

www.keu.kz

№ 4 (63) 2021

ISSN 1998-7862

**ҚЭУ ЖАРШЫСЫ:
ЭКОНОМИКА, ФИЛОСОФИЯ,
ПЕДАГОГИКА, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ**

ЖУРНАЛЫ

ЖУРНАЛ

**ВЕСТНИК КЭУ:
ЭКОНОМИКА, ФИЛОСОФИЯ,
ПЕДАГОГИКА, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ**

JOURNAL

**BULLETIN OF KEU:
ECONOMY, PHILOSOPHY,
PEDAGOGICS, JURISPRUDENCE**

Қарағанды 2021

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Аймагамбетов Е. Б. [Yerkara Aimagambetov], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан), председатель;

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Таубаев А. А. Таубаев Аяпберген Алданаевич [Taubaev Ayapbergen], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан); заместитель председателя;

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Накипова Г. Н. Накипова Гульмира Николаевна [Nakipova Gulmira], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Мануэль Фернандез-Грела [Manuel Fernandez-Grela], доктор PhD, [экономика], Университет Сантьяго де Компостела, (Испания);

Шеломенцев А. Г. [Andrei Shelomentsev], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Институт экономики Уральского отделения РАН (Россия);

Базилевич В. Д. [Victor Bazilevich], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Киевский национальный университет им.Т. Шевченко (Украина);

Маликов С. В. [Sergey Malikov], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], Московский государственный юридический университет им. О. Е. Кутафина (Россия);

Сатубалдин С. С. [Sagyndyk Satubaldin], академик НАН РК, доктор экономических наук, профессор, [экономика] (Казахстан);

Алимбаев А. А. [Abilda Alimbaev], доктор экономических наук, профессор, [экономика], НИИ регионального развития (Казахстан);

Азаров В. А. [Vladimir Azarov], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], Омское региональное отделение Российской академии юридических наук (Россия);

Покрытан П. А. [Paul Pokrytan], доктор экономических наук, профессор, [экономика], МГУ имени М. В. Ломоносова (Россия);

Сихимбаев М. Р. Сихимбаев Муратбай Рыздикбаевич [Sikhimbayev Muratbay], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Ханов Т. А. [Talgat Khanov], доктор юридических наук, доцент, [юриспруденция], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Шамурзаев Т. Т. [Taalaibek Shamurzaev], доктор юридических наук, доцент, [юриспруденция], Кыргызско-Российский Славянский университет (Кыргызстан);

Бакишев К. А. [Kairat Bakishev], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], НИИ Экономических и правовых исследований Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Муликова С. А. [Saltanat Mulikova], доктор педагогических наук, профессор, [педагогика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Карипбаев Б. И. [Bayzhol Karipbaev], доктор философских наук, профессор, [философия], Карагандинский государственный университет им. Е. А. Букетова (Казахстан);

ҚЭУ Жаршысы
Ғылыми басылым

Вестник КЭУ
Научное издание

Bulletin of KEU
Scientific publication

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры, информации
и общественного согласия Республики Казахстан.

Свидетельство № 3672-Ж от 11 марта 2003 года.

Подписной индекс: 74106
Учредитель: Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза

Год основания журнала — 2003.

Периодичность издания — 4 номера в год.
Языки публикаций: казахский, русский, английский.

Ответственность за аутентичность и точность приводимых в статьях цитат, имен, названий и иных сведений, а также за соблюдение законодательства о защите интеллектуальной собственности несут авторы публикуемых статей.

МАЗМҰНЫ

ЭКОНОМИКА

<i>Руслан Абрамов, Жадыра Аркенова</i> МЕМЛЕКЕТТІК СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУДЫ ҒЫЛЫМИ ҚАМСЫЗДАНДЫРУДЫҢ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЗАСЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ.....	6
<i>Жанар Жиенкулова, Балдырған Джазықбаева, Татьяна Алексеенко</i> COVID – 19 ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДА ТУРИЗМНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ.....	17
<i>Арман Исанов, Азамат Дүйсенбаев</i> АҚШАНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	23
<i>Анжела Игнатюк, Галина Купалова, Наталия Гончаренко, Дарья Малиновская</i> УКРАИНАНЫҢ АГРАРЛЫҚ СЕКТОРЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІК ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	27
<i>Любовь Попова, Валентина Березюк, Наталья Парасоцкая</i> ЖЕҢІЛДІКТІ ЗЕЙНЕТАҚЫ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ.....	36
<i>Томирис Успан, Дулат Құсайынов</i> ЖЫЛУ ЕМЕС ЖӘНЕ ТАМАҚ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	43
ПЕДАГОГИКА	
<i>Маржан Ельшина, Айтуар Исаев</i> ПСИХОТЕРАПИЯНЫҢ ВЕНАЛЫҚ ҮШІНШІ МЕКТЕБІ — ЛОГОТЕРАПИЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӨЗЕКТІЛІГІ.....	47
<i>Анара Қарымсакова, Жанар Ахаева, Анара Касымова</i> ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ҚОСЫМША РЕСУРСЫ РЕТІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ПОРТАЛЫ	52
ҚҰҚЫҚТАНУ	
<i>Даурен Балғымбеков, Арайлым Құлибек</i> ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰЖАТТАРЫН ЖАСАУ БОЙЫНША ПРАКТИКАЛЫҚ САБАҚТАРДЫ ӨТКІЗУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ.....	60
<i>Александр Баширов, Алмас Орынбеков</i> ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	66
<i>Елизавета Гирфанова, Юлия Грачева, Сергей Маликов, Александр Чучаев</i> ДІНИЛЕРДІҢ ИММУНИТЕТІ: ЭТИКА ЖӘНЕ ЗАҢДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР	72
<i>Станислав Голубев</i> ҚЫЛМЫСТЫҚ НӘТИЖЕЛЕР: ТҮСІНІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТЫ	83
<i>Андрей Дегтерев</i> ЖҮЗЕГЕ АСЫРУҒА КЕДЕРГІ БЕРУ ДАУЫС БЕРУ ҚҰҚЫҚТАРЫ НЕМЕСЕ ТАҢДАУ ЖҰМЫСЫ РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСІ ЖӨНІНДЕГІ КОМИССИЯЛАР: ҚҰҚЫҚТЫ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	91
<i>Валерия Пудинова, Талғат Ханов</i> ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕРРОРИЗМ КӨРІНІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ҚАЗАҚСТАҢДА	102
<i>Талғат Ханов, Адель Сәдуақасова</i> ТЕРГЕУДІҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІНДЕ ТҮРҒАН ТЕРГЕУ ЖАҒДАЙЛАРЫНДА ДӘЛЕЛДЕР ЖИНАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	106
АВТОРЛАРҒА АҚПАРАТ.....	111

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА

- Руслан Абрамов, Жадыра Аркенова, Руслан Абрамов*
НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА НАУЧНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО
СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПУТИ РАЗВИТИЯ 6
- Жанар Жиенкулова, Балдырган Джазыкбаева, Татьяна Алексеенко*
СТРАТЕГИИ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ТУРИЗМА
В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID – 19 17
- Арман Исанов, Азамат Дуйсенбаев*
ПРОИСХОЖДЕНИЕ ДЕНЕГ И ТЕНДЕНЦИИ ИХ РАЗВИТИЯ 23
- Анжела Игнатюк, Галина Купалова, Наталия Гончаренко, Дарья Малиновская*
ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО
И ПУТИ ЕГО РАЗВИТИЯ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ УКРАИНЫ 27
- Любовь Попова, Валентина Березюк, Наталья Парасоцкая*
О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ПРОЦЕДУР ПО ДИСКОНТИРОВАНИЮ ПЕНСИОННЫХ ПРОГРАММ 36
- Томирис Успан, Дулат Кусаинов*
НЕТЕПЛОВЫЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ 43

ПЕДАГОГИКА

- Маржан Ельшина, Айтуар Исаев*
АКТУАЛЬНОСТЬ ЛОГОТЕРАПИИ – ТРЕТЬЕЙ ВЕНСКОЙ ШКОЛЫ ПСИХОТЕРАПИИ
В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ 47
- Анара Карымсакова, Жанар Ахаева, Анара Касымова*
ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПОРТАЛЫ КАК ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ РЕСУРС
ОБУЧЕНИЯ ИНФОРМАТИКЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ 52

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

- Даурен Балгимбеков, Арайлым Кулибек*
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОВЕДЕНИЯ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ
ПО СОСТАВЛЕНИЮ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТОВ 60
- Александр Баширов, Алмас Орынбеков*
ВОЗМОЖНОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ
СТУДЕНТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 66
- Елизавета Гирфанова, Юлия Грачева, Сергей Маликов, Александр Чучаев*
ИММУНИТЕТ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛЯ: ЭТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ 72
- Станислав Голубев*
ПРЕСТУПНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ: ПОНЯТИЕ И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА 83
- Андрей Дегтерев*
ВОСПРЕпятствование осуществлению избирательных прав
или работе избирательной комиссии по УК РФ: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ 91
- Валерия Пудинова, Талгат Ханов*
ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ 102
- Талгат Ханов, Адель Садвакасова*
ОСОБЕННОСТИ СБОРА ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В СЛЕДСТВЕННЫХ СИТУАЦИЯХ,
ВОЗНИКАЮЩИХ НА ПЕРВОНАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ РАССЛЕДОВАНИЯ 106
- ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ 112

CONTENTS

ECONOMY

- Ruslan Abramov, Zhadyra Arkenova*
REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK FOR SCIENTIFIC SUPPORT
OF STATE STRATEGIC PLANNING: CURRENT STATE AND WAYS OF DEVELOPMENT 6
- Zhanar Zhiyenkulova, Baldirgan Dzhazykbayeva, Tatyana Alekseyenko*
STRATEGIES TO FORM TOURISM COMPETITIVENESS IN COVID – 19 PANDEMIC ENVIRONMENT .. 17
- Arman Issanov, Azamat Duisenbayev*
THE ORIGIN OF MONEY AND TRENDS IN ITS DEVELOPMENT 23
- Anzhela Ignatyuk, Halyna Kupalova, Nataliia Honcharenko, Daria Malinovska*
ENVIRONMENTAL ENTREPRENEURSHIP AND WAYS
OF ITS DEVELOPMENT IN THE AGRARIAN SECTOR OF UKRAINE 28
- Lyubov Popova, Valentine Berezyuk, Natalia Parasotskaya*
ON SOME ISSUES OF USING PROCEDURES FOR DISCOUNTING PENSION PROGRAMS 36
- Tomiris Uspan, Dulat Kusainov*
NON-THERMAL AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES OF THE FOOD INDUSTRY 43

PEDAGOGY

- Marzhan Yelshina, Aituar Issayev*
VIENNESE THIRD SCHOOL OF PSYCHOTHERAPY —
RELEVANCE OF LOGOTHERAPY IN MODERN SOCIETY 48
- Anara Karymsakova, Zhanar Akhaeva, Anara Kassymova*
EDUCATIONAL INFORMATION PORTALS AS AN ADDITIONAL RESOURCE
FOR TEACHING COMPUTER SCIENCE IN SECONDARY SCHOOLS 53

JURISPRUDENCE

- Dauren Balgimbekov, Araylym Kulibek*
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF CONDUCTING PRACTICAL CLASSES
ON THE PREPARATION OF CRIMINAL PROCEDURE DOCUMENTS 61
- Alexander Bashirov, Almas Orynbekov*
OPPORTUNITIES FOR IMPROVING THE RESEARCH WORK
OF STUDENTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN 66
- Elizaveta Girfanova, Yulia Gracheva, Sergey Malikov, Alexander Chuchayev*
IMMUNITY OF A CLERGYMAN: ETHICAL AND LEGAL ISSUES 72
- Stanislav Golubev*
CRIMINAL CONSEQUENCES: CONCEPT AND LEGAL NATURE 83
- Andrey Degterev*
OBSTACLING THE IMPLEMENTATION VOTING RIGHTS OR THE WORK
OF THE SELECTION COMMISSIONS ON THE RF CC: PROBLEMS OF LAW ENFORCEMENT 91
- Valeria Pudanova, Talgat Khanov*
FEATURES OF THE MANIFESTATION OF INTERNATIONAL TERRORISM IN KAZAKHSTAN 102
- Talgat Khanov, Adel Sadvakasova*
FEATURES OF COLLECTING EVIDENCE IN INVESTIGATIVE SITUATIONS ARISING
AT THE INITIAL STAGE OF THE INVESTIGATION 106
- INSTRUCTIONS TO AUTHORS 113

*Руслан АБРАМОВ, экономика ғылымының докторы, профессор,
Г. В. Плеханов атындағы Ресей экономикалық университеті,
Ресей Федерациясы, 117997, Мәскеу қ., Стремянный жолағы, 36, oef08@mail.ru*

*Жадыра АРКЕНОВА, аға оқытушы, магистр,
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 1000009, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, arkenova1975@mail.ru*

МЕМЛЕКЕТТІК СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУДЫ ҒЫЛЫМИ ҚАМСЫЗДАНДЫРУДЫҢ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЗАСЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация: Мақалада қазіргі уақытқа дейін мемлекет қызметінің ұзақ мерзімді басымдықтарын қалыптастыру, жаһандық және ірі масштабты міндеттерді іске асыру, орталық және өңірлік билік, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдары жоспарларының келісілуін қамтамасыз ету, қабылданатын шешімдерді орташа мерзімді және ұзақ мерзімді кезеңдердегі бюджеттік шектеулермен байланыстыру құралы ретінде мемлекеттік стратегиялық жоспарлау мен болжау жүйесінің жалпы пішіні ғана анықталғаны қарастырылған.

Түйінді сөздер: ғылыми инфрақұрылым, ғылыми-техникалық ақпарат, ғылыми-техникалық қызмет, қолданбалы зерттеу, іргелі зерттеу, стратегиялық зерттеулер, тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар.

*Руслан АБРАМОВ, доктор экономических наук, профессор,
Российский экономический университет имени Г. В. Плеханова,
кафедра государственного и муниципального управления,
Российская Федерация, 117997, г. Москва, Стремянный переулок, 36, oef08@mail.ru*

*Жадыра АРКЕНОВА, старший преподаватель, магистр,
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
Республика Казахстан, 1000009, г. Караганда, ул. Академическая, 9, arkenova1975@mail.ru*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА НАУЧНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПУТИ РАЗВИТИЯ

Аннотация: В статье предусмотрено, что до настоящего времени в качестве инструмента формирования долгосрочных приоритетов деятельности государства, реализации глобальных и крупномасштабных задач, обеспечения согласования планов центральных и региональных органов власти, а также органов местного самоуправления, увязки принимаемых решений с бюджетными ограничениями на среднесрочный и долгосрочный периоды определена только общая форма системы государственного стратегического планирования и прогнозирования.

Ключевые слова: научная инфраструктура, научно-техническая информация, научно-техническая деятельность, прикладные исследования, фундаментальные исследования, стратегические исследования, опытно-конструкторские работы.

*Ruslan ABRAMOV, Doctor of Economics, Professor,
Plekhanov Russian University of Economics,
Russian Federation, 117997, Moscow, Stremyanny lane, 36, oef08@mail.ru*
*Zhadyra ARKENOVA, Master's degree, senior lecturer,
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
Republic of Kazakhstan, 1000009, Karaganda, Akademicheskaya str., 9, arkenova1975@mail.ru*

REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK FOR SCIENTIFIC SUPPORT OF STATE STRATEGIC PLANNING: CURRENT STATE AND WAYS OF DEVELOPMENT

Abstract: The article provides that until now, only the general form of the system of state strategic planning and forecasting has been defined as a tool for forming long-term priorities of state activities, implementing global and large-scale tasks, ensuring coordination of plans of central and regional authorities, as well as local self-government bodies, linking decisions with budget constraints for medium and long-term periods.

Keywords: scientific infrastructure, scientific and technical information, scientific and technical activities, applied research, fundamental research, strategic research, development work.

Мәселені белгілеу

Мемлекеттік жоспарлауды ғылыми қамсыздандырудың нормативтік құқықтық базасын дамыту Қазақстанда Тәуелсіздік алғаннан кейін бірден басталды. 1992 жылы қабылданған «Қазақстан Республикасының ғылым және мемлекеттік ғылыми-техникалық саясаты туралы» ҚР заңы алғашқы НҚА бірі болды. Ол 2001 жылғы 9 шілдедегі № 226 ~Z010226 ҚР жаңа заңының қабылдануына байланысты өз күшін жойған, ал келесі Заңды «Ғылым туралы» ҚР 2011 жылғы 18 ақпандағы № 407-IV Заңы ауыстырған [1].

Қолданыстағы заңда ғылым «функциясы табиғи байлықтарды ұтымды пайдалану және қоғамды тиімді басқару мақсатында, табиғат заңдарын, қоғам және ойлауды зерттеу, шындық туралы объективті білім құрау мен теориялық жүйелендіру болып табылатын адами қызмет саласы» ретінде айқындалған (1-баптың 3-тармағы). Ғылым және ғылыми-техникалық қызмет саласындағы мемлекеттік саясатты заңнамашы «мемлекеттің ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызметке деген қарым-қатынасын білдіретін, ғылым мен техника, ғылыми-техникалық жетістіктерді іске асыру, жаңа технологиялар жасау саласындағы, соның ішінде ұлттық қауіпсіздікті қамсыздандырмақсатында әр түрлі ұйымдар қызметінің негізгі басымдықтарын, мақсаттарын, бағыттарын, қағидаттарын, нысандары мен әдістерін айқындайтын әлеуметтік-экономикалық саясаттың құрамдық бөлігі» деп түсінеді (1-баптың 8-тармағы).

ҚР № 407-IV Заңында, сондай-ақ, «ғылыми қызмет»; «ғылыми зерттеулер»; «ғылыми-зерттеу жұмысы»; «ғылыми инфрақұрылым»; «ғылыми-техникалық ақпарат»; «ғылыми-техникалық қызмет»; «қолданбалы зерттеу»; «іргелі зерттеу»; «стратегиялық зерттеулер», «тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар» сияқты тағы басқа түсініктер айқындалады. Алайда, қарастырылып отырған заңда «ғылыми қамсыздандыру» құқықтық санатының мазмұны ашылмайды.

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау

1992 жылдан бастап Қазақстанда ғылым саласында ғана 100-ден астам нормативтік құқықтық құжат қабылданған. Ғылым туралы заңнан бөлек, ғылыми қызмет, ғылыми-техникалық сала, зияткерлік қызмет нәтижелерінің айналымы мәселелерін реттейтін НҚА санына, сонымен қатар, ҚР Азаматтық кодексі, «Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы», «Қазақстан Республикасының Патент заңы», «Авторлық құқық және сабақтас

құқықтар туралы», «Инновациялық қызмет туралы» және басқа заңдар жатады.

Қазақстанда ҚР Үкіметінің жанындағы Жоғары ғылыми-техникалық комиссия — консультациялық-кеңесші орган құрылған, оның міндеттеріне [2]:

- 1) ғылым саласындағы стратегиялық міндеттер мен басымдықтарды қалыптастыру;
- 2) ғылым бағыттары бойынша басым іргелі және қолданбалы зерттеулерді анықтау;
- 3) ұлттық ғылыми кеңестердің ұсыныстарын қарастыру;
- 4) қаржыландыру бойынша ұсыныстар әзірлеу;
- 5) гранттық қаржыландырудың негізгі бағыттары мен көлемдері бойынша ұсыныстар әзірлеу;
- 6) бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша ғылыми, ғылыми-техникалық бағдарламаларға арналған өтінімдерді мақұлдау;
- 7) инновациялық жобалар мен бағдарламаларды іске асыру үшін сыртқы инвестициялар тарту бойынша ұсынымдар әзірлеу;
- 8) мемлекеттік ғылыми-техникалық және инновациялық саясатты іске асыру кезінде ғылымның, білімнің және өндірістің өзара іс-қимылын қамсыздандыру бойынша ұсыныстар әзірлеу;
- 9) Республикалық бюджеттік комиссия үшін бағдарламалық-нысаналы және гранттық қаржыландыру көлемдері бойынша ұсынымдар әзірлеу жатады.

2011 жылдан бастап республикада ұлттық ғылыми кеңестер жұмыс істейді, олардың міндеттеріне басқаларымен қатар, Қазақстан Республикасының жаңа ғылыми бағыттардағы қажеттігін бағалау; мемлекеттік бюджеттен қаржыландыруға ұсынылатын іргелі және қолданбалы зерттеулер бойынша ғылыми, ғылыми-техникалық жобалар мен бағдарламаларды конкурстық іріктеуді жүзеге асыру; жүргізілетін ғылыми зерттеулерді іске асыру барысын мониторингілеу жатады [3].

Алайда, ел үшін өзекті болып келетін ғылыми бағыттар тізбесінде «Мемлекеттік жоспарлау және болжау» ғылыми бағыты үшін әзірше орын табылмай отыр. Бүгінгі таңда ғылыми кеңестер тек бес бағыт бойынша ғана жұмыс істеуде:

- 1) энергетика;
- 2) шикізат пен өнімді терең өңдеу;
- 3) ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар;
- 4) өмір туралы ғылым;
- 5) елдің зияткерлік күш-қуаты.

2011 жылы дүниежүзілік тәжірибені терең зерттегеннен кейін республикада ұлттық ғылыми кеңестердің жұмыстары, мемлекеттік бюджет қаражатынан қаржыландырылуы ұсынылатын ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық жобалар мен бағдарламалардың, мемлекеттік ғылыми-техникалық сараптамасын жүргізетін «Ұлттық мемлекеттік ғылыми-техникалық сараптама орталығы» АҚ [4] («ҰМҒТСО» АҚ) құрылды. Мемлекеттік ғылыми-техникалық сараптаманы ұйымдастыру және жүргізу қағидаларына сәйкес, МҒТС негізгі міндеттері:

1) ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық жобалар мен бағдарламалардың ғылыми, техникалық және технологиялық білімнің дүниежүзілік деңгейіне, ғылыми-техникалық ілгерілеудің үрдістері мен басымдықтарына сәйкестігін бағалау;

2) жоспарланып отырған операциялар арқылы ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық жобалар мен бағдарламалардың мақсаттарына қол жеткізу мүмкіндіктерін, болжанған еңбек шығыстарының, материалдық ресурстардың қажеттілігі мен жеткіліктілігін бағалау;

3) ғылыми зерттеулердің жүргізілуін мазмұндық, ұйымдастырушылық, материалдық, ақпараттық қамсыздандырубойынша ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық жобалар мен бағдарламаларды (есептерді) іске асыру нәтижелерін объективті және кешенді қарастыру, алынған нәтижелерді өтінім берілген мақсаттармен салыстыру;

4) МҒТС объектілерінің маңыздылығын бағалау;

5) ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық жобалар мен бағдарламаларды іске асыру үшін өтінім беруші сұратқан қаржыландыру көлемінің негізділігін бағалау болып табылады.

2019 жылы Қазақстанда ҚР білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бекітілген болатын [5], оның мақсаттары:

1) қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру, жалпы адамзат құндылықтары негізінде жеке тұлғаны тәрбиелеу және оқыту;

2) ғылымның елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына қосатын үлесін арттыру.

Білім мен ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы 11 міндетті қамтиды, олардың арасында: ғылымның зияткерлік күш-қуатын күшейту; ғылыми инфрақұрылымды жаңғырту және цифрлау; ғылыми әзірлемелердің нәтижелілігін арттыру және дүниежүзілік

ғылыми кеңістікке интеграцияны қамсыздандыру. Осы ретте мемлекеттік бағдарламаның нысаналы индикаторлары арасында небары 1% ЖІӨ-нен ғылымға жұмсалатын шығыстар үлесі белгіленген. Бұл көрсеткіштің 1%-ға тең немесе одан да аз мәні еліміздің ғылыми-технологиялық қауіпсіздігі үшін шекті болып табылады. Сондай-ақ мемлекеттік бағдарламада қазақстандық жарияланымдардың рейтингтік дүниежүзілік баспаларда Web of Science (Clarivate Analytics) және Scopus (Elsevier) тұғырнамасындағы ақпараттық ресурстарда 2018 жылғы жалпы жарияланымдар санынан (4 873 бірлік) 88%-ға өсуі көзделеді.

Тура айту керек, ғылымның дамуының мұндай нысаналы индикаторлары іргелі және қолданбалы зерттеулердің «серпілісті» нәтижелеріне, сондай-ақ қазақстандық ғылымның дүниежүзілік ғылыми кеңістікке интеграциясына әкелмейді, себебі ғылым саласына бөлінетін қаржыландыру жеткіліксіз екені анық, ал рейтингтік дүниежүзілік баспалардағы қазақстандық жарияланымдардың өсуі ғылымның дамуының көптеген көрсеткіштерінің бірі ғана болып табылады. ҚР білімді және ғылымды дамытудың дәл сол мемлекеттік бағдарламасында «ғылым саласында ғылыми жұмыскерлердің еңбекақысы деңгейінің төмендігі және ғылыми-зерттеу қызметін ынталандыру тетіктерінің жоқтығы; ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық әзірлемелердің төмен нәтижелілігі (бұдан әрі — ҒЗТКӨ) және индустрия және бизнес тарапынан ғылыми нәтижелердің талап етілмеуі; бизнестің инновациялық белсенділігінің төмен үлесі; ғылым саласының әлсіз инвестициялық тартымдылығы және ғылыми зерттеулердің қаржыландырылуы мен бірігіп қаржыландырылуының төмен болуы сияқты проблемалар бар» екені әділ атап өтілген. Мысалы, 2018 жылы мемлекеттік ғылым секторындағы жалақы 119 мың теңгені құраған, бұл ҚР бойынша орташа көрсеткіштен де (163 мың теңге) төмен, ал 2021 жылғы қаңтар айындағы жағдай бойынша саладағы жалақының орташа деңгейі 81 753 теңгені құраған [6].

Зерттеудің негізгі нәтижелері

Ғылыми жарияланымдармен байланысты проблемаларға келетін болсақ, олар қазақстандық ғалымдарда бұрыннан бері туындап келе жатыр. Еске сала кетейік, ғалымдар жетекші дүниежүзілік ғылыми ресурстарға қолжетімділікті 2017 жылғы 1 қазаннан бастап қалпына келтірген болатын. Оған дейін Қазақстан ұлттық жазылымнан бас

тартқандықтан, ғылыми ұйымдардың Scopus дерекқорына 3 жыл бойы қолжетімділігі болмаған еді. 2018 жылы қолжетімділік ашылғанымен, Scopus ғылыми басылымдарының халықаралық базасы өз кітапханасында жыл сайынғы тазарту жүргізіп, одан қазақстандық ғалымдардың 250-ден астам жарияланымын алып тастаған, олардың арасында Гумилев атындағы ЕҰУ ректорының, ҚазҰУ ректорының, ҚР Ұлттық ғылым академиясы академигінің, Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының ғылыми жарияланымдары бар. Қазақстандық ғалымдарда мәтінді, дереккөздерге сілтемелерді ресімдеумен, плагиатпен, мақалаларды ағылшын тіліне аударумен және тіпті журнал таңдаумен байланысты қиындықтар туындауда. Ғалымдар жиі өздерінің ғылыми жарияланымдары үшін рейтингі 0,001 болып келетін журналдарды немесе «қоқыстық» журналдарды таңдайды [7], бұл отандық ғылымның да, ғалымның өзінің де беделіне ықпал етпейді.

Бүгінгі таңда Қазақстанда Scopus және Web of Science талаптарына сәйкес қазақстандық журналдарға қойылатын ұлттық талаптарды бейімдеу бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде. Бұл, мысалы, қос соқыр рецензиялау, нақты редакциялық саясат, қабылданатын мақалалардың журналдық тақырыптық бағытына сәйкес келуі, ауыстырып алуға тексеру, жарияланым процесінің ашықтығы, күшті редакциялық алқа, авторлық құқықтарды қорғау және т. б. Диссертациялық кеңестерге қойылатын талаптар да қатаңдатылған — кеңес мүшелерінің кемінде 2/3 бөлігінің Хирша индексі, 1-ші, 2-ші немесе 3-ші квартильді рецензияланатын халықаралық ғылыми журналдарда кемінде 3 жарияланым болуы тиіс. 2020 жылы академиялық адалдықты дамыту, жоғары оқу орнынан кейінгі оқыту бағдарламаларының мазмұнын жаңғырту, магистратура мен докторантураға қабылдау, докторантурадан кейінгі институтты дамыту туралы және т. б. пікірталасқа бастамашылық жасалды.

Соңғы жылдары Қазақстан заңнамасында «жаңа технологиялық тәртіп», «цифрлендіру», «Индустрия 4.0» терминдері жиі қолданылып келеді, бұл цифрлық дәуірдің басталуын, ғылыми-техникалық және қоғамдық дамудың жаңа типіне сапалы түрде көшуді білдіреді. Бұл туралы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында (ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысымен бекітілген; 2022 жылға дейін арналған) және «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» ҚР Президентінің 2018

жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында айтылады [8].

Төртінші технологиялық революция деп аталатын Индустрия 4.0 (*Industry 4.0*) мемлекеттік құрылымдардың цифрлық форматқа, сондай-ақ кіріктірілген жүйелерден Интернет технологиялары арқылы кибер-физикалық жүйелерге көшуін болжайды [9]. Цифрлық және физикалық әлемді біріктіретін бизнес-модельдерге; аппараттық-коммуникативті технологиялар (АКТ) негізінде цифрлық тұғырнамалар цифрлық экономиканың негізгі құрамдауыштарына айналуға.

Алайда, Қазақстанда цифрлендірумен байланысты проблемалар да байқалауда: біріншіден, «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының кейбір нысаналы көрсеткіштері тым асыра немесе тым оптимистік түрде көрсетіледі (мысалы, 2022 жылға қарай экономикада 300 мың жаңа жұмыс орны ашылады деп күтіледі); екіншіден, осы құжатта мәлімделген көптеген міндеттер мемлекеттік секторға ғана емес, сонымен қатар экономиканың жеке меншік секторына да қатысты, ал оның өз даму жоспарлары мен «цифрге» көшу мүмкіндіктері бар, кәсіпкерлерге өз еркінен тыс басқа нәрсені «жасатқызу» — аса күрделі міндет; үшіншіден, мемлекеттік мұрағаттардың цифрлендірілуі, сондай-ақ бюджеттік бағдарламалар шеңберінде әзірленген оқулықтар мен кітаптарды жалпы қолжетімділікке шығару жок; төртіншіден, цифрлендірудің бірқатар бағыттары заңнамада елеулі өзгерістерді талап етті, бұл «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бекітілгеннен кейін, 2018 жылы да, 2019 жылы да бірден орын алмады.

2020 жылғы 25 маусымда Президент Қасым-Жомарт Тоқаев бірден 11 кодекс пен 58 заңға (барлығы 700 нормаға) өзгерістер енгізген заңға қол қойды, бұл цифрлендіруді құқықтық реттеудегі нағыз «серпіліс» болды. Атап айтқанда, өзгерістер Азаматтық, Бюджет, Кәсіпкерлік, Экологиялық кодекстерге, ӘҚК, «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» кодекске енгізілді. ҚР Азаматтық кодексінде [10] «цифрлық активтер» түсінігі танылды (115-баптың 2-тармағы), 116-бап келесі мазмұндағы 3-1-тармақпен толықтырылды: «3-1. Цифрлық активтердің ұғымы мен түрлері, сондай-ақ цифрлық активтер айналымының ерекшеліктері Қазақстан Республикасының заңнамасында, «Астана» халықаралық қаржы орталығының актілерінде айқындалады».

ҚР Президенті еліміздің ұзақ мерзімді кезеңге арналған стратегиялық мақсаттарын, міндеттерін және даму басымдықтарын дәстүрлі

түрде Қазақстан халқына Жолдаулары мен жарлықтары түрінде жариялап отырады. Мысалы, 1997 жылғы қазанда «Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында ҚР 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы ұсынылған [11]; 2012 жылғы желтоқсанда Президент «Қазақстан – 2050» Жолдауын жариялады [12], онда 2050 жылға дейінгі экономикалық дамудың жаңа бағыттары айқындалған; 2014 жылғы қаңтарда Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі жөніндегі тұжырымдама жарияланды [13]; 2018 жылғы 10 қаңтарда «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы жарияланды; 2019 жылғы қыркүйекте Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Сындарлы қоғамдық диалог — Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауын жариялады [14]; 2020 жылғы қыркүйекте «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» ҚР Президентінің 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы жарияланды [15].

ҚР Президенті Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауында еліміздегі жағдай және ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары туралы мәлімдей отыра, күтілетін нәтижелерді, олардың сандық және сапалық мәндерін ұсынады. Мысалы, 1997 жылы «Қазақстан – 2030» ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарламасы жарияланған болатын. Бұл зор тарихи және саяси маңызы бар құжат. Онда республиканың сол кездегі жағдайына толық талдау қамтылады, «Қазақстанның миссиясы» ашылған, 1) ұлттық қауіпсіздік; 2) ішкі саяси тұрақтылық және қоғамның шоғырлануы; 3) шетелдік инвестициялар деңгейі жоғары болып келетін дамыған нарықтық экономикаға негізделетін экономикалық өсу; 4) Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі және әл-ауқаты; 5) энергетикалық ресурстар; 6) инфрақұрылым, әсіресе көлік және байланыс; 7) негізгі функцияларға дейін шектелген кәсіби мемлекет сияқты «ұзақ мерзімді басым мақсаттар» баяндалған. Қазақстанның миссиясы болып: ұлттық бірлік, әлеуметтік әділдік, барлық халықтың экономикалық әл-ауқаты тән тәуелсіз, өркендеуші және саяси тұрақты Қазақстан құру болып айқындалды.

Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі жөніндегі тұжырымдамада 2050 жылға қарай дамушы елдердің ЖІӨ жиынтық көлемі дамыған елдердің ЖІӨ көлемінен асып түседі, ал Қытай дүниежүзіндегі экономикасы ең ірі елдердің

біріне айналады; экономикасы дамушы елдердің жалпы саны 5 есе өседі; дамушы және дамыған елдердің арасындағы халық басына шаққандағы ЖІӨ деңгейіне қатысты артта қалушылық екі есе қысқарады; 2050 жылға қарай халық басына шаққандағы ЖІӨ орташа әлемдік көрсеткіші 2,5 есеге немесе сатып алу қабілетінің тепе-теңдігі бойынша 8 мыңнан 20 мың АҚШ долларына дейін өседі деп болжанады.

Қазіргі уақытта Қазақстандағы мемлекеттік стратегиялық жоспарлау және болжау жүйесі — бұл мемлекет қызметінің ұзақ мерзімді басымдықтарын қалыптастыру, жаһандық және ірі ауқымды міндеттерді іске асыру, орталық және өңірлік биліктің, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жоспарларының келісілуін қамсыздандыру, орташа мерзімді және ұзақ мерзімді кезеңдерде қабылданатын шешімдерді бюджеттік шектеулермен байластыру құралы.

«Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесін бекіту туралы» ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 29 қарашадағы № 790 қаулысының «Мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құжаттары» атты 3-тарауында көрсетілгендей, Мемлекеттік жоспарлау жүйесінің негізгі құжаттарына:

- 1) Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы;
- 2) Қазақстан Республикасының 10 жылды қоса алғанға дейінгі стратегиялық даму жоспары, Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың болжамды схемасы;
- 3) Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздігінің 5 жылға немесе 5 жылдан астам мерзімге арналған стратегиясы;
- 4) 5 жылға арналған әлеуметтік-экономикалық даму болжамы;
- 5) мемлекеттік бағдарламалар (5 жылдан кем емес);
- 6) мемлекеттік органдардың 5 жылға арналған стратегиялық жоспарлары;
- 7) аумақтарды дамытудың 5 жылға арналған бағдарламалары;
- 8) ұлттық басқарушы холдингтердің, ұлттық холдингтердің және жарғылық капиталына мемлекет қатысатын ұлттық компаниялардың 10 жылға арналған даму стратегиялары жатады.

Осылайша, ҚР-ның 2025 жылға дейінгі стратегиялық жоспары (бұдан әрі — «Стратегиялық жоспар») 2025 жылға дейінгі кезеңде еліміздің экономикасында және әлеуметтік өмірінде жүзеге асырылатын ең маңызды жеті жүйелік реформа мен жеті басым саясаттың төңірегінде құрылған.

Стратегиялық жоспарды әзірлеушілер жүйелік реформаларға мыналарды жатқызды:

1-реформа. Жаңа адами капитал

Реформа сегіз міндет пен 25 бастаманы қамтиды, бірақ одан күтілетін өлшемді (нақты) нәтижелер ынсапты болып келеді: PISA тестісінің деректері бойынша 2025 жылға қарай орта мектеп білімінің сапасын бағалау математикадан 460 балдан 480 балға дейін, оқудан 427 балдан 450 балға дейін, ғылым бойынша 456 балдан 490 балға дейін өседі. Еңбек өнімділігі төмен өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық үлесі 2025 жылы өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың жалпы санынан 13,6 %-дан 10 %-ға дейін төмендейді.

2-реформа. Технологиялық жаңарту және цифрлендіру

Реформаның алдында Индустрия 4.0 элементтерін үйлесімді түрде қоса отырып, қолданыстағы өндірістерді жаңғыртуды қамсыздандыру, өндірістік және сервистік секторлар — жоспарлау, маркетинг және логистиканы интеграциялайтын ақпараттық тұғырнамаларды іске қосу арқылы еңбек өнімділігін арттыру бойынша міндет тұр.

2025 жылға қарай күтілетін нақты нәтижелер: Индустрия 4.0 технологияларын ендіру болжанатын және өндірісте цифрлық технологияларды ендіру тиімділігін көрсету үшін қызмет ететін МЖӨ негізіндегі модельдік цифрлық фабрикаларды құру; энергетикалық секторды түрлендіруге, «жасыл бизнеске» көшуге, «жасыл технологиялар» мен үздік практикалар трансферті мен бейімделуіне, «жасыл қаржыны» дамытуға қолдау көрсететін «жасыл технологиялар» мен инвестициялық жобаларды дамыту жөніндегі халықаралық орталық құру; неғұрлым перспективалы қосымша 1 249 ауылдық елді мекен үшін Интернетке жоғары жылдамдықты қолжетімділікті қамсыздандыру, халықтың 95 %-ы цифрлық эфирлік хабар таратумен қамтамасыз етіледі; арнайы экономикалық аймақтар мен индустриялық аймақтар туралы заңнаманы жетілдіру; ЭКСПО – 2017 инфрақұрылымы базасында Astana International Smart Technologies Hub халықаралық технологиялық хаб құру; кемінде 1 – 2 қазақстандық ғылыми журнал басып шығару, соның ішінде ағылшын тілінде шығару және ең ірі ғылыми базалармен индекстелу; ғылымды қаржыландыруды 2025 жылға қарай 1 % дейін кезең-кезеңмен арттыру жоспарын белсенді ету (жоғарыда атап өтілгендей, 1 % жеткіліксіз), бюджеттен қолдау алатын ғылыми-инновациялық жобалардың кемінде 50 %-ын бюджеттен тыс көздерден (жеке

меншік сектор) бірігіп қаржыландыру туралы міндетті талап, қолданбалы сипаттағы зерттеулерді қаржыландырудың жалпы көлемінен 7 %-дан 50 %-ға дейін жеке меншік қаржыландыру үлесін ұлғайту.

«Жасыл технологияларға» бағыт пен «жасыл» экономикаға ынталандыруды күшейтуге қатысты нақтылауға жататын жағдай орын алады. осы бастамалардың тартымдылығына қарамастан, 2022 жылдан бастап ЕО трансшекаралық көміртек салығын енгізетінін ескеру қажет: Еуроодаққа қандай да бір заттарды енгізетін компаниялар отанында қалдырылған көміртек ізі үшін ақы төлеуі тиіс. Оған өз көміртек салығы бар және табиғатқа келтірілген зиян үшін төленген елдер кірмейді. Қазақстан Климат жөніндегі белгілі Париж келісімін ратификациялап, республиканың көміртек теңгерімін 1990 жылғы деңгеймен салыстырғанда 2030 жылғы 31 желтоқсанға қарай кемінде 15 %-ға төмендетуді қамсыздандыруді мақсат етіп қойып отыр. Алайда, ҚР-да көміртек салығы жоқ, көміртек шығарындыларына квоталар саудасы жүйесін енгізу жоспарланып отыр. Осының барлығы жалпы Қазақстан экономикасы үшін және әсіресе өндіруші компаниялар үшін елеулі қауіп төндірмек, себебі еліміз көміртекті қажет ететін шикізат секторына, бірінші кезекте, мұнай жеткізуге бағдарланған. Еске сала кетсек, Италия, Нидерланды және Франция қазақстандық мұнай мен газ конденсатының 50 %-дан астамын сатып алады. 2021 жылғы ақпанда ҚР Үкіметі ұлттық өндіруші компаниялардың экономикалық тұрақтылығын сақтауға бағытталған әрекеттер жоспарын ұсынбады.

2-реформа шеңберінде инновациялық және ғылымды қажет ететін даму бойынша бастамаларды іске асыру құн қосу мен экономикадағы шығындарды қысқартудың елеулі әлеуетіне ие екені күтілуде, бұл 2025 жылға дейін жылына орта есеппен 4,5 – 5 % деңгейінде ЖІӨ өсу қарқынына қол жеткізуге мүмкіндік береді, осы ретте өсудің 1,7 – 2,2 %-ы цифрлендіру есебінен қамтамасыз етіледі.

Осы реформа шеңберінде инновациялар мен стартаптарды ынталандыру, жас ғалымдарды қолдау туралы көп айтылады, бірақ Стратегиялық жоспарда бірде-бір күтілетін нысаналы индикатор келтірілмеген.

3-реформа. Бәсекелестік және бәсекеге қабілетті бизнес

Бес институционалдық реформа шеңберінде мемлекеттік меншік үлесін ЭЫДҰ елдерінің деңгейіне дейін (ЖІӨ-ден 15 %-ға дейін) төмендету бойынша мақсат белгіленген;

яғни мемлекеттік меншікті жекешелендіру бағыты жалғасады, мұның ұлттық экономиканың заманауи постпандемиялық дағдарыс жағдайларында, әсіресе әлеуметтік салада (білім беру, ғылым, мәдениет, денсаулық сақтау) орынды болуы екіталай.

Сондай-ақ, бұл реформа МЖӘ тетігін дамытуды божайды, ал Қазақстанда мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің тиімділігін бағалау бойынша терең талдау жұмысы әлі бірде-бір рет жүргізілмеген, әлеуметтік сала мен экономика салаларында МЖӘ-нің ілеспе проблемалары анықталмаған.

Мемлекеттік органдардың реттегіш және іске асыру функцияларын (стратегиялық функцияларды қоспағанда) бәсекелі ортаға берудің жоспарланып отырғаны туралы да дәл соны айтуға болады. Алдымен мемлекеттің нақты қандай функциялары жеке меншікке берілуі мүмкін және оның қаншалықты орынды екенін түсініп, ғылыми түрде негіздеп алу қажет. Автордың пікірі бойынша, отандық ғылымда мұндай зерттеулер әзірше жүргізілмеген.

«Тәуекелдерді азайту және қаржыландыруға қолжетімділікті қамсыздандыру» міндеті аса маңызды болып табылады. Алайда, бұл жерде де нақты индикаторлар байқалмайды. Стратегиялық жоспарды әзірлеушілер «Жеке меншік кәсіпорындардың қаржыландыруға қолжетімділігін кеңейту үшін кредиторлар мен инвесторлардың тәуекелдерін азайту мақсатында олардың төлем қабілеттілігі мен айқындығы деңгейін арттыру қажет» деген тезиспен шектеледі. Бірақ жеке меншік компаниялардың төлем қабілеттілігі мен айқындығы деңгейін қалай және қаншалықты арттыру қажет? Атап айтқанда, 3.16 бастамасы private equity, факторинг, микронесиелендіру, венчурлық қорлар сияқты басқа да банктік емес қаржыландыру құралдарын дамыту үшін нормативтік құқықтық базаны жаңартуды көздейді. Алайда, шағын және орта кәсіпорындардың қаржыландыруға қолжетімділігін кеңейту туралы әрбір стратегиялық құжатта айтылатыны, бірақ нақты индикаторлардың жоқтығына байланысты практикада бұл міндеттің әлі күнге дейін оңтайлы түрде іске асырылмай келе жатқаны кәсіпкерлерге белгілі. Микронесиелендіруге келетін болсақ, Қазақстанда қарыз алумен байланысты проблема жоқ. Ал бұл нарықтағы микронесиелендіру мөлшерлемесі болса, өте жоғары — күніне 2 %-ға дейін (немесе жылдық 720 %), бұл бизнесті дамыту үшін мүлде қолайсыз.

4-реформа. Сыбайлас жемқорлықсыз құқықтық мемлекет

Бұл реформа шеңберінде заңнаманың сапасына, құқық қорғау және сот жүйелеріне, азаматтардың құқықтарын қорғауға және сыбайлас жемқорлықпен күресті күшейтуге қатысты 22 бастаманы іске асыру жоспарлануда.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жасау саласында НҚА бірқатар кешені қолданылады, олардың арасындағы ең маңыздысы салыстырмалы түрде жуық уақытта қабылданған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заң [16].

Республикада сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласында аз жұмыс жасалған жоқ. 2019 жылы Дүниежүзілік банк «Мемлекеттік басқару индикаторлары» зерттеуін жариялады (The World wide Governance Indicators [17]), оның шеңберінде жыл сайын әлемнің 214 мемлекетінде мемлекеттік басқарудың сапасы мен тиімділігі бағаланады. Зерттеу алты индикатор бойынша, соның ішінде «Сыбайлас жемқорлықты бақылау» индикаторы бойынша бағалау жүргізеді. Біз дәл осы индикатор бойынша ең жоғары ілгерілеуге қол жеткізгенбіз. 1996 жылы осы индикатор өлшемдері басталғаннан бері ҚР көрсеткіштердің едәуір жоғарылауына соңғы жылы қол жеткізген. «Сыбайлас жемқорлықты бақылау» индикаторының рангы 36,06 % құрады, яғни әлем елдерінің мұндай санында сыбайлас жемқорлықты бақылау деңгейі Қазақстанға қарағанда әлдеқайда төмен. Салыстыру үшін: Ресейде көрсеткіш — 21,15 %, Украинада — 18,27 %, Әзірбайжанда — 21,63 %, Молдовада — 25,96 %, Қырғызстанда — 16,35 %, Өзбекстанда — 12,50 %, Түркменстанда — 8,17 %.

Бұл реформаның күтілетін нәтижелері арасында — сыбайлас жемқорлықтың қысқаруы (Transparency International индексі) 35 балға дейін өседі және заманауи құқықтық мәдениетті тәрбиелеу ұлттық экономикада істердің жақсаруына мультипликативті әсер етеді (соның ішінде негізгі капиталға инвестициялардың өсуіне жанама әсер етеді — 2025 жылға қарай ЖІӨ-ден 19,4 %-ға дейін). Осы реформа шеңберінде қабылданған кешенді шаралар The World Justice Project заң үстемдігі индексі бойынша позицияларды әлемде 55 – 60-орынға дейін жақсартуға мүмкіндік береді.

5-реформа. Күшті өңірлер және қалалану

Бұл реформа шеңберінде 5.6 «Бизнесті жүргізу жеңілдігі бойынша өңірлер рейтингі жүйесін қолдану» бастамасын атап өту қажет. Экономикалық көрсеткіштер мен бизнестен сұрау жүргізу нәтижелеріне негізделіп құрылған

рейтинг түрінде өңірлерді салыстыру тұрақты негізде жүргізілетін болады. Рейтингтің негізгі міндеті экономикалық даму, бизнес үшін жағдай жасау бөлігінде өңірлер арасындағы бәсекелестікті ынталандыру болмақ.

Сондай-ақ 5.10 «Smart City» тұжырымдамасын іске асыру» бастамасы да маңызды болып табылады. Қазақстанның барлық өңірлерінде ресурстарды тиімді пайдалану және басқару үшін жоғары технологиялық шешімдерді қолдануды көздейтін, Нұр-Сұлтан қаласы мен басқа елді мекендердің тәжірибесін ескеретін «эталондық» стандарт негізінде «Smart City» тұжырымдамасы іске асырылады. 22 бастаманың арқасында өңірлер арасындағы ЖӨӨ бойынша айырмашылық 2,7 есе белгісіне дейін төмендеуі тиіс (көрсеткіштері ең жоғары сегіз өңір бойынша орташа мәннің ЖӨӨ көрсеткіші ең төмен сегіз өңір бойынша орташа мәнге арақатынасы), өңірлердің теңдестірілген экономикалық өсуі қамтамасыз етіледі.

6-реформ. Қоғамдық сананы жаңғырту

2025 жылға қарай Қазақстан үшін келесі түбегейлі өзгерістер күтілуде:

- «өзімнің және жақындарымның ғана қамын ойлаймын» деген көзқарастан «қала мен елінің қамын ойлайтын жауапты азаматқа»;

- жас ұрпақ үшін еліктеудің таңдамалы мысалдарынан тіршіліктің барлық салаларындағы рөлдік модельдерге;

- шетелдік мәдениеттерді ішінара пайдаланудан елімізде де және тыс жерлерде де ұлттық мәдениетімізді ілгерілетуге;

- Қазақстанның көп этностық халқынан — азаматтық сәйкестік негізінде бірыңғай ұлт пен қуатты азаматтық қоғамға.

Алайда, мұндай нәтижелерді тым оптимистік деп санауға болады. Сананы жаңғырту — ұзақ әрі күрделі процесс. Жаңғыртуды абсолюттік және салыстырмалы мағынада қарастыруға болады. Ел аясындағы өзгерістер мен ілгерілеу — абсолюттік жаңғырту, халықаралық салыстыру және елдің халықаралық мәртебесін ауыстыру салыстырмалы жаңғырту болып табылады.

Жаңғырту проблемасын алғаш рет өткен ғасырдың 30-шы жылдары қытайлық ғалымдар талқылай бастаған [18]. 50-ші жылдары АҚШ-та жаңғыртудың классикалық теориясы дамыса, 70-ші жылдары батыс ғалымдары постжаңғырту теориясын құрған [19]. 80-ші жылдары осы мәселеге қатысты өз көзқарастарын дамытқан қытайлық ғалымдар жаңғыртудың классикалық теориясын толық ауқымды зерттеуді бастайды, және олар 90-шы жылдары қайта жаңғырту теориясын құрады.

Дэн Сяопин әзірлеген жаңғыртудың үш кадамды стратегиясына сәйкес, Қытай 2050 жылға қарай орташа дамыған елдер деңгейіне жетіп, жалпы бастапқы жаңғыртуды жүзеге асырады. Бұл ұлы мақсатқа қол жеткізу үшін Қытай елдің жаңғырту дәрежесін және оның даму деңгейін үнемі қадағалап отырады, оны одан әрі жүзеге асыру стратегиясын тұжырымдап, оңтайландырады. Жаңғырту — ұлттық дамудың ғана емес, сонымен қатар өңірлік дамудың да мақсаты. Қазіргі уақытта қытайдың әр түрлі өңірлерінің даму деңгейлері едәуір ерекшеленеді — және оларға жаңғыртуды жүзеге асырудың әр түрлі мерзімдері қажет болады [20, б. 81].

Цифрлық технологиялар дәуірінде күшті әрі жауапты адамдардың бірыңғай ұлтын қалыптастыруға бағытталған қоғамдық сананы қазақстандық жаңғыртудың бар тізбесіне пікір мен әрекеттер үшін бағдар болатын, тікелей тәжірибеден алынған, сондай-ақ ойлау немесе қарым-қатынас жасаудан алынған ақпаратты белсенді және шебер түрде талдау, тұжырымдау, қолдану, синтездеу және бағалаудың зияткерлік тәртіпті процесс ретінде сыни ойлауды дамыту міндетін қосу орынды.

Глэйзер моделіне сәйкес, сыни ойлау — бұл Білім + Дағды + Мақсат [21].

Р. Эннис бойынша сыни ойлау диспозициялары [22]:

- Тұжырымның немесе сұрақтың нақты тұжырымдамаларын іздеңіз және ұсыныңыз.

- Нақты себептерді іздеңіз және ұсыныңыз, сондай-ақ олардың бір-бірімен қатынасын және тұжырымды нақты елестетіңіз.

- Хабардар болуға тырысыңыз.

- Дұрыс дереккөздер мен бақылауларды қолданыңыз және оларды айтып отырыңыз.

- Жалпы жағдайды назарға алыңыз.

- Түпмәтіндегі негізгі проблема туралы есіңізде сақтаңыз.

- Баламаларға мұқият болыңыз.

- Ашық болыңыз.

- Позичияны ұстаныңыз және дәлелдемелер мен себептер жеткілікті болған жағдайда позичияны өзгертіңіз.

- Объектінің табиғаты қаншалықты мүмкіндік берсе, соншалықты дәлдікке ұмтылыңыз.

- Мағынасы болған жағдайда шындықты іздеңіз және неғұрлым кең мағынада, оны мүмкіндігінше немесе орындалуынша «дұрыс түсінуге» тырысыңыз.

- Сыни ойлау және бейімделу қабілетін қолданыңыз.

7-реформа. Мемлекеттік сектор өзгерістер көшбасшысы ретінде

Бұл реформаның мәні — өзгерістердің жүзеге асырылымдылығын өз мысалында көрсететін елдегі өзгерістердің бастамашылары мен таратушылары ретінде мемлекеттік органдардың рөлін арттыру.

«Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ ҚР Заңының 1-бабының 6-тармағына сәйкес [23], мемлекеттік қызмет — «мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдарда мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттіктерді атқару жөніндегі қызметі».

Қабылданған іс-шаралардың нәтижесінде Қазақстан Дүниежүзілік Банктің мемлекеттік басқару тиімділігі индексіне 51,44-тен 60 – 75 процентильге көтеріледі деп күтілуде.

Стратегиялық жоспарда көзделген жеті саясаттың арасында:

1-саясат. Ғылымды дамыту және білімді арттыру мақсатындағы макроэкономикалық саясат.

2-саясат. Экономика салаларының бәсекеге қабілеттілігі.

3-саясат. Қаржы нарығын дамыту.

4-саясат. Инвестицияларды белсенді тарту.

5-саясат. Өмір сүрудің жоғары сапасын қамсыздандыру.

6-саясат. «Жасыл» экономика және қоршаған ортаны қорғау.

7-саясат. Проактивті сыртқы экономикалық саясат.

2025 жылға дейінгі Стратегиялық жоспардың негізінде Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [24] және Инфрақұрылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы [25] және басқа да стратегиялық құжаттар (бағдарламалар, жобалар және «жол карталары») әзірленді.

Индустриялық-инновациялық дамыту мемлекеттік бағдарламасының мақсаты — Қазақстанның ішкі және сыртқы нарықтардағы бәсекеге қабілетті өңдеуші өнеркәсібі.

Бұл Бағдарламаның нысаналы индикаторлары 2025 жылы:

1) өңдеуші өнеркәсіптегі еңбек өнімділігінің 2018 жылғы деңгеймен салыстырғанда 1,6 есе өсуі;

2) өңдеуші өнеркәсіптегі экспорт көлемінің 2018 жылғы деңгеймен салыстырғанда 1,9 есе өсуі;

3) өңдеуші өнеркәсіптегі негізгі капиталға инвестициялардың физикалық көлемінің индексі 2018 жылғы деңгеймен салыстырғанда 1,6 есе;

4) экономикалық белсенді халықтың 1 000 адамына өңдеуші өнеркәсіптің қолданыстағы кәсіпорындары санының 2018 жылғы деңгеймен салыстырғанда 1,5 есе ұлғаюы;

5) Экономикалық күрделілік индексіне (Гарвард) орынның 78-ден 55-ке дейін (-0,31 баллдан 0,14 баллға дейін) көтерілуі.

«Нұрлы жер» мемлекеттік бағдарламасының мақсаты тиімді және бәсекеге қабілетті көлік инфрақұрылымын жасау, транзит пен көлік қызметтерін дамыту, технологиялық және институционалдық ортаны жетілдіру арқылы елдің экономикалық өсуіне және халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға жәрдемдесу болып табылады.

«Нұрлы жол» нысаналы индикаторлары 2025 жылға қарай:

1) «Көлік және қаттау» ЖҚК 2019 жылмен салыстырғанда 21,9 %-ға өсуін қамсыздандыру;

2) «Көлік және қаттау» еңбек өнімділігінің 2016 жылғы деңгеймен салыстырғанда 39,9 %-ға өсуін қамсыздандыру;

3) «Көлік және қаттау» саласындағы негізгі капиталға инвестициялардың 2016 жылғы деңгеймен салыстырғанда 308 %-ға өсуін қамсыздандыру;

4) көлік саласында 550,7 мың жұмыс орны ашылады, соның ішінде 48,5 мың тұрақты және 502,2 мың уақытша;

5) жақсы және қанағаттанарлық жағдайдағы республикалық маңызы бар автомобиль жолдарының үлесі — 100 %-ға дейін, облыстық және аудандық маңызы бар автомобиль жолдарының үлесі 95 %-ға дейін жеткізіледі;

6) ДЭФ жаһандық бәсекеге қабілеттілік рейтингінде «Инфрақұрылым» көрсеткіші бойынша Қазақстанның орны 18 позицияға жақсарады;

7) Дүниежүзілік банк рейтингінде «Логистиканың тиімділігі» (LPI) көрсеткіші бойынша Қазақстанның орны 21 позицияға жақсарады.

Қорытынды

2019 жылы ҚР Президентінің Жарлығымен Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың 2030 жылға дейінгі болжамды схемасы [26] және Өңірлерді дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бекітілді [27], басқа да, соның ішінде салалық сипаттағы стратегиялық құжаттарды әзірлеп, қабылдау жоспарлануда.

«Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесін бекіту туралы»

ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 29 қарашадағы № 790 қаулысында баяндалған қағидаттарға негізделген мемлекеттік стратегиялық жоспарлаудың ұлттық жүйесін одан әрі дамытуда кешенді теңдестірілген нормативтік құқықтық база қалыптастыру мен барабар әдістемелік сүйемелдеу болжанады. Бұл міндеттің маңыздылығы мен күрделілігі мемлекеттік басқару мен жоспарлаудың барлық деңгейлерінде нормативтік актілерді түсіну, қабылдау және орындау деңгейін сапалы түрде арттыратын көптеген құжаттар әзірлеу қажеттігінде. Бұл міндеттің шешілуі «өтпелі» әдіснаманың жоқтығымен және әдістемелік құралдардың фрагментарлығымен күрделене түскен.

Әдебиеттер тізімі

1. «Ғылым туралы» ҚР 2011 жылғы 18 ақпандағы № 407-IV Заңы.
2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанынан Жоғары ғылыми-техникалық комиссия құру туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 20 сәуірдегі № 429 Қаулысы.
3. «Ұлттық ғылыми кеңестер туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 16 мамырдағы № 519 қаулысына өзгеріс енгізу туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 19 тамыздағы № 607 қаулысы.
4. «Мемлекеттік ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамын құру туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 19 шілдедегі № 831 Қаулысы.
5. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы. Күші жойылды — Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 726 қаулысымен.
6. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті төрағасының кейбір бұйрықтарына өзгерістер енгізу туралы Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы Басшысының 2021 жылғы 6 тамыздағы № 13 бұйрығы.
7. «Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты» республикалық мемлекеттік мекемесі туралы ережені бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 13 тамыздағы № 3614 Жарлығы.
8. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 10 қаңтардағы Жолдауы.
9. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылдың 12 желтоқсанындағы № 827 қаулысымен «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы.
10. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ.
11. Қазақстанның 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясын одан әрі іске асыру жөніндегі шаралар

туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы 6 сәуірдегі № 310 Жарлығы.

12. Мемлекет басшысының 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан – 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі шаралар туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 18 желтоқсандағы № 449 Жарлығы

13. «Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі жөніндегі тұжырымдама туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 17 қаңтардағы №732 Жарлығы

14. «Мемлекет басшысының 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғамдық диалог — Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 10 қыркүйектегі № 152 Жарлығы

15. «Мемлекет басшысының 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 9 қыркүйектегі № 564 қаулысы.

16. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ.

17. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019 № 1050 «On approval of the State Program of Industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2020 – 2025»; URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P19_00001050 (01.02.2021).

18. *Halpern D. F.* Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. Third edition. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1996, Mahwah, New Jersey.

19. *Scriven M., & Paul R. W.* Critical thinking as defined by the national council for excellence in critical thinking. 8th annual International Conference on Critical Thinking and Education Reform, Summer 1987.

20. *Glaser E. M.* An Experiment in the Development of Critical Thinking. New York, Bureau of Publications, Teachers College, Columbia University, 1941.

21. *Ennis R.* Critical Thinking Across the Curriculum: A Vision // *Topoi*. - 2018. - № 3. - P. 165–184.

22. Law of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 № 416-V ZRK «On the Civil Service of the Republic of Kazakhstan» (ed. from 01.01.2021) // *Bulletin of the Parliament of the Republic of Kazakhstan* 2015, № 22-V, article 153.

23. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ.

24. Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1050 қаулысы.

25. Инфрақұрылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1055 қаулысы.

26. «Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың 2030 жылға дейінгі болжамды схемасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 23 тамыздағы № 625 қаулысы.

27. Өңірлерді дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 990 қаулысы.

References

1. “Gylm turaly” KR 2011 zhilgy 18 akpandagy No. 407-IV Zany.

2. Kazakhstan Republic of Kazakhstan Kazakhstan Republics of Ukimetinin 2011 zhylygy 20 sauirdegi No. 429 Kaulysy.

3. “Ultyk gylymi kengester turaly” Kazakhstan Republics Ukimetinin 2011 zhilgy 16 mamirdagi No. 519 Kaulysyna Ozgeris engizu turaly. Kazakhstan Republics Ukimetinin 2019 zhilgy 19 tamyzdag No. 607 kaulysy.

4. “Memlekettik ultyk gylymi-tehnikalyk saraptama ortalgy” shareholder kogamyn kuru turaly. Kazakhstan Republics of Ukimetinin 2011 zhilgy 19 shildedegi No. 831 Kaulysy.

5. Kazakhstan Respublikasynda bilim berudi zhane gylymdy damytudyn 2020 – 2025 zhyldarga arналған мемлекеттік badarlamасыn bekitu turaly. Kazakhstan Republics Ukimetinin 2019 zhilgy 27 yellow sandals No. 988 kaulysy. Kushi zhoyilyd — Kazakhstan Republics Ukimetiniñ 2021 zhilgy 12 kazandagy No. 726 kaulysymen.

6. Kazakhstan Republics Economy Minister of Lithuania Statistics of the Committee of the Republic of Kazakhstan Strategy of the Republic of Kazakhstan Strategy of the Republic of Kazakhstan tтыk statistics of the Basshysyn bureau 2021 zhylygy 6 tamyzdagy No. 13 buyrygy.

8. Thortinshi onerkasiptik revolution zhagdayyndagy damudyn zhan mymkindikteri Kazakhstan Republics Presidentinin 2018 zhylygy 10 zhantardagy Zholdauy.

9. Kazakhstan Republics of Kazakhstan 2017 zhyldyn 12 zheltoksanyndagy No. 827 kaulysymen “Tsifirlyk Kazakhstan” мемлекеттік badarlamasy.

10. Kazakhstan Republic of the Azamatyк Code. Kazakhstan Republic Social Code 1994 zhylygy 27 yellow sandagy No. 268-XIII.

11. Kazakhstan 2030 years of action Lady strategy son given to the search for asyru zhonindegi sharalar turaly of Kazakhstan Republics President of 2007 years 6 souirdegi No. 310 Zharlyg s.

12. Memleket bassysynyn 2012 years 14 yellow sandals “Kazakhstan – 2050” strategies: qalyptaskan мемлекеттин zhan sayasi bagyty” atty Kazakhstan khalkyn Zholdauyn iske asyru zhen Indegas sharalar turaly Kazakhstan Republics Presidential 2012 zhilgy 18 zheltoksandagy No. 449 Zharlygy

13. “Kazakhstan Alemnin yen Damygаn 30 мемлекетинин kataryna kirui zhonindegi tuzhyrymdam turaly” Kazakhstan Republics Presidential 2014 year 17 January Gy No. 732 Zharlygy.

14. “Memleket Bashysynyn 2019 zhylygy 2 kyrkuyektegi “Syndarly kokhamdyk dialogue - Kazakhstan

Turaktylygy men Orkendeuin negyizi” atta Kazakhstan halky on Zholdauyn asyru zhonindegi sharalar turaly” Kazakhstan Republics Presidential 2019 years 10 Kyrkuyektegi No. 152 Zharlygy

15. “Memleket Bashysyn 2020 years 1 qyrkuyektegi “Zhana zhagdaydagy Kazakhstan: is-kimyl kezeni” atty Kazakhstan halkyna Zholdauyn iske asyru zhoninde gi sharalar turaly” Kazakhstan Republicsynyn President Zharlygynyn zhobasy turaly Kazakhstan Republics Ukimetinin 2020 years 9 kyrkuyektegi No. 564 kaulysy.

16. Sybaylas zhemkorlykka karsy is-kimyl turaly Kazakhstan Republic of the Republic of Kazakhstan 2015 zhylygy 18 karashadagy No. 410-V KRZ.

17. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019 No. 1050 “On approval of the State Program of Industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2020 – 2025”; URL: [http://adilet.zan.kz/rus/docs/P19_00001050\(02/01/2021\)](http://adilet.zan.kz/rus/docs/P19_00001050(02/01/2021)).

18. Halpern D. F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. Third edition. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1996, Mahwah, New Jersey.

19. Scriven M., & Paul R. W. Critical thinking as defined by the national council for excellence in critical thinking. 8th annual International Conference on Critical Thinking and Education Reform, Summer 1987.

20. Glaser E. M. An Experiment in the Development of Critical Thinking. New York, Bureau of Publications, Teachers College, Columbia University, 1941.

21. Ennis R. Critical Thinking Across the Curriculum: A Vision // Topoi. - 2018. - No. 3. - RR. 165 – 184.

22. Law of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 No. 416-V ZRK “On the Civil Service of the Republic of Kazakhstan” (ed. from 01/01/2021) // Bulletin of the Parliament of the Republic of Kazakhstan 2015, No. 22-V, article 153.

23. Kazakhstan Respublikasynyn мемлекеттік kyzmeti turaly Kazakhstan Respublikasynyn Zagny 2015 years 23 Karashadagy No. 416-V KRZ.

24. Kazakhstan Republicsyn industry-innovation damytudyn 2020 – 2025 zhyldarga arналған мемлекеттік bagdarlamасыn bekitu turaly Kazakhstan Republics Ukimetiniñ 2019 zhylygy 31 yolks Sandagi No. 1050 Kaulysy.

25. Infraqurylymды damytudyn 2020 – 2025 zhyldarga arналған “Nurly zhol” мемлекеттік bagdarlamасыn bekitu turaly. Kazakhstan Republics of Ukimetinin 2019 zhilgy 31 yellow sandals No. 1055 kaulysy.

26. “Eldi aumaktyk-kenistikte damytudyn 2030 zhylyga deyingi bolzhamdy schemes son bekitu turaly” Kazakhstan Republic of the Son of the President Zharlygynyn zhobasy turaly Kazakhstan Republics of Ukimetynyn 2019.

27. Onirlerdy damytudyn 2020 – 2025 zhyldarga arналған мемлекеттік bagdarlamасыn bekitu turali Kazakhstan Republics of Ukimetinin 2019 zhylygy 27 zheltoksandagy No. 990 Kaulysy.

*Жанар ЖИЕНКУЛОВА, 1-курс магистранты,
janarikfonarik@mail.ru, +77757679166*

*Балдырган ДЖАЗЫҚБАЕВА, философия докторы (PhD), доцент,
baldirgan_keu@mail.ru, +77013344598*

*Татьяна АЛЕКСЕЕНКО, доцент, экономика және бизнес магистры,
alektaia@mail.ru*

*Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қ., Академическая көш., 9*

COVID – 19 ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДА ТУРИЗМНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аннотация: Мақалада COVID – 19 пандемиясынан кейінгі туризм индустриясының қазіргі жағдайы және қалпына келтірудің ықтимал сценарийлері қарастырылған. Сондай-ақ, туризмнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру стратегиясын және болашақ болжамдар қарастырылады.

Түйінді сөздер: бәсекеге қабілеттілік, кәсіпорын, туризм, пандемия.

*Жанар ЖИЕНКУЛОВА, магистрант 1 курса,
janarikfonarik@mail.ru, +77757679166*

*Балдырган ДЖАЗЫҚБАЕВА, доктор философии (PhD), доцент,
baldirgan_keu@mail.ru, +77013344598*

*Татьяна АЛЕКСЕЕНКО, доцент, магистр экономики и бизнеса,
alektaia@mail.ru*

*Қарағандинский университет Казпотребсоюза,
Республика Казахстан, 100009, г. Караганда, ул. Академическая, 9*

СТРАТЕГИИ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИЯ COVID – 19

Аннотация: В статье рассматривается текущее положение отрасли туризма после пандемии COVID – 19 и возможные сценарии восстановления. Также рассматривается разработка стратегии повышения конкурентоспособности туризма и прогнозы на будущее.

Ключевые слова: конкурентоспособность, предприятие, туризм, пандемия.

*Zhanar ZHIYENKULOVA, 1st year master's student,
janarikfonarik@mail.ru, +77757679166*

*Baldirgan DZHAZYKBAYEVA, PhD doctor, associate professor,
baldirgan_keu@mail.ru, +77013344598*

*Tatyana ALEKSEYENKO, associate professor, master of economics and business,
alektaia@mail.ru*

*Karaganda University of Kazpotreusoyuz,
Bldg. 9, Akademicheskaya str., Karaganda, 100009, Republic of Kazakhstan*

STRATEGIES TO FORM TOURISM COMPETITIVENESS IN COVID – 19 PANDEMIC ENVIRONMENT

Abstract: The article examines the current state of the tourism industry in the aftermath of the COVID – 19 pandemic and possible recovery scenarios. It also considers the development of a strategy for increasing the competitiveness of tourism and forecasts for the future.

Keywords: competitiveness, enterprise, tourism, pandemic.

Considering tourism activity as a quite significant socio-economic phenomenon caused by development of mass tourism in the world, problems of optimization and effective regulation of this area become especially relevant [1].

World tourism policy implemented in the world tourism organization on the basis of International Union of Official Tourism Organizations, which is engaged in preparation of tourism programs and forecasts, organization of seminars and conferences, research in tourism, writing and publication of statistical, analytical and methodological information and materials, and also participates in highly qualified personnel training in the field of tourism activities with the aim of developing tourism.

It is possible to take into account specifics of tourist supply and demand in the country through expansion of international cooperation in the field of tourism, through the country's participation in world politics, which helps to define the level of development of tourist activities in various regions and territories, within the framework of the general national policy.

Today, increasing the level of profitability of tourism activities, increasing the profit of an organization and effective use of market conditions are the main goals of the company's tourism policy, which are implemented by providing high quality services and constantly improving it, introducing innovations in the processes of creating and promoting their product.

The state plays a special role in increasing the level of competitiveness of national tourism complex due to its indirect impact on this area. Thus, one of the important areas of tourist activity is development of sources of competitive advantages in order to increase the level of competitiveness [2].

Competitiveness is a feature of a service or product that enables to define its ability in the process of comparison with similar services or goods produced by other firms to maintain its level, provided that an average price policy in the market is maintained.

Factors of competitive advantage of a company and social and economic environment are two groups into which factors that define competitiveness of an organization can be divided. Factors of competitive advantage are various areas of market activity of a tourist organization, as well as parameters that reflect how much factors of provided service are used.

Every year, a quite large number of new organizations incorporated that have certain innovations, visions and service methods as advantages over the rest. Each enterprise occupies a certain level and place in the market, however, due

to the wide variety of companies, consumers do not have information about reputation of each company. However, in order to stay at the level of an organization, it has to be sufficiently aware of development of competing firms and make a rational assessment of prospects for improving its organization [4].

As a factor leading to increasing competitiveness of a company, we can single out the corporate culture, which enables to increase efficiency of product manufacture and management. Corporate culture is a complex system that characterizes established relationship between an organization and consumer of its services. It combines norms and principles of behavior, company values, management procedures and its style, as well as concepts elaborated for development of an organization that are inherent to it.

An organization involved in tourism activities should be in constant development, search and elaboration of new extraordinary solutions, ideas, business methods and elements of advertising, various artistic, aesthetic and presentation directions.

The most important indicator of success of an organization is willingness and desire to do their job as an employee, achieving the best results with full dedication to their work. Improvement of personnel management system, based on the study of motives and goals of personnel, making an employee to perform official duties, contributed to successful development of an organization [5].

According to the latest UNWTO data, pandemic has led to a 73 % reduction in international tourist arrivals globally in 2020. The decline was even sharper in Central Asia, where, according to experts, the decline in 2020 will be more than 80 %, as in many Asian countries. The world continued to impose strict travel restrictions. This sudden drop has stalled the sector's ability to maintain sustainable development.

According to the latest expert estimates, the sector is not expected to fully recover until 2023 at the earliest. Promoting domestic tourism as well as creating "bubbles travel" that would enable travel to resume between specific destinations were highlighted as potential strategies to accelerate recovery in the short term. Introduction of missing vaccinations could further accelerate recovery. However, these measures must be temporary, and countries ultimately need to prepare for full reopening.

Short and long term tourism support. The protracted pandemic threatens survival of a large part of the tourism sector. To help governments fund policies that target households and businesses most

affected by the pandemic, the WTO launched a \$ 20 billion support package in April 2020. By the end of 2020, the WTO had disbursed \$ 16.3 billion of this package in grants, technical assistance, and loans to developing member governments and the private sector. At the same time, UNWTO has expanded its support to Member States across the region, including through the launch of the UNWTO Tourism Recovery Technical Assistance Package, providing expert support to sites along the historic Silk Road.

For longer-term recovery, it is important to develop a new financial architecture to adopt and create innovative, self-contained, secure and inclusive business policies and instruments for tourism recovery. At the same time, both the WTO and UNWTO reaffirmed importance of international cooperation and policy harmonization, both for resumption of international tourism and for monitoring and managing future growth to ensure that sector accomplishes its potential to foster sustainable development.

“This crisis is an opportunity to review the tourism sector and its contribution to lives of people and the planet; an opportunity to return to a more sustainable and inclusive tourism sector, which ensures wide and equitable use of the benefits of tourism”, said UNWTO Secretary General Z. Pololikashvili. “Tourism is one of the most important sectors of the world economy. It employs every tenth person on earth and provides livelihoods for hundreds of millions more”, said Antonio Guterres, UN Secretary General.

Global coordination is essential for tourism to maintain its status as a leading generator of opportunity for all. UNWTO goes forward by bringing together tourism leaders from around the world. Now, more than ever, we need a sector united for the millions of people who have entrusted their future to the power of tourism to maintain sustainable growth.

Only with decisive and coordinated political actions Europe can reinstate tourism at the height of summer season.

With the latest data showing that the number of tourists in Europe will decline by 85 % by early 2021, UNWTO noted that Europe can set a global example by restoring the sector. Given enormous socio-economic importance of tourism, benefits that will accompany tourism's return to the peak European season will be felt outside the sector itself. This heightened relevance of tourism was reflected in the visit of the European Union delegation at the highest level to the UNWTO headquarters. At a meeting with the Vice President, UNWTO Secretary General, Zurab Pololikashvili, emphasized that

agreed protocols and digital solutions to ensure safe international travel are required.

Tourism for economic and social well-being. Now more than ever, tourism needs strong political support and joint action. Harmonized travel and health rules are essential to restore confidence and renew tourism. More than ever, tourism needs strong political support and joint action. Harmonized travel and health regulations are essential to restore trust and revive tourism.

Due to vaccinations and better crisis management, there is no doubt that this summer will be better than the past. Opening borders will not only affect tourism.

Covid – 19 pandemic has affected the tourism industry hard. By Q2 2020, 100 % of destinations around the world have imposed travel restrictions. As a result, visits to tourism destinations decreased by \$ 1.1 billion in 2020 than in 2019, resulting in a loss of \$ 910 to \$ 1.2 trillion in export revenues and 100 – 120 million tourism related jobs.

Global foreign direct investment (FDI) fell sharply downward, falling by 42 %. Specifically, the data shows that global FDI in tourism fell by 73.2 % in the first half of 2020 compared to the same period in 2019. According to the UN, global FDI will remain weak in 2021, experiencing further contraction, 5 – 10 %.

In this context, what are the driving forces that could stimulate foreign direct investment in the tourism sector in 2021? This is a key question that investors should ask in the midst of Covid – 19 pandemic restrictions and amid continuing uncertainty in early 2021. UNWTO has defined five potential factors that can spur tourism recovery:

1. Consumer behavior. Generation Z is a key demographic group to put focus on as it expected to represent the largest proportion of world population, 2.6 billion by 2040. Digital natives will strive for research with less fear than older generations, who are more susceptible to health problems. Consequently, their new behavior can create trends towards digital and innovative services, especially mobile. At the same time, they will require individual experience.

Evidence suggests that the Gen Z age group, along with millennials, prioritizes travel. Their journeys are short, authentic and sustainable. Moreover, given the impact of Covid – 19 pandemic, there is an increasing demand for transparency regarding health protocols, data security and privacy. This provides investors with an excellent opportunity to benefit and utilize offers and assets.

2. Innovation and technology

These digital natives demand new solutions based on technologies such as 5G, cloud services,

artificial intelligence and blockchain. All of these solutions increase speed of information retrieval and increase intuitiveness of interactions and experiences before and after travel. For example, a growing number of travel technology startups are using blockchain tokens to add value to their booking experience as well as to create incentives based on decentralized networks. All of this is accelerating digitalization of tourism value chain and its stakeholders.

3. Startups in the field of tourism technologies.

Venture capital investment in the tourism technology sector has grown steadily over the past decade. Around \$ 455 billion was invested in travel and mobility tech startups between 2010 and 2019. Surprisingly, despite decline in global investment in 2020, the amount of funding allocated to tourism technology sector not only remained stable, but also increased slightly over the entire period. First quarter compared to 2019. It was an interesting driver in terms of capital accumulation and international investment in intangible assets contrary to traditional assets.

4. Green investments

Covid – 19 has accelerated transition to green investment in tourism sector. It is a powerful incentive to create opportunities for foreign direct investment as it promotes incentives, regulation and consensus to meet sustainability requirements for sector growth; this can be done through profitability, urban politics, corporate image/brand and greater guest satisfaction. The pandemic has opened up opportunities for green buildings and modernization, and required emissions reduction represents a \$ 24.7 trillion investment opportunity in the green buildings sector in emerging market cities from now to 2030. This represents a \$ 1.5 trillion opportunity in hotel and restaurant buildings alone.

5. Advertising. It should inform the population about global processes to mitigate consequences of the pandemic.

Frankfurt, Germany, annual trips in late winter and early spring. Factory workers in China head home for Lunar New Year; American college students on road trips and beach vacations during Spring Break; Germans and British flee from gray skies for the Mediterranean sun at Easter.

All this has been canceled, in doubt or under pressure due to the coronavirus.

Amid fears of new variants of the virus, new travel restrictions have emerged as people begin to anticipate what is usually a busy time of year for travel.

This means more problems for airlines, hotels, restaurants and travel destinations, which have been battling the pandemic for more than a

year, and a slower recovery for countries where tourism makes up a large part of the economy.

Consider the example of Singapore's tourism recovery which one of the most effective. Singapore has recorded fewer than 30 Covid – 19 deaths, one of the lowest rates in the world, but balancing containment and reopening borders is a complex process. As the travel and tourism sector suffers from brutal impact of travel restrictions around the world, embracing change and innovation is essential for survival. This is one of the very first high-profile physics conferences on the calendar of events, and the focus will be on the WEF event this May.

Singapore is one of the first places where these innovations and intentions were tested. In 2019, the city-state's MICE industry supported over 34,000 jobs with an economic value of \$ 3.8 billion, or 0.8 % of GDP.

Voted by the International Congress and Conference Association as the Best Hospitable City in Asia Pacific for 18 consecutive years and the World Bank's second easiest place to do business, Singapore has a reputation for hosting the first outstanding MICE events in Asia. The state is home to over 7,000 multinational companies and a large number of convention centers, conference rooms and showrooms.

Enterprise Singapore and the Singapore Association of Conference and Exhibition Organizers and Suppliers have developed an Event Industry Sustainability Roadmap. According to its authors, the concept paves the way for a return to personal activities. In the current environment, instilling trust and confidence in our internal security and reliability is essential. The comprehensive document has three main goals: to establish best-in-class standards for a secure business event risk management system, to create an agile business model with a focus on hybridization, and to promote employee and skills development.

In October 2020, WTO opened applications for businesses to host pilot MICE events with up to 250 attendees in line with national safe management guidelines. Special measures include infection control before and after the event, dividing the total number of guests into zones of up to 50 people, and meeting rooms with Plexiglas screens. To date, more than 30 events have been held in various industries.

At the bus and train stations in China in February 2021, there is no sign of the annual Lunar New Year's bustle. The government has urged the public to avoid travel in the wake of new coronavirus outbreaks. Only five of the 15 security gates at Beijing's huge Central Railway Station were open. The crowds of travelers who usually gather in the vast plaza outside were absent. The holiday, which kicks off on February 12, is usually the

largest human movement in the world, as hundreds of millions of Chinese people leave cities to visit their hometowns or tourist spots or travel abroad. For millions of migrant workers, this is usually the only chance to visit their hometowns during the year. This year, authorities promise a surcharge if they stay in place.

The government says people will make 1.7 billion trips during the holidays, but that's 40 % less than in 2019.

Each news cycle seems to carry new restrictions. US President Joe Biden has reimposed restrictions on travelers from more than two dozen European countries, South Africa and Brazil, while people leaving the US must now test negative before returning.

Canada has banned flights to the Caribbean. Israel has closed its main international airport. Travel to the European Union is strictly limited, with entry bans and quarantine requirements imposed on returning citizens.

When it comes to air travel, “the short-term prospects are definitely darkened,” said Brian Pearce, chief economist at the International Air Transport Association. Governments have poured \$ 200 billion to support the industry.

The United Nations World Tourism Organization says international travels fell by 74 % last year, resulting in a \$ 1.3 trillion loss in revenue and a threat of 120 million jobs. The UNWTO panel of experts had a mixed forecast for 2021, with 45 % expecting a better year, 25 % unchanged, and 30 % expecting a worst.

In Europe, prospects are little due to lagging vaccine roll out and proliferation of new variants.

This means that there is a growing risk of missing another summer tourist season. This will deal a serious blow to the Greek economy and significantly delay the recovery in Spain and Portugal.

Travel company TUI offers sunbathing packages in Greece and Spain, but with broad cancellation conditions to attract cautious clientele. Locations that can be reached by car, such as the German islands in the North Sea and the Alps, benefit to some extent because they provide an opportunity for isolation. The German Association of Holiday Homes says popular destinations are already 60 % booked for July and August.

Thailand, where about a tenth of the population relies on tourism for their livelihoods, requires a two-week quarantine for foreigners in designated hotels costing about \$ 1,000 or more. So far, only a few dozen people a day decide to visit. The number of tourists arriving this year is projected to reach just 10 million, up from 40 million in 2019.

Gerasimos Bakogiannis, owner of the Portes Palace Hotel in Potidaia in northern Greece, Halkidiki, said it won't even open for Western Easter on April 4, but will wait a month for Greek Orthodox Easter on May 2 — and he hopes the best summer has kicked off. “If this year is similar to last year, tourism will be destroyed,” he said.

As 2019 comes to an end, the coming year for international business travel looked particularly rosy. According to the Global Business Travel Association, spending in this area was set to reach \$ 1.7 trillion by 2022, up from \$ 1.33 trillion in 2017. The Asian region was projected as the fastest growing region with a projected growth rate of 8.6 %. In this fast growing market, the tourism sector is a central driver of high value-added economic development and investment flows. A study by Oxford Economics, conducted with the Pre-Pandemic Event Industry Council, found that business events generated \$ 621.4 billion in direct GDP worldwide, generating more than 10.3 million jobs.

Business travel, however, halted abruptly due to Covid – 19. According to the World Tourism Organization, international travels in 2020 fell by 70 – 75 %, and global tourism fell to its lowest level in three decades.

It was a devastating blow to the tourism industry. Large-scale personal events were quickly canceled, and the daunting task of industry professionals was figuring out how to transition to virtual models in almost no time. There are fears that these efforts could lead to an irreversible change in attitudes. Oliver Wyman's second global poll in November found that 43 % of business travelers plan to travel less in the future, up from 27 % in a previous poll in April.

While such numbers indicate a worrying sign, the pandemic has created an opportunity for the tourism industry to innovate and protect itself from further crises. Covid – 19 has accelerated digital developments and increased demand for greener events.

In addition to enhancing hygiene and social distancing measures, the sector uses hybrid models that complement personal presence with additional virtual speakers. This enables event organizers to target a broader global audience and collect valuable data from attendees to improve follow-up events.

When properly planned, both live and virtual events can be very successful, with one serving to enhance the other for optimal reach and results. However, event planners should be aware that hybrid models must make commercial sense and that the hybrid experience for attendees must be compelling.

There are encouraging signs that the emphasis on technology-driven experiences has not diminished the value of face-to-face meetings. According to Reed's Covid – 19 Customer Needs and Mindset Barometer, 75 % of 9,000 event attendees surveyed have a positive or neutral view of returning to physical activities after the restrictions have been lifted.

Литература

1. *Азар В. И.* Экономика и организация туризма: Монография / Под ред. С. Ю. Житенёва. — М.: Международная общественная туристская академия, 2011. — 180 с.
2. *Кварталнов В. А.* Туризм: теория и практика: Избранные труды: В 5-ти т. — М.: Финансы и статистика, 1998.
3. *Козырев В. М. и др.* Менеджмент туризма: экономика туризма: Учебн. — М.: Финансы и статистика, 2002. — 320 с.
4. Всемирная туристская организация ЮНВТО. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Всемирная_туристская_организация (дата обращения: 12.09.2021).
5. Туристический бизнес Казахстана потеряет до 80 % в 2020 году. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kursiv.kz/news/otraslevye-temy/2020-05/turisticheskiy-biznes-kazakhstan-poteryaet-do-80-v-2020-godu> (дата обращения: 12.09.2021).
6. Исследование: сектор гостеприимства и COVID – 19. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://tranio.ru/articles/issledovanie-sektor-gos-terpriimstva-i-covid-19/> (дата обращения: 2021.09.12).
7. Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Государственной программы развития туристской отрасли Республики

Казахстан на 2019 – 2025 годы» от 31 мая 2019 г. № 360 (с изм. от 04.02.2020 г.). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32887930 (дата обращения: 12.09.2021)

References

1. Azar V.I. Economics and organization of tourism: Monograph / Ed. S. Yu. Zhiteneva. - M.: International Public Tourism Academy, 2011. - 180 p.
2. Kwartalnov V. A. Tourism: theory and practice: Selected works: In 5 volumes - M.: Finance and Statistics, 1998.
3. Kozыrev V.M. et al. Tourism management: economics of tourism: Textbook. - M.: Finance and Statistics, 2002. - 320 p.
4. World Tourism Organization UNWTO. [Electronic resource]. — Access mode: https://ru.wikipedia.org/wiki/World_Tourism_Organizati on (date of access: 09/12/2021).
5. The tourism business in Kazakhstan will lose up to 80% in 2020. [Electronic resource]. — Access mode: <https://kursiv.kz/news/otraslevye-temy/2020-05/turisticheskiy-biznes-kazakhstan-poteryaet-do-80-v-2020-godu> (access date: 09/12/2021).
6. Research: the hospitality sector and COVID-19. [Electronic resource]. — Access mode: <https://tranio.ru/articles/issledovanie-sektor-gos-terpriimstva-i-covid-19/> (access date: 09.2021.12).
7. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan “On approval of the State program for the development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan for 2019 – 2025” dated May 31, 2019 No. 360 (as amended on 02/04/2020). [Electronic resource]. — Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32887930 (date of access: 09/12/2021)

*Арман ИСАНОВ, аға оқытушы, магистр,
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, armanissanov@mail.ru, +77001124042*

*Азамат ДУЙСЕНБАЕВ, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Е. А. Букетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 100024, Қарағанды қ., Университетская көш., 28, mrd@ksu.kz, +77017387259*

АҚШАНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Аннотация: Аталмыш мақалада жалпы ақша ұғымына, оның қазіргі уақыттағы ролі қарастырылады. Ақша — бұл әдетте өлшеу және құндылықты сақтау құралы ретінде қолданылатын төлем құралы. Қазіргі экономикада ақшаны банк жүйесі жасайды. Айналыстағы ақша саны Ұлттық Банктің саясатымен, коммерциялық банктердің экономикалық белсенділігімен және «көпшіліктің» өтімділікті қалауға бейімділігімен анықталады. Неоклассикалық тұжырымдамаға сәйкес, ақшаға деген сұраныс ақшалай кіріс алу сәттері арасындағы аралықта сатып алу мен төлемдерді жүзеге асыру үшін адамдардың ақшаға деген қажеттілігімен шектеледі.

Түйін сөздер: ақша, ақша жүйесі, алтын, сұраныс пен ұсыныс, банк, инфляция, тауар және т. б.

*Арман ИСАНОВ, старший преподаватель, магистр,
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
Республика Казахстан, 100009, г. Караганда, ул. Академическая, 9, armanissanov@mail.ru, +77001124042*

*Азамат ДУЙСЕНБАЕВ, кандидат экономических наук, доцент,
Карагандинский университет им. Е. А. Букетова,
Республика Казахстан, 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28, mrd@ksu.kz, +77017387259*

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ДЕНЕГ И ТЕНДЕНЦИИ ИХ РАЗВИТИЯ

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие денег в целом, ее роль в настоящее время. Деньги — это платежный инструмент, который обычно используется в качестве средства измерения и поддержания ценности. В современной экономике деньги создаются банковской системой. Количество денег в обращении определяется политикой Национального банка, экономической активностью коммерческих банков и склонностью «большинства» к стремлению к ликвидности. Согласно неоклассической концепции, спрос на деньги ограничен потребностью людей в деньгах для осуществления покупок и платежей в промежутке между моментами получения денежного дохода.

Ключевые слова: деньги, денежная система, золото, спрос и предложение, банк, инфляция, товар и др.

*Arman ISSANOV, Senior Lecturer, Master of Economics,
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
Republic of Kazakhstan, 100009, Karaganda, Akademicheskaya str., 9, armanissanov@mail.ru, +77001124042*

*Azamat DUISENBAYEV, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Karaganda University named after E. A. Buketov,
Republic of Kazakhstan, 100024, Karaganda, Universitetskaya str., 28, mrd@ksu.kz, +77017387259*

THE ORIGIN OF MONEY AND TRENDS IN ITS DEVELOPMENT

Abstract: This article deals with the concept of money in general, its role in the present. Money is a payment instrument that is commonly used as a means of measuring and maintaining value. In the modern economy, money is created by the banking system. The amount of money in circulation is determined by the policy of the National Bank, the economic activity of commercial banks and the tendency of the «majority» to seek liquidity. According to the neoclassical concept, the demand for money is limited by people's need for money to make purchases and payments in the interval between the moments of receiving monetary income.

Key words: money, monetary system, gold, supply and demand, banking, inflation, commodity, etc.

Мәселені белгілеу

Ақшаға деген сұраныс — бұл нақты ақшаға деген сұраныс, яғни ол баға деңгейінің өзгеруіне тура пропорцияда өзгереді.

Инфляцияның жеделдеуімен ақшаға сұраныс азаяды. Егер банк жүйесі жасаған барлық ақша мөлшерін қолма-қол ақша немесе мерзімсіз банктік салымдар түрінде «көпшілік» өз еркімен

ұстаса, ақша нарығында тепе-теңдікке қол жеткізіледі. Ақша нарығындағы тепе-теңдік пайыздық мөлшерлеме мен нақты ұлттық кірістің белгілі бір комбинациялары кезінде ғана мүмкін болады [1].

Қазіргі әлемде ақша өзінің тауарлық сипатын жоғалтты. Алтын ақша рөлін орындауды тоқтатты, өйткені айналысқа шығарылған монеталар алтыннан жасалмайды; ол тауарлық бағаны анықтауда санау бірлігі ретінде қызмет етпейді және байлықты жинақтау үшін ақша металы емес (мемлекеттер Алтынды өз резервтерінде ұстайды, ең алдымен әлемдік нарықта оңай сатылатын жоғары өтімді тауар ретінде). Экономистер алтынның айналымнан кетуін және оның ақша рөлін тоқтатуын демонетизация деп атады.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі әлеуметтік-экономикалық құбылыстарды танудың диалектикалық әдісі және танымның тәжірибелік осы замаңғы әдістері болып табылады. Зерттеу барысында талдау, синтез, жалпылау және салыстыру сияқты теориялық талдаудың жалпы логикалық әдістері кеңінен қолданылды. Сонымен бірге, мазмұнды ашу процесінде негізгі міндеттерді шешу үшін экономикалық ұғымдарды талдау, түсіндіру және түсіндіру әдістері қолданылды.

Соңғы зерттеулер

мен жарияланымдарды талдау

Ақша жүйесі дегеніміз — бұл елдегі ақшаның жұмыс істеуінің тарихи және ұлттық заңмен бекітілген ұйымдық формалары. Бірақ ақша, егер олар жүгінбесе, ештеңені білдірмейді. Осыған байланысты, әңгіме ақша жүйесі туралы.

Оның қозғалысы барысында ақша функциясы өзгеруі мүмкін: салық төлеуші бюджетке ақша салған кезде біз төлем функциясымен айналысамыз, бюджетке түскен кезде ол жинақтау функциясына айналады, бюджеттен берілген кезде олардың функциясы төлем функциясына қайта өзгереді. Алайда, барлық жағдайларда қолма-қол ақшасыз айналым бар, яғни айналым құралы сияқты ақша функциясы жоқ. Содан кейін ақша айналымға түсе бастаған кезде өз бағасын ала бастайды [2].

Тауар биржасына кірісе отырып, адамдар экономикалық мәселені шешу қаншалықты қиын болғанын елестете алмады. Тапсырманың мәні барлық тауарлардың құнын өлшеуге болатын жалпыға бірдей танылған баламаны табу, табу болды. Барлық адамдар арасындағы тауар алмасуының баламалығын сенімді түрде орнататын нәрсені табыңыз. Әрине, онсыз тауар-

нарықтық экономика ұлттық шекаралар аясында және халықаралық ауқымда сәтті дами алмады.

Шамамен 7 мыңжылдық осы экономикалық құралды іздеуге жұмсалды. Бұл іздеу тәжірибе жүзінде жүргізілді және нарықтық байланыстар дамыған сайын кеңейе түсті. Алдымен кездейсоқ заттар балама тауарлар ретінде әрекет етті. Содан кейін жергілікті нарықтарда басқа утилиталарды айырбастауға болатын ең танымал тауарлар ерекшеленді. Халықаралық сауда талаптары әртүрлі жергілікті баламаларға сәйкес келмеді. Нәтижесінде бір — барлық халықтар мойындаған әмбебап балама: ақша бөлінді. Осылайша, кез-келген қалаған және қызықтыратын нәрсеге айналуға қабілетті «сиқырлы құрал» ашылды [3].

Зерттеудің негізгі нәтижелері

Ақша рөлін орындау үшін ең қолайлы алтын — жоғары беріктігі бар асыл металл. Алтынның әмбебап эквиваленті үшін басқа да қажетті қасиеттері бар: бөліну, портативтілік (алтынның нақты салмағының арқасында мыспен салыстырғанда аз қажет болды), айырбастау үшін жеткілікті мөлшерде болуы (асыл металл — платина табиғатта аз кездеседі), жоғары құны. Ақша — бұл әмбебап балама рөлін атқаратын ерекше әлеуметтік құрал. Оған барлық басқа тауарлардың құнын білдіру үшін әлеуметтік рөл беріледі. Ақша функцияларының әлеуметтік тасымалдаушысының пайда болуымен барлық тауарлар ондағы құнын өлшей бастады. Айырбастаудың бір жағында ақша функцияларының әлеуметтік тасымалдаушысы құндылықтың тікелей және әмбебап көрінісі ретінде әрекет ете бастады, ал екінші жағында — барлық басқа тауарлар. Онда, кез-келген басқа өнім сияқты, ол құны өндіріс пен алмасу процесінде адамдар арасындағы әлеуметтік қатынастарды білдіреді. Ақша сауданы жеделдетіп, жеңілдетті. Ақша құбылысын түсінудің күрделілігі көбінесе олардың ерекше қасиетімен түсіндіріледі — бұл тауарлардың алмасу қабілетінің көрінісі. Ақшаның пайда болуының екі тұжырымдамасы бар: рационалистік және эволюциялық. Біріншісі — ақшаның пайда болуын тауар алмасу үшін арнайы құралдар қажет екендігіне сенімді адамдар арасындағы келісімнің нәтижесі ретінде түсіндіреді. Екінші тұжырымдамаға сәйкес, ақша эволюциялық процестің нәтижесінде пайда болды, ол адамдардың еркінен басқа, кейбір тауарлардың жалпы тауар массасынан ерекшеленуіне және әмбебап эквивалент рөлін атқара отырып, тауар алмасуда ерекше орын алуына әкелді [4].

Рационалистік теория бойынша ақша туралы алғаш рет баяндаған Аристотел ғылыми жұмысында «Никомахова этика». Аристотель монета (Ақша монета түрінде пайда болған) адамдардың жалпы келісімінің нәтижесі екенін, сондықтан оның «номисма» (монета) атауы оның табиғатта емес, орнатуда бар екенін білдіреді, бірақ әртүрлі тауарларды өлшеуге мүмкіндік беретін ақша бірлігі шартты болып табылады.

Аристотельдің бұл идеясы ежелгі және ортағасырлық қоғамдарда заңды түрде енгізілген. Рим құқығының ережелерінің бірі император ақшаның құнын декреттейді дейді. Келісім ретінде ақша идеясы 18 ғасырдың аяғына дейін, археология саласындағы жетістіктер оны айтарлықтай шайқаған кезде басым болды. Сонымен бірге, Аристотельдің көптеген ережелері ақшаны жасанды әлеуметтік Конвенция, адамдар арасындағы келісімнің өнімі ретінде қарастыратын қазіргі Батыс экономистерінің жазбаларында көрініс тапты. Бүгінгі таңда бұл тұжырымдама декреттелген ұлттық қағаз ақша қаражатын ақша ретінде пайдалануда және халықаралық төлем құралы ретінде халықаралық есеп айырысу бірліктерін индустриалды дамыған елдер бірлесіп әзірлеген расталады және жүзеге асырылады.

Адамзат дамуының алғашқы кезеңдерінде тауарлық өндіріс кездейсоқ болды. Шаруашылықта өндірілгендердің бәрі ішкі қажеттіліктер үшін жасалды. Тек кейде артық өндіріс пайда болды, олар алмасу үшін пайдаланылды.

Сондықтан бірнеше тауарлардың құнын анықтау салыстырмалы түрде оңай болды. Кейіннен құралдар мен өндіріс әдістерін жетілдіру өнім ассортиментінің кеңеюіне себеп болды. Тауарлар саны өсе бастады және айырбастау процесі күрделене бастады.

Әр түрлі заттарды бір-біріне шексіз теңестіру қажеттілігі іс жүзінде нарықтардың қалыпты жұмыс істеу мүмкіндігін жоққа шығарды. Мақсаты мен құндылығына қарамастан кез-келген заттардың құнын анықтауға болатын өнімді табу қажет болды. Бұл белгілі бір өнімдердің тауарлық массадан шығарылуына себеп болды. Бұл өнімдер, басқалардан айырмашылығы, құнның әмбебап

баламаларына айналды, яғни кез-келген басқа тауарға айырбасталуы мүмкін. Осылайша «тауар тауарлары», яғни ақша пайда болды. Алмасу эволюциясын форманың өзгеруінің келесі схемасы түрінде ұсынуға болады:

1. Құнның қарапайым (кездейсоқ) нысаны — тауарды тауарға айырбастау;
2. Құнның толық (толық) нысаны — бір тауарды бірқатар тауарларға айырбастау;
3. Құнның жалпыға ортақ нысаны — барлық тауарларды (осы нарық ауқымында) бір тауарға айырбастау;
4. Құнның ақшалай нысаны — барлық тауарларды ақшаға айырбастау.

Ақша соңғы кезеңде пайда болды. Олар тараптардың келісімі бойынша емес, биржадан өздігінен пайда болды. Ақша рөлінде әр түрлі тауарлар болды, бірақ қымбат металдар — күміс және алтын қолайлы болды.

Ақша өзінің шығу тегі бойынша тауар болып табылады. Жалпы тауар массасынан бөлініп, олар тауарлық табиғатты сақтайды және кез-келген басқа өніммен бірдей екі қасиетке ие: олар тұтынушылық құндылыққа ие (мысалы, ақша түріндегі алтын адамның эстетикалық қажеттілігін безендіру және қанағаттандыру үшін пайдаланылуы мүмкін) және өзіндік құнға ие, өйткені белгілі бір мөлшерде тауар — ақша (алтын) өндіруге жұмсалады, әлеуметтік еңбек [5].

Ақша тауар өндірісінің қарама-қайшылығын шешті: пайдалану құны мен құны арасындағы. Ақшаның пайда болуымен тауар әлемі екіге бөлінді: бір тауар — ақша және барлық басқа тауарлар. Пайдалану құны барлық тауарлардың жағында, ал олардың құны ақша жағында шоғырланған. Айырбастауға қатысатын тауарлар тұтыну құны ретінде әрекет етеді. Ақша осы пайдалану құнын білдіруші болады.

Ақшаның мәні ақшаның тауарлық шығу тегі бар және барлық басқа тауарлардың айырбастау құнының дербес нысаны болып табылады.

- Алтынның (күмістің) артықшылығы айқын:
- қорлар шектеулі, сондықтан құны жоғары;
  - алтын (күміс) бөлінеді, сондықтан әртүрлі масштабтағы ақшаны жасау оңай;
  - алтын (күміс) бәріне қажет (1-сурет).

1-сурет — Алтынның (күмістің) артықшылығы

Асыл металдардың физикалық қасиеттері: біртектілік, беріктік, өзіндік құндылық — ақша өнімдеріне қойылатын талаптарға жауап береді [6].

Қорытынды

Тарих бойында ақша әртүрлі формада болды. Дамудың белгілі бір кезеңінде металдар әмбебап балама ретінде кеңінен қолданылды. Алдымен бұл темір болды, оның орнына мыс, күміс, алтын келді. Соңғысы ең көп таралған — негізінен ол тотықпағандықтан және бүкіл әлемде бірдей жоғары бағаланғандықтан.

Қазіргі жағдайда ақша белгілері мен қолма-қол ақшасыз айналымдағы ақшаның өзіндік құны болмайды, бірақ оларды айырбастау құны ретінде пайдалану мүмкіндігі сақталады. Бұл ақшаның тауардан көбірек ерекшеленетінін және кейбір қасиеттерді сақтай отырып, оларға тауарға ұқсастық беретін тәуелсіз экономикалық категорияға айналғанын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. *Исанов А. С., Талимова Л. А.* Халықаралық валюта-қаржылық қатынастар: Оқу құралы. — Қарағанды: Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 2020.

2. *Исанов А. С., Талимова Л. А., Қалқабаяева Г. М.* Ақша-несиелік саясат: Оқу құралы. — Қарағанды: Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 2020.

3. *Талимова Л. А., Сайфуллина Ю. М., Қалқабаяева Г. М., Есмагамбетов Т. У.* Цифровые технологии расчетов и межбанковский клиринг: Учеб. пос. — Караганда: Карагандинский университет Казпотребсоюза, 2020.

4. *Гусманова Ж. А., Курманалина А. К.* Банковское дело: Электронн. учеб. пос. — Караганда: Карагандинский университет Казпотребсоюза, 2020.

5. *Сайфуллина Ю. М.* Практика межбанковской интеграции: казахстанский и международный опыт: Монография. — Караганда: Карагандинский университет Казпотребсоюза, 2020.

6. *Ермекова К. А., Гусманова Ж. А., Курманалина А. К.* Финансовый анализ коммерческих банков: Учеб. пос. — Караганда: Карагандинский университет Казпотребсоюза, 2020.

References

1. *Isanov A. S., Talimova L. A.* International Monetary and financial relations: Training manual. — Karaganda: Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 2020.

2. *Isanov A. S., Talimova L. A., Kalkabayeva G. M.* Monetary Policy: Training manual. — Karaganda: Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 2020.

3. *Talimova L. A., Saifullina Y. M., Kalkabayeva G. M., Esmagambetov T. U.* Digital settlement technologies and interbank clearing: Training manual. — Karaganda: Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 2020.

4. *Gusmanova Z. A., Kurmanalina A. K.* Banking: Electronic training manual. — Karaganda: Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 2020.

5. *Saifullina Y. M.* International integration practice: Kazakhstan and international experience: Monograph. — Karaganda: Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 2020.

6. *Ermeкова K. A., Gusmanova Zh. A., Kurmanalina A. K.* Financial analysis of commercial banks: Training manual. — Karaganda: Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 2020.

*Анжела ІГНАТЮК, экономика ғылымдарының докторы, профессор
dekan_econom@univ.net.ua, +380445213506*

*Галина КУПАЛОВА, экономика ғылымдарының докторы, профессор,
prof.galina@gmail.com, +380983194490*

*Наталія ГОНЧАРЕНКО, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент,
nota7sha@ukr.net, +380734199320*

*Дарья МАЛИНОВСКАЯ, экономика ғылымдарының кандидаты,
ulianovadk@gmail.com, +3809367434170*

*Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университеті,
Украина, 03022, Киев қ., Васильковская көш., 90-А*

УКРАИНАНЫҢ АГРАРЛЫҚ СЕКТОРЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІК ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация: Мақалада Украинаның аграрлық секторындағы экологиялық кәсіпкерлікті дамытудың өзекті мәселесі қарастырылған. Экологиялық кәсіпкерлікті қалыптастыру және дамыту азық-түлік сапасын арттыруға, ауыл шаруашылығы дақылдары мен мал өсірудің қауіпсіз технологияларын енгізуге, ауыл тұрғындарының жұмыспен қамтылуын арттыруға ықпал ететіні анықталды. Экологиялық кәсіпкерлікті шаруашылық жүргізуші субъектілердің ұлттық немесе халықаралық экологиялық стандарттарға сәйкес келетін, жақсартылған экологиялық сипаттамалары бар өнім өндіру арқылы пайда табуға бағытталған ерікті, дербес қызметі ретінде қарастыру ұсынылады. Ауылшаруашылық биомассасының экономикалық және энергетикалық әлеуетін ескере отырып, биоэнергетика Украинадағы экологиялық кәсіпкерліктің ең перспективалы түрлерінің бірі болып табылады. Оны ынталандыру үшін қаржылық-экономикалық, ұйымдастырушылық және нарықтық құралдар кешенін енгізу маңызды. Соңғы кездері Украинада ауыл шаруашылығы өнімдерінің органикалық өндірісі белсенді түрде дамып келе жатқаны анықталды. Органикалық өндіріске тартылған ауыл шаруашылығы алқаптарының ұлғаюының оң үрдісін сақтау үшін инфрақұрылымды жақсартуға, ғылыми-зерттеу жұмыстарына және кадрларды даярлауға мемлекеттік және жеке инвестициялардың ағынын арттыру маңызды.

Түйін сөздер: экологиялық кәсіпкерлік, аграрлық сектор, биоэнергетика, органикалық өндіріс, экологиялық таза өнім, кәсіпкерлік.

*Анжела ІГНАТЮК, доктор экономических наук, профессор,
dekan_econom@univ.net.ua, +380445213506*

*Галина КУПАЛОВА, доктор экономических наук, профессор,
prof.galina@gmail.com, +380983194490*

*Наталія ГОНЧАРЕНКО, кандидат экономических наук, доцент,
nota7sha@ukr.net, +380734199320*

*Дарья МАЛИНОВСКАЯ, кандидат экономических наук,
ulianovadk@gmail.com, +3809367434170*

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
Украина, 03022, г. Киев, ул. Васильковская, 90-А*

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И ПУТИ ЕГО РАЗВИТИЯ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ УКРАИНЫ

Аннотация: В статье рассмотрена актуальная проблема развития экологического предпринимательства в аграрном секторе Украины. Определено, что формирование и развитие экологического предпринимательства будет способствовать улучшению качества продуктов питания, внедрению безопасных технологий выращивания сельскохозяйственных культур и животных, повышению занятости сельского населения. Предложено чтобы экологическое предпринимательство рассматривалось как добровольная, самостоятельная деятельность хозяйствующих субъектов, направленная на получение прибыли за счет производства продукции с улучшенными экологическими характеристиками, которые соответствуют национальным или международным экологическим стандартам. Учитывая экономико-энергетический потенциал сельскохозяйственной биомассы, одним из перспективных видов экологического предпринимательства в Украине является биоэнергетика. Для ее стимулирования важно внедрить комплекс финансово-экономических, организационных и рыночных инструментов. Установлено, что в последнее время в Украине активно

развивается органическое производство сельскохозяйственной продукции. Для удержания позитивного тренда увеличения площади сельскохозяйственных земель, задействованных в органическом производстве, важно увеличить приток государственных и частных инвестиций в улучшение инфраструктуры, научные исследования и обучение персонала.

Ключевые слова: экологическое предпринимательство, аграрный сектор, биоэнергетика, органическое производство продукции, экологически безопасная продукция, предпринимательство.

*Anzhela IGNATYUK, Doctor of Economics, Professor,
dekan_econom@univ.net.ua, +380445213506*

*Halyna KUPALOVA, Doctor of Economics, Professor,
prof.galina@gmail.com, +380983194490*

*Nataliia HONCHARENKO, Ph. D. in Economics, Docent,
prof.galina@gmail.com, +380734199320*

*Daria MALINOVSKA, Ph. D. in Economics,
ulianovadk@gmail.com, +3809367434170*

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Ukraine, 03022, Kyiv, Vasilkivska str., 90-A*

ENVIRONMENTAL ENTREPRENEURSHIP AND WAYS OF ITS DEVELOPMENT IN THE AGRARIAN SECTOR OF UKRAINE

Abstract: The article deals with the actual problem of the development of environmental entrepreneurship in the agricultural sector of Ukraine. It has been determined that the formation and development of environmental entrepreneurship will contribute to improving the quality of food, the introduction of safe technologies for growing crops and animals, and increasing employment of the rural population. It is proposed that environmental entrepreneurship should be considered as a voluntary, independent activity of economic entities aimed at making a profit through the production of products with improved environmental characteristics that meet national or international environmental standards. Considering the economic and energy potential of agricultural biomass, bioenergy is one of the most promising types of environmental entrepreneurship in Ukraine. To stimulate it, it is important to introduce a complex of financial, economic, organizational and market instruments. It has been established that recently organic production of agricultural products has been actively developing in Ukraine. To maintain the positive trend of increasing the area of agricultural land involved in organic production, it is important to increase the inflow of public and private investment in improving infrastructure, research and staff training.

Key words: environmental entrepreneurship, agricultural sector, bioenergy, organic production, environmentally friendly products, entrepreneurship.

Постановка проблемы. Активизация интеграции в международное торгово-экономическое пространство, ужесточение экологического регулирования на мировом уровне усиливают запрос на структурную перестройку национальной экономики. Первоочередной задачей является наращивание доли секторов, которые обеспечат конкурентоспособность экономики и отдельных ее секторов в долгосрочной перспективе. Учитывая современные тренды торговли на рынках продовольственных товаров, ужесточение требований покупателей к качеству и экологичности продуктов питания, важным направлением в аграрном секторе является развитие экологического предпринимательства. Оно будет способствовать решению экологических проблем сельских территорий, активизации предпринимательской активности сельских жителей, сохранению и улучшению качества биоресурсов.

Субъекты экологического предпринимательства в аграрном секторе

производят экологически чистые продукты питания и сырье для перерабатывающей отрасли, внедряют экологически безопасные технологии производства, не оказывающие антропогенного влияния на земельные ресурсы, атмосферный воздух, грунтовые воды. Благодаря этому удовлетворяются потребности населения в качественных и безопасных товарах, формируются новые рынки, развиваются инновационные направления в машиностроении. В Украине рынок экологически безопасных товаров, услуг и средств производства динамично развивается благодаря решению накопившихся на протяжении десятилетий региональных экологических проблем и росту экологического сознания граждан.

Несмотря на благоприятные рыночные перспективы, обеспечение эффективности субъектов экологического предпринимательства по сравнению с традиционными предприятиями имеет ряд особенностей. Они связаны с проблемами налаживания логистических схем, внедрения сертифицированных систем

управления качеством продукции, применения специфических инструментов продвижения и сбыта экологически безопасной продукции. Неотложность исследования и решение указанной проблемы обуславливают актуальность данной научной статьи.

Анализ последних исследований и публикаций. Проблемы становления, развития и обеспечения конкурентоспособности экологического предпринимательства изучали ведущие ученые экономисты. Теоретические основы формирования экопредпринимательства как инновационного вида бизнес активности изучали Б. Буркинский, И. Быстряков, А. Веклич, Т. Галушкина, Л. Гринов, В. Козович, Л. Мельник, В. Мищенко, И. Недин, С. Харичкова, М. Хвесик, Е. Хлобистова, В. Шевчук, Л. Шостак и др. Особенности формирования бизнес-моделей экологического предпринимательства исследовали А. А. Васюта, Л. В. Жарова, П. И. Коренюк, Г. И. Шоган и др. Несмотря на значительные научные наработки, экологическое предпринимательство в сельском хозяйстве имеет свои особенности, которые требуют дальнейшего научного познания.

Учитывая выше изложенное, целью статьи является раскрыть перспективные пути развития экологического предпринимательства в аграрном секторе экономики Украины.

Основные результаты исследования. Деградация земельных ресурсов, ускорение климатических изменений, нарушение водного обеспечения требуют экологизации сельскохозяйственного производства, внедрения современных экологически безопасных аграрных технологий, удобрений, средств защиты растений.

Ввиду непродолжительного периода становления, среди ученых и специалистов отсутствует единое, унифицированное определение сущности категории «экологическое предпринимательство». По результатам анализа научных исследований, посвященных теоретическому обоснованию сущности экологического предпринимательства, установлено, что ученые рассматривают этот вид деятельности как инновационную отрасль национальной экономики, обособленную форму предпринимательской деятельности и как отдельный ее вид (рис. 1).

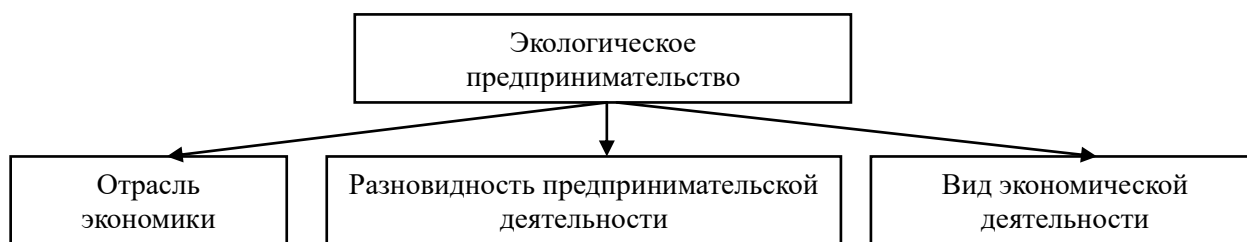

Рисунок 1 — Научные подходы к определению экологического предпринимательства

Л. В. Жарова, рассматривают предпринимательство как специфическую отрасль национальной экономики. Предприятия этой отрасли специализируются на разработке и внедрении природоохранных и ресурсосберегающих мероприятий различных направлений, а также обеспечивают компенсацию ущерба и экономических потерь вследствие техногенных и природных чрезвычайных ситуаций и ликвидации их последствий [1, с. 71; 2, с. 20].

По мнению Н. М. Андреевой, важными особенностями экологического предпринимательства являются:

- 1) превалирование экологической полезности в совокупной потребительской привлекательности продукции;
- 2) удовлетворение запросов промышленности, жилищно-коммунального сектора, населения по экологизации

технологических процессов, обращению с отходами, решению других проблем, связанных с антропогенным влиянием на окружающую среду;

3) формирование дохода от сбыта товаров, которые потребители покупают благодаря имеющимся экологическим характеристикам [3, с. 94].

При этом сущность экологического предпринимательства рассматривается как «деятельность бизнеса по производству товаров, выполнению работ и предоставлению услуг, направленных на повышение экологической безопасности, оптимального использования природно-энергетических ресурсов, повышения уровня экологического сознания бизнеса и населения, охрану окружающей среды с целью получения прибыли и экологического эффекта».

Л. Линненен предлагает разделить экологическое предпринимательство на четыре сегмента:

- а) экологически ориентированное;
- б) связано с созданием технологий, направленных на понижение антропогенного воздействия индустрии, транспорта, жилищно-коммунального хозяйства;
- в) предоставление услуг в сфере экологического менеджмента, аудита, консалтинга;
- г) разработка, производство и продвижение экологически безопасных продуктов и товаров [4, с. 72 – 73].

В целом, соглашаясь с приведенными выше определениями, считаем, что категория «экологическое предпринимательство» должна применяться, прежде всего, к производству продукции и товаров, предоставлению услуг, которые имеют прямое влияние на окружающую среду. При этом учитываются следующие признаки:

- 1) обеспечение экологической сохранности и снижение антропогенного воздействия, всестороннего учета экологических условий функционирования;
- 2) превалирование в операционной деятельности производства продукции природоохранного назначения;
- 3) прямая взаимосвязь хозяйственной деятельности с охраной природных ресурсов, снижением антропогенного воздействия на окружающую среду, обеспечением экологической безопасности региона, страны;
- 4) соблюдение принципа максимального рециклинга отходов;
- 5) инновационное развитие учитывает экологические параметры внедряемых технологий;

б) прямое или опосредованное участие в научных разработках, направленных на экологизацию хозяйственной деятельности;

7) разработка и внедрение системы экологического менеджмента;

8) повышение экологической образованности и культуры работников;

9) соблюдение требований экологического законодательства.

Учитывая вышесказанное, предлагаем рассматривать экологическое предпринимательство как добровольную, самостоятельную деятельность хозяйствующих субъектов, направленную на получение прибыли за счет производства продукции с улучшенными экологическими характеристиками, предоставления услуг в сфере экологизации хозяйственной деятельности других предпринимателей, которые соответствуют национальным или международным экологическим стандартам. Применение предложенного выше определения будет способствовать четкому определению субъектов хозяйствования, на которые могут быть распространены рыночные, экономические и административные инструменты стимулирования развития.

При рассмотрении теоретических основ экологического предпринимательства ученые не пришли к единому мнению по отношению к его видам. Для унификации подходов к классификации видов экологического предпринимательства в аграрном секторе предлагаем использовать такие группировочные признаки (табл. 1).

Таблица 1 — Основные виды и группировочные признаки экологического предпринимательства

Группировочный признак	Вид экологического предпринимательства
Направление деятельности	Производство продукции
	Предоставление услуг
Вид продукции (услуг)	Органическая сельскохозяйственная продукция
	Электрическая энергия, производимая, из альтернативных источников энергии
	Тепловая энергия, производимая из возобновляемых источников энергии
	Насекомые для защиты посевов
	Органические удобрения, корма для животных
	Орошение полей
	Совершенствование действующих систем очистки выбросов, сбросов, хранения и утилизации отходов
	Зеленый туризм
	Зеленое строительство
	Утилизация органических и неорганических сельскохозяйственных отходов
	Экологизация транспортной системы предприятия
Экологический эффект	Прямой
	Опосредованный

Важным направлением развития экологического предпринимательства в аграрном секторе Украины является биоэнергетика. Использование биомассы и других органических отходов сельского хозяйства является важным резервом увеличения доли альтернативной энергетики, снижения выбросов CO₂. По экспертным оценкам, экономико-энергетический потенциал сельскохозяйственной и промышленной биомассы в Украине составляет

18 млн т у. т. Строительство биогазовых установок позволит сэкономить до 22 млрд м³ природного газа ежегодно. Учитывая развитие аграрного сектора в Украине, наиболее перспективными для производства биотоплива являются солома, отходы растениеводства и животноводства. В течение 2017 – 2019 гг. имело место постепенное наращивание объемов производства основных видов биотоплива со стабильным объемом их экспорта (табл. 2).

Таблица 2 — Динамика объемов поставок биотоплива и отходов в Украине, 2017 – 2019 гг., тыс. т нефтяного эквивалента (н. э.)

Поставка	2017	2018	2019	2019 до 2017, +/-	
				тыс. т	%
Производство	2 399	2606	3 348	949	139,6
Импорт	25	30	38	13	152,0
Экспорт	-502	-539	-553	-51	110,2
Изменение запасов	11	5	-1	-12	-
Общая поставка	1 933	2 102	2 832	899	146,5

Примечание — Составлено на основе данных об энергетическом балансе Украины, 2017 – 2019 гг. [5]

Таким образом, в течение 2017 – 2019 гг. производство биотоплива и использование отходов выросло на 949 тыс. т нефтяного эквивалента, или на 39,6 %. При этом импорт вырос на 13 тыс. т нефтяного эквивалента — на 52 %, экспорт — на 51 тыс. т нефтяного эквивалента, или на 10,2 %. Следует отметить, что в 2019 г. экспортировали 16,5 % совокупного объема вовлеченных в хозяйственный процесс биотоплива и отходов. В 2016 г. этот показатель составлял 20,9 %. Общая поставка с учетом

импорта, экспорта и изменения запасов в 2019 г. по сравнению с 2017 г. выросла на 898 тыс. т нефтяного эквивалент — на 46,5 %.

Изучение практики использования биотоплива и отходов по видам экономической деятельности показало, что вторичные энергетические ресурсы используются в промышленности, сельском хозяйстве, жилищно-коммунальном хозяйстве и на транспорте (табл. 3).

Таблица 3 — Динамика объема и структуры использования биотоплива и отходов по видам экономической деятельности в Украине, 2017 – 2019 гг., тыс. т н. э.

Вид экономической деятельности	2017	2018	2019		2019 до 2017, %
			тыс. т н. э.	%	
Черная металлургия	3	9	14	0,81	466,7
Неметаллические минеральные продукты	16	18	3	0,17	18,8
Машиностроение	1	1	2	0,12	200,0
Пищевая и табачная промышленность	6	7	9	0,52	150,0
Деревообрабатывающая и деревянные изделия	19	47	21	1,22	110,5
Строительство	-	1	1	0,06	-
Другие виды промышленности	1	1	1	0,06	100,0
Транспорт	41	34	37	2,15	90,2
Бытовой сектор	1 070	1 097	1 506	87,41	140,7
Торговля и услуги	28	46	109	6,33	389,3
Сельское хозяйство	15	9	20	1,16	133,3
Итого	1 200	1 270	1 723	100,00	143,6

Источник: составлено на основе данных энергетического баланса Украины, 2017 – 2019 гг. [5]

В 2019 г. 87,41 % совокупного объема биотоплива и отходов использовалось в бытовом секторе (производство электрической и тепловой энергии для бытовых потребителей). По

сравнению с 2016 г. объем потребления в данном секторе вырос на 40,7 %. Также как источник энергии биотопливо и отходы активно используются в отраслях, где образуются

большие объемы собственных органических и неорганических отходов, а техническое перевооружение не требует существенных капиталовложений, например: транспорт — 2,15 %, торговля — 6,33 %, сельское хозяйство — 1,16 %, деревообрабатывающая промышленность — 1,22 %. Наиболее существенно возрос объем используемого биотоплива в черной металлургии — в 4,7 раза, в сфере торговли и услуг — в 3,9 раза — машиностроении — в 2 раза, пищевой и табачной промышленности — в полтора раза, а в сельском хозяйстве — на треть [6].

Внедрение проектов в сфере биоэнергетики позволит сельскохозяйственным предприятиям снизить затраты на утилизацию отходов (солома, шелуха подсолнечника и др.) и приобретение тепловой энергии. Однако основным преимуществом такого вида предпринимательской деятельности для аграрных товаропроизводителей является получение дополнительного дохода от:

1. Реализации биомассы как сырья для котельных объектов жилищно-коммунального хозяйства.

2. Реализации тепловой энергии для населения и/или объектов жилищно-коммунального хозяйства, электрической энергии по «зеленому» тарифу, производимому из биогаза.

3. Производства и реализации биогаза

Более дорогостоящим и технически более сложным является строительство биогазовых установок и теплоэлектроцентралей. Реализация проектов по строительству и эксплуатации биогазовых установок и/или теплоэлектроцентралей характерна для предприятий, технологический процесс которых характеризуется образованием больших объемов органических отходов животноводства.

Несмотря на благоприятные рыночные перспективы и экономическую эффективность биоэнергетики в крупных сельскохозяйственных предприятиях, предпринимательская деятельность в этом секторе сопровождается рядом проблем, а именно:

- высокие инвестиционные риски из-за нестабильности государственной политики по формированию «зеленого» тарифа на электрическую энергию, производимую из альтернативных источников энергии;

- сложность организации логистических цепей по поставке сырья;

- дефицит научного обоснования оценки потенциала использования биомассы отдельных регионов и территориально-административных единиц;

- неразвитость рынка биотоплива;

- наличие административных и технических препятствий для подключения производителей тепловой энергии из биомассы к системам централизованного теплоснабжения и т. д.

Учитывая продолжение тенденции роста тарифов на электрическую и тепловую энергию, а также необходимость повышения эффективности государственной политики в сфере обеспечения энергоэффективности и энергонезависимости, неотложным требованием времени является осуществление мероприятий по формированию фундаментальных основ для развития биоэнергетики, как обособленного направления экологического предпринимательства в аграрном секторе Украины. Условно эти мероприятия целесообразно объединить в три группы: рыночные, организационные и финансово-экономические.

I. Рыночные:

1. Утвердить законодательные основы равноправного доступа независимых производителей тепловой энергии (в т. ч. с использованием биомассы) к тепловым сетям (подключение, снабжение, учет и т. д.). Это будет способствовать устранению технических препятствий для строительства когенерационных установок с использованием биомассы, обеспечению прозрачности, увеличению конкуренции на рынке производства и поставке тепловой энергии для промышленных потребителей и населения.

2. Проведение маркетингового исследования и формирование реестра производителей и потенциальных поставщиков биомассы растительного и животного происхождения. Создание единой базы данных позволит снизить трудовые и организационные затраты на оценку и организацию ресурсно-логистических цепей поставок сырья, технико-экономическое обоснование проектов.

3. Формирование организационных основ по внедрению и функционированию бирж биомассы. По мнению экспертов в области биоэнергетики, деятельность таких бирж позволит обеспечить свободный доступ всех предприятий к отходам и побочной продукции лесного и сельского хозяйства.

II. Финансово-экономические:

1. Создание механизмов льготного кредитования сельскохозяйственных товаропроизводителей или покрытия из государственного бюджета части стоимости техники, необходимой для дополнительной обработки биомассы (тюковка, измельчение,

просушивание, производство брикетов, транспортировки и др.) и/или техническое переоснащение процессов первичной уборки урожая. По результатам опроса специалистов отечественных сельскохозяйственных предприятий установлено, что основным препятствием для усовершенствования системы обращения с отходами является отсутствие свободных средств для технического перевооружения производства в целом и транспортировки отходов в частности. Доступ к финансовым ресурсам будет значительным стимулом по реализации проектов в сфере биоэнергетики.

2. *Продолжение политики уменьшения государственного субсидирования объектов жилищно-коммунального хозяйства и социальной сферы.* Введение прямого субсидирования снижает мотивацию местных органов власти по внедрению мер по повышению энергоэффективности и реализации длительных инвестиционных проектов в сфере биоэнергетики.

III. Организационные:

1. *Научное обоснование потенциала использования биомассы отдельных регионов, территориально-административных единиц, объединенных территориальных общин* путем оценки доступных видов биомассы, анализа ресурсно-логистических цепей их снабжения, экономической эффективности переработки и использования.

Перспективным сектором экологического предпринимательства в аграрном секторе Украины является также производство органической сельскохозяйственной продукции. В соответствии с Законом Украины «Об основных принципах и требованиях к органическому производству, обращению и маркировке органической продукции», органическим считается аграрное производство, которое включает деятельность аграрных предприятий, направленную на получение сельскохозяйственных сырья и продукции, отвечающих требованиям национального и/или международного законодательства в сфере органического производства и сбыта на всех стадиях ее жизненного цикла, в частности, во время выращивания сельскохозяйственных культур на полях, содержания скота, получения готовой продукции, переработки сырья, упаковки, транспортировки и т. д. [7].

В последнее десятилетие во многих странах мира увеличиваются площади, на которых выращиваются сельскохозяйственные культуры с учетом требований органического земледелия. В 2018 г. под органическое растениеводство были отведены самые большие площади в Австралии — 35 687,8 тыс. га, Аргентине — 3 630 и Китае — 3 135 тыс. га. Европейские страны также значительно увеличили земельные ресурсы в органическом растениеводстве (табл. 4).

Таблица 4 — Динамика размера площадей, занятых в органическом производстве, и их доли в общей площади сельскохозяйственных угодий в Украине и других странах мира, 2007 – 2018 гг.

Страна	2007		2013		2018		2018 до 2007, +/-	
	тыс. га	%	тыс. га	%	тыс. га	%	тыс. га	п. п.
Испания	804,9	3,23	1 610,1	6,91	2 246,5	9,64	1 441,6	6,41
Франция	557,1	2,02	1 060,8	3,82	2 035,0	7,34	1 477,9	5,32
Италия	1 150,3	9,03	1 317,2	10,29	1 958,0	15,79	807,7	6,76
Германия	865,3	5,10	1 045,0	6,26	1 521,3	9,09	656,0	3,99
Турция	124,3	0,49	461,4	1,90	646,2	1,68	521,9	1,19
Австрия	520,0	18,4	558,6	21,12	637,8	24,66	117,8	6,26
Польша	285,9	1,85	669,9	4,65	484,7	3,36	198,8	1,51
Великобритания	660,2	3,72	558,7	3,25	457,4	2,66	-202,8	-1,06
Украина	249,9	0,61	393,4	0,95	309,1	0,72	59,2	0,11
Португалия	233,5	6,72	197,3	5,42	213,1	5,85	-20,4	-0,87
Швейцария	116,6	11,00	128,1	12,20	161,0	15,39	44,4	4,39
Нидерланды	47,0	2,46	49,4	2,67	57,9	3,13	10,9	0,67

Источник: составлено по данным [8].

Таким образом, в 2018 г. среди европейских стран лидером по размеру площади сельскохозяйственных земель в органическом производстве были Испания — 2 246,5 тыс. га, Франция — 2 035,0 и Италия — 1 958 тыс. га. При этом по доле земель в совокупной площади

возделываемых земель передовые позиции занимали Австрия — 24,66 %, Италия — 15,79 % и Швейцария — 15,39 %. В Украине органические культуры выращивали на площади 309,1 тыс. га, что составило всего 0,72 % совокупного размера обрабатываемой площади.

Учитывая долгосрочный рост рынка, принципы органического производства активно внедряются отечественными производителями. По статистике Швейцарского научно-исследовательского института органического земледелия, к началу 2020 г. в Украине было сертифицировано до 500 органических предприятий. Основная специализация — растениеводство. Ведущими производителями органической сельскохозяйственной продукции в Украине являются: ЧП «Агроэкология», ООО «Агрофирма» Полюс», ФХ «Интегрированные агросистемы», ЧП «Гранит-Агро», ЧП «Галекс-Агро», ОАО «Киев», НПФ ЧП «Элитфито», ООО «Фруктон-ВН», ОАО «Этнопродукт», ООО «Арника Органик», ТД «Ровнохолд», ООО «Адонис-Люкс», ООО «Укролия», ЧП «Агроэкология», ООО «Каспер», ООО «Tsefei-Group», AltaKrains (ООО «Carranzaro Eurasia»), ООО «Агротрейд Экспорт», Molfar ЕКО и другие. Начиная с 2018 г., органическое производство передается производственному подразделению сельскохозяйственного холдинга «Астарт-Киев», ООО «Лес-Пенс» (Полтавская область). Первый этап сертификации выращивания органической продукции состоялся на общей площади 1 761 га, где выращивают кукурузу, пшеницу, гречку, овес и сою.

Несмотря на вышеперечисленные благоприятные условия, Украина значительно отстает по количеству сертифицированных производителей органической сельскохозяйственной продукции. В 2018 г. лидерами по количеству субъектов хозяйствования, получивших сертификацию на соответствие международным стандартам в области органического производства, стали Франция — 41 632 предприятия, Испания — 39 505, Германия — 31 713 [9].

Одной из причин значительного отставания Украины в развитии органического производства от других стран является то, что для аграрных предприятий производство и реализация органической продукции значительно рискованнее, чем неорганической. Сельскохозяйственная продукция, которая произведена с учетом принципов органического производства, дороже традиционных аналогов, поэтому спрос на нее существенно зависит от финансового состояния потребителей. Из-за невозможности применения интенсивных методов хранения и длительной транспортировки органическая продукция ориентирована прежде всего на локальных потребителей. Ценовые и логистические ограничения требуют реализации активной

маркетинговой стратегии продвижения органической сельскохозяйственной продукции.

Для формирования мощного и конкурентоспособного сектора органического производства в Украине важно усилить приток государственных и частных инвестиций. При этом важно обеспечить финансирование следующих приоритетных направлений:

- Капитальные инвестиции в производственную, торговую и логистическую инфраструктуру (системы орошения, логистические узлы, специализированные автомобильные парки и др.).

- Научные исследования в сфере органического земледелия (селекция семян, биологические безопасные средства защиты растений и др.).

- Подготовка и обучение специалистов в сфере органического производства (агрономы, зооинженеры и др.).

- Анализ и прогнозирование рынков для оптимизации маркетинговой и производственной программ.

- Предоставление кредитов для финансирования операционной деятельности производителей органической сельскохозяйственной продукции в период конверсии.

- Строительство складов и других объектов региональной инфраструктуры для хранения продукции с учетом требований органического производства.

- Капитальные инвестиции в природоохранные мероприятия.

Таким образом, развитие экологического предпринимательства является актуальным требованием современности. К экологическому относится добровольная, самостоятельная деятельность хозяйствующих субъектов, направленная на получение прибыли за счет производства продукции с улучшенными экологическими характеристиками, которые соответствуют национальным или международным экологическим стандартам, предоставление услуг в сфере экологизации хозяйственной деятельности других предпринимателей. Отличительными признаками экологического предпринимательства являются:

- прямая взаимосвязь хозяйственной деятельности с охраной природных ресурсов, снижением антропогенного воздействия на окружающую среду, обеспечением экологической безопасности региона, страны; соблюдение принципа максимального рециклинга отходов и др. Для унификации видов экологического предпринимательства их целесообразно

сгруппировать по таким признакам: направление деятельности, вид продукции (услуг), экологический эффект.

В современных условиях наиболее перспективными видами экологического предпринимательства в Украине являются биоэнергетика и органическое производство сельскохозяйственной продукции. Для развития биоэнергетики в Украине прежде всего необходимо способствовать формированию рынка биомассы. Рыночная инфраструктура позитивно влияет на возможность планирования поставок сырья поставщику, подписание долгосрочных контрактов, сбалансирование цен в условиях конкуренции.

В последние годы в Украине активно развивается направление органического производства сельскохозяйственной продукции. Этому способствует, прежде всего, возрастающий спрос на внутреннем и внешнем рынках. Вместе с тем, существующих темпов недостаточно для усиления конкурентных позиций отечественных производителей. Для формирования мощного и конкурентоспособного сектора органического производства нужно увеличить капитальные инвестиции в производственную, торговую и логистическую инфраструктуру (системы орошения, логистические узлы, специализированные автомобильные парки и др.); научные исследования; подготовку и обучение специалистов в сфере органического производства (агрономы, зооинженеры и др.).

Список литературы

1. Жарова Л. В. Устойчивое развитие: пространственное измерение социально-экономических отношений // Экологизация экономики как инструмент устойчивого развития в условиях конкурентной среды. — 2005. — № 15. — С. 253 – 260.

2. Какутич Е. Ю. Развитие экологического предпринимательства в условиях современного мирового кризиса // Уч. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. «Экономика и управление». 2009. № 1. С. 15 – 24.

3. Андреева Н. М., Козловцева В. А. Экологически чистое производство в системе экологического предпринимательства: систематика научного видения и взаимосвязи // Экономические инновации. - 2012. - № 48. - С. 8-17. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/67159/01-Andreeva.pdf> (дата обращения: 12.09.2021).

4. Linnanen L. An Insider's Experiences with Environmental Entrepreneurship // Greener Management International. — Issue 38. — P. 71–80.

5. Государственный комитет статистики Украины. [Электронный ресурс]. Режим доступа:

<http://www.ukrstat.gov.ua> (дата обращения: 12.09.2021).

6. Гелетуха Г. Г. Энергетический потенциал биомассы в Украине. Издательский центр НУБиП. — 2011. — 28 с.

7. Закон Украины «Об основных принципах и требованиях к органическому производству, обращению и маркировке органической продукции» от 10 июля 2018 г. № 2496-VIII / Верховная Рада Украины. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19#Text> (дата обращения: 12.09.2021).

8. The word of organic agriculture. Statistics & emerging trends 2020. Research Institute of Organic Agriculture FiBL. IFOAM — Organics International. P. 143 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [5011-organic-world-2020.pdf](https://www.ifoam.bio/organic-world-2020.pdf) (дата обращения: 12.09.2021).

9. Купалова Г. I., Гончаренко Н. В. Государственное стимулирование развития органического растениеводства в Украине // Проблемы экономики. - 2020. - 2(44). - С. 144–152.

References

1. Zharova L. V. Sustainable development: spatial dimension of socio-economic relations // Greening the economy as a tool for sustainable development in a competitive environment. - 2005. - No. 15. - P. 253 – 260.

2. Kakutich E. Yu. Development of environmental entrepreneurship in the conditions of the modern global crisis // Uch. zap. Tavrich. national University named after V. I. Vernadsky. Ser. "Economics and Management". 2009. No. 1. P. 15 – 24.

3. Andreeva N. M., Kozlovtsseva V. A. Environmentally friendly production in the system of environmental entrepreneurship: taxonomy of scientific vision and relationships // Economic innovations. - 2012. - No. 48. - P.8–17. [Electronic resource]. Access mode: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/67159/01-Andreeva.pdf> (access date: 09/12/2021).

4. Linnanen L. An Insider's Experiences with Environmental Entrepreneurship // Greener Management International. — Issue 38. — R. 71 – 80.

5. State Committee of Statistics of Ukraine. [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.ukrstat.gov.ua> (access date: 09/12/2021).

6. Geletukha G. G. Energy potential of biomass in Ukraine. Publishing center NUBP. - 2011. - 28 p.

7. Law of Ukraine “On the basic principles and requirements for organic production, circulation and labeling of organic products” dated July 10, 2018 No. 2496-VIII / Verkhovna Rada of Ukraine. [Electronic resource]. Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19Text> (access date: 09/12/2021).

8. The word of organic agriculture. Statistics & emerging trends 2020. Research Institute of Organic Agriculture FiBL. IFOAM - Organics International. P. 143 [Electronic resource]. — Access mode: [5011-organic-world-2020.pdf](https://www.ifoam.bio/organic-world-2020.pdf) (access date: 09/12/2021).

9. Kupalova G. I., Goncharenko N. V. State stimulation of the development of organic crop production in Ukraine // Problems of Economics. — 2 (44). — 2020. — pp. 144 – 152.

*Любовь ПОПОВА, экономикалық ғылымдарының кандидаты, доцент,
lubava0604@mail.ru, +77083901400*

*Валентина БЕРЕЗЮК, экономикалық ғылымдарының докторы, доцент,
valuha-hilo@mail.ru, +77053004340*

*Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қ., Академиялық көш., 9*

*Наталья ПАРАСОЦКАЯ, экономикалық ғылымдарының кандидаты, доцент,
Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті,
Ресей Федерациясы, 129226, Мәскеу қ., Вильгельм Пик көш., 4, 1-корпус, nataly@mmti.ru, +79255173648*

ЖЕҢІЛДІКТІ ЗЕЙНЕТАҚЫ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аннотация: Мақалада ХҚЕС (IAS) бойынша зейнетақы бағдарламаларының түрлері туралы ақпарат берілген 26 «Зейнетақы бағдарламалары бойынша есеп және есеп беру». Аннуит туралы кешіктірілген аннизионы ашудың мәні мен мақсаты, бірнеше опцион өз құнын, сондай-ақ дисконттау рәсімдерін қолдана отырып, зейнетақы бағдарламаларын және төлемдерді есептеу тәртібін белгілейді.

Түйінді сөздер: жұмысшылар, зейнетақы бағдарламалары, аннуитеттік бағдарламалар, аннуитет, кешіктірілген аннуитет, жалдау, дисконттау.

*Любовь ПОПОВА, кандидат экономических наук, доцент,
lubava0604@mail.ru, +77083901400*

*Валентина БЕРЕЗЮК, доктор экономических наук, доцент,
v.berezyuk@mail.ru, +77053004340*

*Қарағандық университет Қазпотребсоюзы,
100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9*

*Наталья ПАРАСОЦКАЯ, кандидат экономических наук, доцент,
Российский государственный социальный университет,
Российская Федерация, 129226, г. Москва, ул. Вильгельма Пика, 4, стр. 1, nataly@mmti.ru, +79255173648*

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОЦЕДУР ПО ДИСКОНТИРОВАНИЮ ПЕНСИОННЫХ ПРОГРАММ

Аннотация: В данной статье представлена информация, связанная с видами пенсионных программ в соответствии с МСФО (IAS) 26 «Учет и отчетность по пенсионным программам». Рассматривается назначение и сущность отсроченного аннуитета, представлено несколько вариантов определения его текущей стоимости, а также обозначен порядок расчетов, который связан с формированием определенных пенсионных программ и соответствующих выплат, при этом применяются процедуры дисконтирования.

Ключевые слова: вознаграждения работников, пенсионные программы, аннуитет, отсроченный аннуитет, рента, дисконтирование.

*Lyubov POPOVA, Ph. D., Associate Professor,
lubava0604@mail.ru, +77083901400*

*Valentine BEREZYUK, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor,
valuha-hilo@mail.ru, +77053004340*

*Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str., 9*

*Natalia PARASOTSKAYA, Ph. D., Associate Professor
Russian Federation, 129226, Moscow, Wilhelm Pieck str., 4, building 1, nataly@mmti.ru, +79255173648*

ON SOME ISSUES OF USING PROCEDURES FOR DISCOUNTING PENSION PROGRAMS

Abstract: The article provides information on the types of pension programs in accordance with IAS 26 «Accounting and reporting on pension programs». The essence and purpose of the deferred annuity are revealed,

several options for establishing its current value are considered, as well as the procedure for calculations related to the formation of pension programs and payments using discounting procedures.

Keywords: employee remuneration, pension programs, annuity, deferred annuity, annuity, annuity, discounting.

На современном этапе в Республике Казахстан и в Российской Федерации применяется накопительная система, связанная с пенсионным обеспечением. При такой накопительной системе определенные взносы, которые собираются и аккумулируются в республиканской пенсионной системе за счет платежей работников субъекта и его работодателей, не используются в полном объеме в виде выплат настоящим пенсионерам, а накапливаются в определенном виде, с целью инвестирования и, тем самым, позволяют получить плательщику доход до выхода на пенсию. Все сбережения обозначенных плательщиков и весь их определенный инвестиционный доход, который получен в конечном итоге на эти же определенные сбережения, являются его наличной собственностью, которая, в скором будущем, может обеспечить выплату обозначенной пенсии [1].

При такой системе пожилой человек находился вне зависимости от самого государства, а также от подрастающего молодого поколения. Считаем, что не должно быть так называемой «пенсионной уравниловки», но тогда экономика страны получает очень большие ресурсы, которые связаны с долгосрочными финансовыми вложениями. Вопросы управления имеющимися пенсионными ресурсами пока остаются за государством, при этом частично такую обязанность взваливают на себя и частные компании и субъекты. По нашему мнению, есть возможность функционирования целой системы конкурирующих между собой негосударственных пенсионных фондов.

Выделим основные принципы, благодаря которым многие страны переходят к накопительной системе от распределительной:

а) при накопительной пенсионной системе появляется взаимосвязь между сведениями о том, сколько гражданин зарабатывал, и сколько будет размер его пенсии. Все денежные средства, имеющиеся на пенсионных счетах граждан, являются их собственностью, но не самого государства, поэтому надежность такого пенсионного обеспечения в стране, применяя определенную накопительную систему увеличивается с каждым разом;

б) сама демографическая ситуация в стране и во всем мире на сегодня складывается таким образом, что на одного взрослого пожилого гражданина с каждым разом

приходится все меньше и меньше работающих граждан;

в) при накопительной системе возможно повышать и норму сбережений граждан в государстве, что очень важно и для ускорения и дальнейшего роста экономического развития такого государства, так как основным фактором, который определяет низкий уровень самих пенсий в конкретном государстве является экономика страны и производительность труда работоспособных граждан [2].

В связи с этим, итогом развития на протяжении десяти лет Единого накопительного Пенсионного фонда (ЕНПФ) обозначено формирование очень прочной системы, связанной с пенсионным обеспечением граждан, при этом данные вопросы решает не аппарат управления страной из ресурсов государственного бюджета, а отдельный и, специально созданный с этой целью государственный институт, который занимается непосредственно этой задачей, и использует только собственные ресурсы, не включенные в какой-либо бюджет.

Министр труда и социальной защиты населения Республики Казахстан Б. Нурымбетов отметил, что наиболее актуальным для граждан Казахстана выдвигаются вопросы, связанные с частичным использованием пенсионных накоплений по целевому назначению в свете реализации конкретных поручений, данных Главой нашей страны в Послании народу Казахстана от 01.09.2020 г. [3]

Совместно с Национальным банком Республики Казахстан были разработаны основные подходы использования части пенсионных накоплений, направленных на дальнейшее улучшение жилищных условий граждан, оплату дорогостоящего лечения, либо передачу в управление пенсионных средств частным управляющим фирмам. В целях их реализации сделаны соответствующие поправки в законодательство Казахстана [4].

Правом частичного использования собственных пенсионных накоплений, применяя целевой подход, могут воспользоваться:

1) работающий гражданин, в пределах имеющейся общей суммы пенсионных накоплений, которая превышает «порог достаточности» в зрелом возрасте (общая сумма пенсионных накоплений, которой достаточно для пенсионных соответствующих выплат на определенном уровне, но не ниже чем

минимальная пенсия после того, как гражданин достигнет пенсионного возраста, учитывая и будущий трудовой период, и постоянную уплату пенсионных взносов и выплат);

2) лица, с которыми заключены определенные договоры пенсионного аннуитета со стороны страховых компаний, которые обеспечат им пожизненные определенные аннуитетные выплаты в определенном размере, но не ниже минимального размера пенсии — в пределах оставшейся суммы пенсионных накоплений в ЕНПФ;

3) состоявшиеся на сегодняшний день пенсионеры (при этом включая и пенсионеров из числа силовых структур), но в пределах не более 50 % оставшейся в ЕНПФ суммы пенсионных накоплений. При этом должно соблюдаться условие, что совокупный определенный размер их пенсии (при этом включая пенсию по возрасту, выслуге лет, базовую пенсию, а также выплаты из пенсионных накоплений) обеспечит замену утраченного дохода на том уровне, который соответствует международным стандартам (но не менее 40 %).

В Казахстане с 1998 г., по мнению Б. Нурымбетова, введена целая накопительная пенсионная система, при которой каждый работающий человек от своей суммы заработной платы производит отчисление в накопительный пенсионный фонд в размере 10 % [5].

У определенного человека, который достигает пенсионного возраста, имеется три источника получения пенсионных средств: пенсия по возрасту за счет государственного бюджета, базовые пенсионные выплаты и собственные личные накопления из накопительного фонда.

«Роль накопительной части пенсии с каждым годом возрастает. Так, по прогнозам, начиная с 2040 г., пенсия граждан с накопительной пенсионной системы будет основной. Поэтому необходимо помнить, что основной задачей накопительной пенсионной системы становится, прежде всего, тот факт, чтобы граждане смогли накопить себе собственные средства, связанные с будущим пенсионным обеспечением. При этом, на накопительном пенсионном счете граждан должна остаться определенная необходимая сумма» [5].

«Порог достаточности» официально утвержден в Казахстане соответствующим законодательным актом [4]. При этом, в текущем году уже в два раза сокращены определенные размеры так называемого «порога достаточности» и уравнены «пороги» как для женщин, так и для мужчин.

Сущность понятия «порог достаточности» заключается в том, чтобы гражданин, достигнув определенного пенсионного возраста, смог бы получать минимальную пенсию из средств пенсионного накопительного фонда. При этом, для каждого определенного возраста обозначен свой «порог достаточности».

Основной упор в данном случае сделан на то, чтобы гражданин по достижению пенсионного возраста хотя бы получал минимальную заработную плату, и оттуда постоянно бы отчислял 10 %. Конечно же, необходимо в расчетах использовать и учитывать инвестиционный доход, который, в свою очередь, обеспечивает ЕНПФ, возможные изменения минимальных стандартов, минимальной суммы заработной платы, минимальной суммы пенсии. В связи с этим, предполагается, что определенный «порог достаточности» будет с каждым годом пересматриваться и пересчитываться [5].

На сегодняшний день в Казахстане за счет изымаемых средств из накопительного фонда, можно купить новое (вторичное) жилье, земельный участок. Можно также использовать и в качестве первоначального взноса для получения и одобрения ипотечного кредитования. Также можно направить эти средства, например, на погашение уже полученной ипотеки, либо произвести ее рефинансирование, независимо от того в каком банке данный ипотечный кредит был оформлен и при каких обстоятельствах приобреталось жилье. Кроме того, данные средства можно использовать при расширении и улучшении жилищных условий и при выполнении ремонта в квартире.

Чтобы обеспечить такой подход к целевому использованию средств, создан единый оператор, которому дано право по заявке гражданина осуществлять взаимодействие с ЕНПФ и имеющиеся накопленные средства перечислять напрямую продавцу жилья или определенному банку, в котором произошло оформление ипотечного кредита с целью его погашения.

При получении накопленных средств на лечение произойдет в том случае, если гражданину в Казахстане соответствующие медицинские организации не смогут бесплатно предоставить такое лечение или осуществить операцию [5]. В данном случае гражданин имеет право воспользоваться уже накопленными средствами. В соответствующих регионах будут задействованы службы здравоохранения, которые должны подтвердить тот факт, что они не смогут бесплатно предоставить лечение. По

заявке определенного гражданина единый оператор при взаимодействии с накопительным пенсионным фондом, будет осуществлять перечисление накопленных средств на банковские счет клиники или больницы, где и будет проходить лечебный процесс.

В Республике Казахстан на сегодняшний день применяются в учете Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО). При этом, пенсионные выплаты становятся одной из ведущих форм вознаграждений всех работников субъекта. Пенсионные выплаты призваны соответствующим образом повысить не только саму мотивацию работников субъекта, но и определенный уровень ответственности этих работников, а также, на наш взгляд, позволят обеспечить более достойный уровень жизни гражданина после ухода его на заслуженный отдых.

Такой подход в форме вознаграждений работникам имеет более длительный характер и функционирует, как правило, при реализации пенсионных программ на долгосрочный период. Имеющиеся в государстве пенсионные программы, во-первых, связаны с соответствующими выплатами работникам субъекта после прекращения работы в коллективе, во-вторых, предназначены для дальнейшего накопления подобных пенсионных выплат до конкретно обозначенного момента, в течение всей трудовой деятельности сотрудника компании, как будущего неработающего пенсионера.

Такой подход к выплате обозначенных пенсий строится для того, чтобы субъект на постоянной основе производил перечисление всех сумм денежных средств, причитающихся работнику для обеспечения его будущей пенсии, в соответствующие пенсионные фонды, а сами фонды, соответственно, берут на себя четкую обязанность по обеспечению пенсией каждого работника, который получил право на пенсию, на заслуженный отдых. Актуальность данного исследования однозначно и четко подчеркивается.

Пенсионные программы согласно МСФО № 26 (IAS) «Учет и отчетность по пенсионным программам» могут фиксировать установленные определенные взносы и установленные определенные выплаты. Все они, однозначно, являются социально значимыми в обществе [6].

Согласно МСФО «пенсионные программы — это определенные соглашения, в соответствии с которыми субъект предоставляет вознаграждение своему работнику либо во время, либо после завершения им трудовой деятельности в виде годового дохода или в виде

единовременной выплаты. При этом подобные выплаты (взносы для их обеспечения) возможно заранее определить или рассчитать до выхода на пенсию согласно документам, имеющимся в субъекте [6].

Пенсионные программы с установленными взносами — это определенные программы, благодаря которым размеры соответствующих пенсий, которые в дальнейшем подлежат выплате, обозначены на основе установленных взносов в пенсионный фонд и последующих инвестиционных доходах.

Пенсионные программы с установленными выплатами — это определенные программы, благодаря которым размеры соответствующих пенсий, которые в дальнейшем подлежат также выплате, рассчитываются по обозначенной формуле, которая предусматривает размер вознаграждения работника субъекта либо его выслугой лет.

При рассмотрении и формировании пенсионных программ в стране с установленными выплатами, считаем необходимым, произвести сложные определенные расчеты с использованием принципов дисконтирования. В теоретических аспектах временной стоимости денег также рассматривается такое понятие как аннуитет. При этом, необходимо выделить различные аннуитеты, применяемые в стране:

- постнумерандо (обычный) — когда серия равновеликих поступлений либо платежей совершается в конце определенного периода;

- пренумерандо (авансовый) — когда серия равновеликих поступлений либо платежей совершается в начале определенного периода.

Особый индивидуальный подход, в данном случае, в теории использования рассматриваемых аннуитетов представляет наибольший интерес отсроченный аннуитет.

Отсроченный аннуитет — определенный аннуитет, по которому все выплаты начинаются только после того, когда будут обозначено количество периодов. Никаких других операций при представленном отсроченном аннуитете не должно происходить в течение двух и более периодов.

К примеру, аннуитет постнумерандо шести годовых платежей, отсроченных на 4 года, будет означать, что первые 4 года платежи совершаться не будут, и первая из шести выплат произойдет только в конце пятого года. Аннуитет пренумерандо шести годовых платежей, отсроченных на 4 года, будет означать, что первые 4 года платежи совершаться не будут, и первая из шести выплат произойдет только в начале пятого года.

В данном случае, расчет будущей стоимости отсроченного аннуитета не представляет сложности.

Все суммы, которые приведены в примерах, обозначены в условных денежных единицах (у. е.).

Пример 1. Субъект планирует купить земельный участок через 6 лет под строительство своего офиса. Но из-за соответствующих проблем, связанных с определенными денежными средствами, субъект планирует производить взносы в размере 80 000 у. е., под 12 % в год уже только в конце 4-го, 5-го и 6-го периодов. Какую же будущую сумму накопит субъект к концу 6-го периода?

$$FV_{0a} = R * f PVo_a n = 3, r = 12 \% = 80\ 000 * 3.37440 = 269\ 952 \text{ у. е.},$$

где R – размер каждого отдельно взятого платежа; n — время от начала 1-го периода ренты до конца последнего периода (срок ренты); r — ставка, которая используется при наращении (дисконтировании) платежей, образующих ренту (процентная ставка).

При дисконтированной стоимости отсроченного аннуитета процент, который накоплен на первоначальную инвестицию в течение определенного периода отсрочки, считаем необходимым принять в особое внимание.

Пример 2. Алексей сформировал и запатентовал свою созданную разработку в качестве программного продукта для проведения семинаров по соответствующему курсу «Финансовый учет – 2». Он любезно согласился продать свою разработку и авторское право ТОО «Венира» за 6 равных годовых платежей по 50 000 у. е. Выплаты начнут производиться только через 5 лет. Нужно рассчитать всю текущую стоимость шести платежей при согласованной ставке 8 % годовых.

Имеем 2 варианта выполнения такого рода задания.

Сущность первого метода заключается в том, что надо:

а) определить по таблице фактор текущей стоимости аннуитета постнумерандо абсолютно для всех периодов (10), то есть и проплатных (6) и непроплатных (4). Фактор в данном случае будет равен 6,71008;

б) определить по таблице фактор текущей стоимости аннуитета постнумерандо для периодов отсрочки (4). Фактор тогда равен 3,31213;

в) определить разницу между обозначенными факторами и умножить на

полученный фактор ренты (R) в 50 000 у. е. (50 000 у. е. * 3,39795 = 169 898 у. е.).

Второй вариант заключается в том, что нужно:

а) определить по таблице фактор текущей стоимости аннуитета постнумерандо для проплатных периодов (6). Фактор тогда равен 4,62288. Умножим на этот фактор 50 000 тенге и получим текущую стоимость аннуитета — 231 144 у. е.;

б) полученную сумму рассматриваем как будущую стоимость к дисконтированию еще на 4 периода (231 144 у. е. * 0,73503 = 169 898 у. е.).

Суммы в обоих случаях получаются совершенно одинаковые.

Пример 3. Работодатель Хасенова Мария пожелала создать и разработать определенную пенсионную программу только для себя и только для других трех работников субъекта. С этой целью она представила следующую информацию.

Пенсионная программа, разработанная Марьей, обязательно основывается на годовой сумме получаемой заработной платы за последний год перед выходом на пенсию работника. Рассчитав по разработанной программе, после своего выхода на пенсию, Мария должна получать пенсию равную 50 % от ее заработной платы за последний год работы в субъекте, а каждому из работников субъекта — по 40 % от их получаемой заработной платы за последний год работы в субъекте. Выплаты будут, предположительно, осуществляться каждый год в начале каждого года на протяжении 20 лет с момента выхода ими на пенсию. Мария решила осуществлять финансирование разработанной ею программы путем 15-ти ежегодных депозитов, первый из которых был произведен 1 января 2018 г. Денежные средства на депозитном счете по расчетам принесли 12 % в год.

Информация о работниках (участниках программы) субъекта по состоянию на 1 января 2018 г. представлена в следующем виде.

Хасенова Мария, собственник субъекта, годовое жалование обозначено — 40 000 у. е. Выход на пенсию предположительно с 1 января 2043 г.

Ахметова Камила, работник субъекта (дизайнер), жалование обозначено — 30 000 у. е. Выход на пенсию предполагается с 1 января 2048 г.

Пак Виола, работник субъекта (менеджер), жалование обозначено 15 000 у. е. Выход на пенсию предполагается 1 января 2038 г.

Майкенова Кристи, бухгалтер (полставки), жалование составляет 15 000 у. е. в год. Выход на пенсию предполагается 1 января 2033 г.

Раньше Марья увеличивала и свое жалование, и жалование работников субъекта каждый год на 4 %. Такой подход она намерена продолжать и в дальнейшем.

Необходимо получить ответ на следующие вопросы:

1) используя предложенную информацию, рассчитать, чему будет равна сумма годовой пенсии каждого из участников имеющейся пенсионной программы (до выхода на пенсию ежегодное жалование Марьи будет увеличиваться 24 раза);

2) какая сумма должна быть на депозитном счете по окончании 15 лет, для того чтобы обеспечить пенсионные выплаты всем участникам имеющейся пенсионной программы;

3) рассчитать, чему равна сумма, которую Марье необходимо зачислять на депозитный счет каждый год, согласно имеющейся пенсионной программе?

При расчетах необходимо применять следующие значения факторов текущей стоимости: аннуитета пренумерандо под 12 % годовых:

35 периодов	9,15656
30 периодов	9,02181
25 периодов	8,78432
20 периодов	8,36578
15 периодов	7,62817
10 периодов	6,32825
5 периодов	4,03735

1. Годовые пенсионные выплаты участникам имеющейся пенсионной программы составят:

Марья. $40\,000 \text{ у. е.} \cdot f \text{ FV}(n24, r4\%) = 2,5633 = 102\,532 \text{ у. е.} \cdot 50\% = 51\,226 \text{ у. е.}$

Камила. $30\,000 \text{ у. е.} \cdot f \text{ FV}(n29, r4\%) = 3,11865 = 93\,559,5 \text{ у. е.} \cdot 40\% = 37\,424 \text{ у. е.}$

Виола. $15\,000 \text{ у. е.} \cdot f \text{ FV}(n19, r4\%) = 2,10685 = 31\,603 \text{ у. е.} \cdot 40\% = 12\,641 \text{ у. е.}$

Кристи. $15\,000 \text{ у. е.} \cdot f \text{ FV}(n14, r4\%) = 1,73168 = 25\,975 \text{ у. е.} \cdot 40\% = 10\,390 \text{ у. е.}$

2. Текущую стоимость отсроченного аннуитета определим первым методом из ранее предложенных двух методов.

Марья. $f \text{ PVad } n 30 = 9,02181$

Минус $f \text{ PVad } n 10 = 6,32825$

Разница = 2,69356.

Текущая стоимость аннуитета = $51\,266 \text{ у. е.} \cdot 2,69356 = 138\,088 \text{ у. е.}$

Камила. $f \text{ PVad } n 35 = 9,15656$

Минус $f \text{ PVad } n 15 = 7,62817$

Разница = 1,52839.

Текущая стоимость аннуитета = $37\,424 \text{ у. е.} \cdot 1,52839 = 57\,198 \text{ у. е.}$

Виола. $f \text{ PVad } n 25 = 8,78432$

Минус $f \text{ PVad } n 5 = 4,03735$

Разница = 4,74697.

Текущая стоимость аннуитета = $12\,641 \text{ у. е.} \cdot 4,74697 = 60\,006 \text{ у. е.}$

Кристи. $f \text{ PVad } n 20 = 8,36578$

Текущая стоимость аннуитета = $10\,390 \text{ у. е.} \cdot 8,36578 = 86\,920 \text{ у. е.}$

Полученные результаты необходимо сложить и получится, что ровно через 15 лет на депозите у гражданина должна находиться сумма 342 212 у. е. — это и будет будущая стоимость аннуитета пренумерандо.

3. Произведем расчет ренты, или определим какую сумму нужно ежегодно Марье вносить каждый раз на депозит в начале каждого года, с целью обеспечения соответствующих пенсионных выплат работникам субъекта:

$$FVad = [R \cdot f \text{ FVoa } n15, r 12\%] \cdot (1+0.12) / 342\,212 \text{ у. е.} = R \cdot [37,24972 \cdot 1.12].$$

$$R = 342\,212 \text{ у. е.} / 37,27972 \cdot 1.12 = 342\,212 \text{ у. е.} / 41,753286 = 8\,196 \text{ у. е.}$$

Таким образом, расчеты, произведенные бухгалтером, очень сложные. Многие субъекты для осуществления подобных расчетов привлекают соответствующих специалистов, оплачивая их недешевые услуги. Надеемся, что расчеты формирования пенсионных программ с установленными выплатами, приведенные в статье, помогут бухгалтерам субъекта самостоятельно их выполнить, применяя процедуры дисконтирования.

Считаем необходимым, осуществить определенный комплекс расчетов, а также дополнительно провести исследования, связанные с дальнейшим реформированием всей пенсионной системы страны. По результатам полученных итоговых данных пересмотреть все подходы к основным параметрам переходного периода (начало и окончание), последовательность шагов, предпринимаемых в дальнейшем, ставки определенных отчислений,

которые также будут направлены на финансирование рассматриваемых накопительных пенсий. По нашему мнению, при разработке различных законодательных и нормативных актов в области пенсионных программ нужно делать упор на результаты проведенных исследований.

Список литературы:

1. Бровчак С. В. Пенсионное обеспечение. Российский и зарубежный опыт: Учеб. пос. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. — С. 36 – 38.

2. Мудраков В. И. Трудности роста системы негосударственного пенсионного обеспечения // Пенсия. — 2010. — № 5.

3. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий» от 1 сентября 2020 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://qostanay.tv/politika/tekst-poslaniya-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sen-tyabrya-2020-goda> (дата обращения: 02.02.2021).

4. Закон Республики Казахстан «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан» от 21 июня 2013 г. № 105-V (с изм. и доп. по сост. на 02.01.2021 г.). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31408637 (дата обращения: 02.02.2021).

5. Нурымбетов Б. Использование пенсионных накоплений казахстанцами с 2021 года. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://gos24.kz/blog/914> (дата обращения: 02.02.2021).

6. МСФО № 26 (IAS) «Учет и отчетность по пенсионным программам» // ИС «Параграф».

[Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://prg.kz/> (дата обращения: 02.02.2021).

References

1. Brovchak S.V. Pension provision. Russian and foreign experience: Proc. village - M.: Publishing house. House of State University Higher School of Economics, 2008. - P. 36 – 38.

2. Mudrakov V.I. Difficulties in the growth of the non-state pension provision system // Pension. - 2010. - No. 5.

3. Message from the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan “Kazakhstan in a new reality: time for action” dated September 1, 2020 [Electronic resource]. — Access mode: <https://qostanay.tv/politika/tekst-poslaniya-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sen-tyabrya-2020-goda> (access date: 02/02/2021).

4. Law of the Republic of Kazakhstan “On pension provision in the Republic of Kazakhstan” dated June 21, 2013 No. 105-V (as amended and supplemented as of 01/02/2021). [Electronic resource]. — Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31408637 (access date: 02/02/2021).

5. Nurymbetov B. Use of pension savings by Kazakhstanis from 2021. [Electronic resource]. — Access mode: <https://gos24.kz/blog/914> (date of access: 02.02.2021).

6. IFRS No. 26 (IAS) “Accounting and reporting for pension programs” // IS “Paragraph”. [Electronic resource]. — Access mode: <https://prg.kz/> (date of access: 02/02/2021).

*Томирис УСПАН, оқытушы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қ., Академическая көш., 9,
tomiris_mira_09@mail.ru, 87024806070*

*Дулат ҚҰСАЙЫНОВ, Техникалық реттеу және метрология комитеті
Қазақстан стандарттау және метрология институтының бас маманы
Қазақстан Республикасы Сауда және интеграция министрлігі,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қ., Анжерская көш., 22/2*

ЖЫЛУ ЕМЕС ЖӘНЕ ТАМАҚ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Аннотация: Мақалада тамақ өнеркәсібіндегі инновациялық технологиялар, атап айтқанда термиялық емес технологиялар ұсынылған: жоғары қысымды өңдеу және жоғары қысымды термиялық зарарсыздандыру сияқты.

Сондай-ақ, бұл технологиялардың жаһандық мағынада маңыздылығын, олардың жалпы әлем экологиясына әсерін, оларды қолдану қаншалықты орынды екенін, осы технологияларды қай елдерде қолданатынын сипаттайды.

Түйінді сөздер: жылу емес технологиялар, инновациялар, тамақ өнеркәсібі.

*Томирис УСПАН, преподаватель
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
Республика Казахстан, 100009, г. Караганда, ул. Академическая, 9,
tomiris_mira_09@mail.ru, 87024806070*

*Дулат КУСАИНОВ, главный специалист
Казахстанского института стандартизации и метрологии,
Комитета технического регулирования и метрологии
Министерства торговли и интеграции Республики Казахстан,
Республика Казахстан, 100009, г. Караганда, ул. Анжерская, 22/2*

НЕТЕПЛОВЫЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Аннотация: В статье представлены инновационные технологии в пищевой промышленности, а именно нетермические технологии: такие как обработка под высоким давлением и термическая стерилизация под высоким давлением.

В нем также описывается важность этих технологий в глобальном смысле, их влияние на экологию мира в целом, насколько целесообразно их применение, в каких странах используются эти технологии.

Ключевые слова: нетепловые технологии, инновации, пищевая промышленность.

*Tomiris USPAN, teacher
of Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
Republic of Kazakhstan, 100009, Karaganda, Akademicheskaya str., 9,
tomiris_mira_09@mail.ru, 87024806070*

*Dulat KUSAINOV, Chief Specialist of the Kazakhstan Institute
of standardization and Metrology of the Committee for technical regulation
and Metrology Ministry of trade and integration of the Republic of Kazakhstan,
Republic of Kazakhstan, 100009, Karaganda, Angerskaya str., 22/2*

NON-THERMAL AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES OF THE FOOD INDUSTRY

Abstract: The article presents innovative technologies in the food industry, namely non-thermal technologies: such as high-pressure treatment and high-pressure thermal sterilization.

It also describes the importance of these technologies in a global sense, their impact on the ecology of the world as a whole, how expedient their application is, in which countries these technologies are used.

Keywords: non-thermal technologies, innovations, food industry.

Постановка проблемы. В последние годы потребители требуют полезные продукты, которые и были бы «свежие», но при этом были безопасными и имели длительный срок хранения. Эти требования трудно выполнить с использованием существующих традиционных технологий термической обработки пищевых продуктов, и необходимы инновационные технологии обработки и сохранения пищевых продуктов, основанные на системах термической обработки.

Однако нетермические технологии в пищевой промышленности не создают высоких температур и требуют короткого времени обработки. Это означает, что питательные компоненты пищевых продуктов сохраняются лучше, а органолептические свойства продуктов меньше изменяются по сравнению с традиционной термической обработкой.

Пищевая промышленность становится все более конкурентной и динамичной ареной, где потребители больше осведомлены о том, что они едят, и, что более важно, что они хотят есть. В то время как в начале промышленной обработки пищевых продуктов и вплоть до нескольких десятилетий назад основная цель заключалась в обеспечении безопасности продуктов питания с приемлемым сроком хранения, в последнее время эта цель изменилась. В настоящее время потребители требуют обработанные пищевые продукты, которые выглядят презентабельно и свежо, но при этом содержат достаточное количество питательных веществ и других компонентов, способствующих укреплению здоровья. Эти важные характеристики качества пищевых продуктов, такие как вкус, текстура, внешний вид и питательная ценность, сильно зависят от способа обработки пищевых продуктов.

Методы и методология исследования. С целью улучшения или замены традиционных технологий обработки, для обеспечения более высокого качества и лучшей ориентированности на потребителя применяется ряд инновационных технологий, которые были предложены, исследованы, разработаны и, в некоторых случаях, коммерциализированы. Эти технологии используют преимущества физических явлений, отличных от тепла, таких как высокое гидростатическое давление, электрические и электромагнитные поля и волны давления. Вкратце будут представлены некоторые из наиболее многообещающих инновационных технологий, находящихся на разных стадиях разработки и внедрения [1, с. 17].

Примеры, представленные в этой статье, представляют собой лишь небольшой снимок

инновационных технологий и включают обработку под высоким давлением, также в сочетании с нагревом, называемую термической обработкой под высоким давлением, обработку импульсным электрическим полем и ультразвуковая и мегазвуковая обработка и многие другие технологии, а именно микроволновая обработка, радиочастотная обработка, инфракрасная обработка, обработка ультрафиолетовым светом, обработка холодной плазмой, облучение и ударно-волновая обработка, пищевой нанотехнологии, комбинациях инновационных технологий и инноваций в ферментативной обработке.

В мире, требующем экологической устойчивости и продовольственной безопасности, инновации также являются ключом к устойчивому росту пищевой промышленности. Инновационные технологии пищевой промышленности потенциально могут за счет интенсификации процесса привести к снижению потребления энергии потребление воды и, следовательно, это может сыграть важную роль в обеспечении экономической и экологической устойчивости пищевой промышленности.

Кроме того, они могут способствовать глобальной продовольственной безопасности, например, продлевая срок хранения пищевых продуктов или расширение ассортимента стабильной продукции. Эти новые возможности обработки, обеспечиваемые современными пищевыми технологиями, могут и в некоторой степени уже позволяют обеспечить большее разнообразие продуктов пищевой промышленности и более конкурентоспособные и эффективные процессы [1, с. 19].

Обработка под высоким давлением (далее ОПВД) и термическая стерилизация под высоким давлением (далее ТСВД).

Основные результаты исследования. Обработка под высоким давлением продемонстрировала широкую применимость для производства продуктов высокого качества. ОПВД стала привлекательной альтернативой традиционным методам консервирования с использованием консервантов или термической обработки. ОПВД предлагает возможности для увеличения срока хранения и стабилизации без консервантов мяса, морепродуктов, овощных продуктов и соков. ОПВД можно использовать не только для сохранения, но также для изменения физических и функциональных свойств некоторых продуктов.

В общих чертах, ОПВД — это способ сохранить пищу без использования тепла; обычно это связано с воздействием на пищу

гидростатического давления до 700 МПа в течение нескольких минут. Эта обработка инактивирует вегетативные микроорганизмы и некоторые ферменты при комнатной температуре, в то время как ценные низкомолекулярные компоненты, такие как витамины, красители и ароматизаторы, остаются в основном неизменными. Однако только при применении повышенных температур (например, > 60°C) ТСВД может инактивировать бактериальные споры для получения микробиологически безопасных и стабильных малокислотных пищевых продуктов. Наблюдается выраженный синергизм в отношении инактивации спор, когда давление и температура сочетаются, по сравнению с одной термической обработкой.

Как следствие, возможна обработка при потенциально более низких температурах или более короткое время обработки, что улучшает качество обработанных пищевых продуктов и потенциально снижает потребление энергии.

Ускоренный и однородный нагрев и охлаждение пищевых продуктов происходит во время обработки ТСВД из-за повышения и понижения температуры во время физического

сжатия и декомпрессии продукта. Это обеспечивает равномерный нагрев всех пищевых пакетов, а также снижает необходимость чрезмерно длительного нагрева. Продукты ТСВД могут демонстрировать улучшенные характеристики качества пищевых продуктов, такие как вкус, текстура, содержание питательных веществ и цвет по сравнению с теми, которые получены в результате термической обработки, поскольку они получают более низкое тепловое воздействие и, следовательно, меньшее тепловое повреждение [2, с. 147].

В настоящее время более 200 компаний используют холодные ОСВД, производя более 600 000 тонн продукции в год.

Несколько пищевых продуктов, обработанных ОСВД, включая, помимо прочего, соки, джемы, желе, йогурты, соусы, гуакамоле, а устрицы уже широко доступны в США, Европе, Японии, Новой Зеландии и Австралии. Это успешное применение привело к заметному увеличению количества гидроагрегатов промышленного масштаба по всему миру за последние 25 лет, так как показано на рисунке 1.

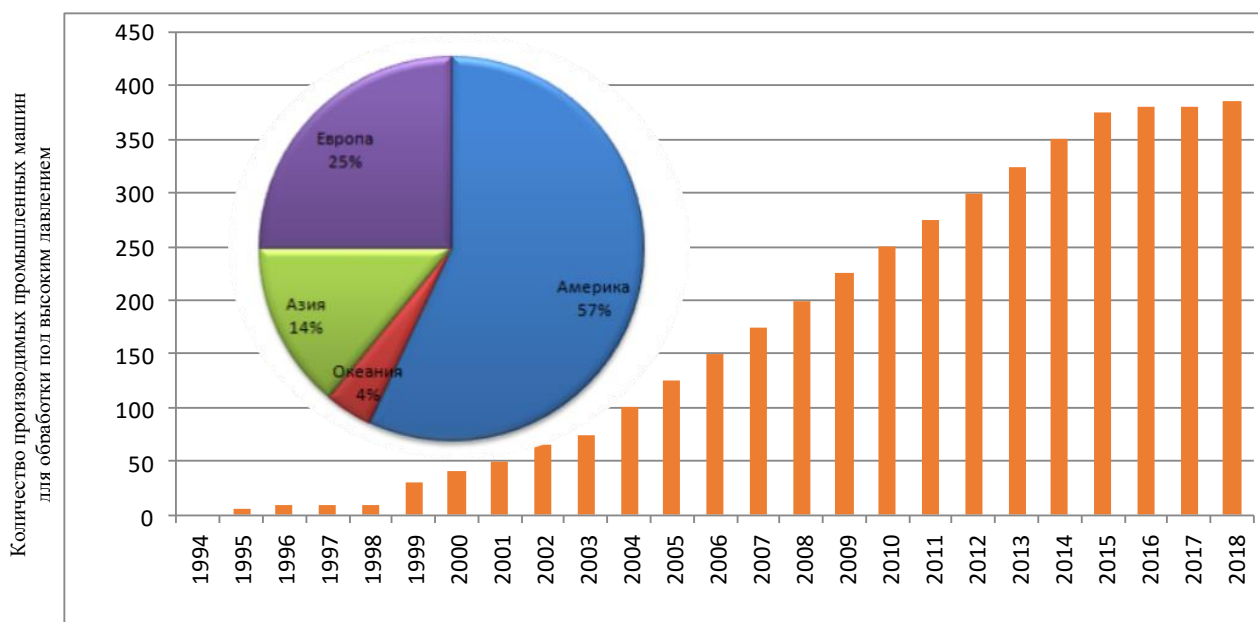

Рисунок 1 — Количество единиц коммерческого оборудования высокого давления в мире и данные о глобальном распределении по состоянию на 2018 г., составлено автором

Заключение. Нетермическая обработка является одной из наиболее целенаправленных областей исследований в пищевой промышленности из-за потребительского спроса на безопасную и питательную пищу, свободную от микробов. Пищевой продукт подвергается нетермической обработке в течение очень короткого периода времени и обрабатывается

при температуре окружающей среды. Поскольку время воздействия короткое, а температура низкая, вероятность повреждения термочувствительных питательных компонентов в пище, повреждения текстуры пищи и образования каких-либо токсичных соединений в пище из-за нагревания отсутствует. Таким образом, при нетермической обработке

потребители получают свежие обработанные продукты с высокой питательной ценностью, хорошим цветом и вкусом. Но есть две стороны медали: вместе с преимуществами приходят и недостатки. Если пища подвергается воздействию в течение более длительного периода или подвергается более интенсивной обработке, эти нетермические технологии могут привести к некоторым нежелательным изменениям в пище, таким как окисление липидов и потеря цвета и вкуса. Но эти технологии имеют много преимуществ по сравнению с термической обработкой. Кроме того, разработка оборудования для обработки продуктов питания в больших количествах с использованием нетермических технологий, понимание надлежащих механизмов, разработка стандартов обработки с использованием нетермической обработки, а также прояснение потребительских мифов и неправильного понимания этих технологий будут способствовать продвижению нетермических технологий. термические технологии в пищевой промышленности. Как только эти ограничения будут должным образом преодолены в плановом порядке, нетермические технологии будут иметь более широкие возможности для разработки и коммерциализации в пищевой промышленности,

обеспечивая потребителей безопасными и питательными продуктами с хорошим цветом и вкусом.

Список литературы

1. *Барбоса-Кановас Г. В., Альбаали А., Джулиано П., Кнёрзер* // Введение в инновационные технологии пищевой промышленности: история вопроса, преимущества, проблемы и необходимость мультифизического моделирования. — 2011. — С. 17 – 23.
2. *Вилчес Д., Руис Р., Гонсалес М., Тонелло К.* // Последние разработки в области обработки под высоким давлением: Коммерческие продукты и оборудование, Труды Международного семинара по нетермической обработке. — 2015. Афины, Греция, С. 147 – 150.

References

1. *Barbosa-Canovas, G. V., Albaali, A., Giuliano, P., Knerzer* // Introduction to innovative technologies in the food industry: background, advantages, problems and the need for multiphysics modeling. — 2011. — P. 17 – 23.
2. *Vilches, D., Ruiz, R., Gonzalez, M., Tonello, K.* Recent Developments in High Pressure Machining: Commercial Products and Equipment, Proceedings of the 2015 International Workshop on Non-Heat Processing. — 2015 Athens, Greece, P. 147 – 150.

*Маржан ЕЛЬШИНА, аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі,
мектепке дейінгі және психологиялық-педагогикалық даярлық кафедрасы,
Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 100024, Қарағанды қ., Университет көш., 28, +77053386668*

*Айтуар ИСАЕВ, оқытушы,
психология, педагогика және әлеуметтік жұмыс кафедрасы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қ., Академиялық көш., 9, +77051378698*

ПСИХОТЕРАПИЯНЫҢ ВЕНАЛЫҚ ҮШІНШІ МЕКТЕБІ — ЛОГОТЕРАПИЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӨЗЕКТІЛІГІ

Аннотация: Бұл мақалада психотерапияның қалыптасу тарихы, Веналық мектептердің даму ерекшеліктері, өзара қатынастары көрсетілген. XX ғасырдың бастапқы жартысында Еуропаны пенде баласын өз-өзіне қол жұмсап, өмірден баз кешетін кесел иектейді. Сол тұста Зигмунд Фрейд негізін қалаған психоанализ жаңа ғылым ретінде бүкіл Еуропаны дүрліктіріп, бұл ілім адамның түпкі санасына сүңгуді қолға алады. Кісінің бейсаналы түрде жасайтын іс-әрекетін психоанализ арқылы жүйелі түсіндіріп беруге талпынғанымен оның кемшін тұстары да болды. Ол — адамның ең негізгі өзегі трансцендентті болмысына үңіле алмады. Мақалада аталмыш мектептің негізін қалаушы — Виктор Франкльдың зерттеулері және сол негізде құрылған экзистенциалды психоанализ, экзистенциалды психотерапия, логотерапия атты атаулармен белгілі үшінші Вена психотерапия мектебінің қазіргі қоғамдағы өзектілігі зерделенді.

Түйін сөздер: психоанализ, экзистенциалды психотерапия, логотерапия, психология, психотерапия, экзистенциалды вакуум.

*Маржан ЕЛЬШИНА, старший преподаватель, магистр педагогических наук,
кафедра дошкольной и психолого-педагогической подготовки,
Карагандинский университет имени Е. А. Букетова,
Республика Казахстан, 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28, +77053386668*

*Айтуар ИСАЕВ, преподаватель,
кафедра психологии, педагогики и социальной работы,
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
Республика Казахстан, 100009, г. Караганда, ул. Академическая, 9, +77051378698*

АКТУАЛЬНОСТЬ ЛОГОТЕРАПИИ – ТРЕТЬЕЙ ВЕНСКОЙ ШКОЛЫ ПСИХОТЕРАПИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация: В данной статье представлена история становления психотерапии, особенности развития Венских школ, взаимосвязи. В первой половине XX века в Европе согласно статистике произошло множество самоубийств. Именно тогда психоанализ, основанный Зигмундом Фрейдом, как новая наука всколыхнул всю Европу, и это учение взяло на себя погружение в конечное сознание человека. У него были свои недостатки, когда он пытался системно объяснить психоанализом то, что он делает неосознанно. В статье изучены исследования основателя данной школы — Виктора Франкла и актуальность созданной на этой основе третьей Венской школы психотерапии, известной под названиями экзистенциальный психоанализ, экзистенциальная психотерапия, логотерапия в современном обществе.

Ключевые слова: психоанализ, экзистенциальная психотерапия, логотерапия, психология, психотерапия, экзистенциальный вакуум.

*Marzhan YELSHINA, Senior Lecturer, Master of Pedagogical Sciences,
Department of preschool and psychological-pedagogical preparation,
Karaganda university named after E. A. Buketov,
Republic of Kazakhstan, 100024, Karaganda, Universitetskaya str., 28, +77053386668*

*Aituar ISSAYEV, teacher,
Department of Psychology, pedagogy and social work,
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
Republic of Kazakhstan, 100009, Karaganda, Akademicheskaya str., 9, +77051378698*

VIENNESE THIRD SCHOOL OF PSYCHOTHERAPY — RELEVANCE OF LOGOTHERAPY IN MODERN SOCIETY

Abstract: This article presents the history of the formation of psychotherapy, features of the development of Viennese schools, and their relationships. In the first half of the twentieth century, Europe was condemned to death by a man who had committed suicide. At the same time, psychoanalysis, founded by Sigmund Freud, as a new science, swept across Europe, and this teaching began to dive into the ultimate consciousness of man. Although he tried to explain his unconscious actions systematically through psychoanalysis, he had his drawbacks. It is the most basic core of Man, the transcendental being. The article examines the research of the founder of this school — Victor Frankl and the relevance of the third Viennese School of psychotherapy in modern society, known as existential psychoanalysis, existential psychotherapy, logotherapy, built on this basis.

Keywords: psychoanalysis, existential psychotherapy, logotherapy, psychology, psychotherapy, existential vacuum.

Мәселені белгілеу және зерттеу мақсаты

ҚР Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің деректері бойынша 2019 жылы 15 – 29 жас аралығындағы 887 қазақстандық өз-өзіне қол жұмсау туралы шешім қабылдаған. 2020 жылы жастар арасында өлім саны күрт өсті. ДДҰ деректері бойынша Қазақстан өз-өзіне қол жұмсау саны бойынша әлемде үшінші орын алады және Орталық Азия елдері арасында көшбасшы болып табылады.

Психотерапияның Веналық үш мектебінің ішінде соңғысы, логотерапияның негізін қалаушы Виктор Франкл адамның өзіне қол жұмсау статистикасын азайтқан адамдардың бірі болып саналады. Зерттеу мақсаты ретінде логотерапияның жан-жақты зерттелуі мен қоғамдағы маңыздылығын айқындау алынды.

Зерттеу әдістері мен әдістемесі

Ғылыми зерттеулер жүргізу және мақсаттарды орындау үшін теориялық және эмпирикалық ғылыми зерттеулер әдістері пайдаланылды. Зерттеу процесінде тарихи, салыстырмалы, логикалық, психологиялық әдістер пайдаланылды.

Қазіргі уақытта психотерапияға деген қызығушылық артып келеді. Бір жағынан, бұл психотерапия объектісінің күрделілігіне, әмбебаптығына, оның мақсаттары мен міндеттерінің ерекшелігіне байланысты. Екінші жағынан, психотерапияны жеке ғылым ретінде қалыптастыру және оның жалпы теориялық ұстанымдарын, әдіснамасын анықтау мақсатындағы жұмыстар басталып та кеткен.

Психотерапияның ғылым ретінде қалыптасуы ұзақ уақыт бойы жүрді. Карвасарский Б. Д. психотерапия тарихын екі негізгі кезең ішінде қарастыруға болады деп есептейді: ғылым алдындағы (XIX ғасырға дейін) және ғылыми (XIX – XX ғасыр). Ғылым алдындағы кезең мифологиялық және теологиялық нанымдарға, интуитивті білім мен сиқырлы рәсімдерге негізделген діни және сиқырлы тәжірибелермен көбірек байланысты.

Психотерапияның ғылым ретінде пайда болуы 1811 жылы Лейпцигтегі психотерапия маманы лауазымына тағайындалған Иоганн Кристиан Хайнроттың есімімен байланысты. XX ғасырдың ортасына дейін психотерапиямен негізінен дәрігерлер айналысқан: алдымен неврологтар, содан кейін психиатрлар. Көптеген зерттеулер мен әзірлемелер дәл осы салаларда жасалды.

Пьер-Мари Фели Жаненің (1859 – 1947) психодинамикалық теориясы (жүйеленіп, жеті сферамен шектелген) Фрейд З., Адлер А., Юнг К. және басқалардың ілімдеріндегі психика мен психиканы түсінуге әсер етті. Психотерапияның алғашқы іргелі мектебі психоанализ болды, оның ішінде XX ғасырдың ортасында басқа терең психологиялық бағыттар пайда болды. Сонымен бірге танымдық, мінез-құлық, гуманистік және гестальт тәсілдері дамыды.

Психотерапияның ғылым ретінде дамуы кезінде психотерапиялық көмектің теориясы мен практикасының көптеген формалары мен түрлері қалыптасты. Бүгінгі таңда Еуропалық

психотерапия қауымдастығының мамандары оларды келесі негізгі топтарға біріктіреді:

1) психоаналитикалық психотерапия-өмірлік проблемаларды санасыз қақтығыстар мен даму аспектілерінің салдары ретінде қарастыратын психотерапияның түрлері;

2) танымдық және мінез-құлық психотерапиясы-өмірлік проблемалардың негізін анықтайтын психотерапия түрлері дұрыс емес оқыту және ойлау;

3) гуманистік психотерапия, өмірлік проблемаларды тәжірибені оқшаулау нәтижесі ретінде қарастырады;

4) жүйелік психотерапия, адамның өзіне тиесілі жүйенің немесе топтың функцияларын бұзуда өмірлік проблемалардың себептерін көреді;

5) психикалық психотерапия, адамның өмір сүру жағдайларын түсінудің анықтығы нәтижесінде өмірлік проблемаларды түсіндіреді [1].

Психотерапия тарихындағы көптеген ғалымдар танымал ғылыми кезең ежелгі дәуірден бастау алады. Осы кезеңде психикалық ауруларды емдеу үшін әртүрлі құпия рәсімдер мен сиқырлы тәжірибелер қолданылды. Ежелгі заманнан бері психотерапияны қажет ететін адамдар бақсыларға, сиқыршыларға, емшілерге, діни қызметкерлерге, монахтарға, діни қызметкерлерге жүгінді.

Әр түрлі уақытта психикалық ауруларды емдеу әдістері біршама өзгерді: ежелгі дәуірде олар достық әңгімелермен, тұрақты серуендермен, физикалық және сөйлеу жаттығуларымен емделуге тырысты, орта ғасырларда мұндай науқастар отқа жағылып, тізбектерге көміліп, түрмелерге отырғызылды. Тек Ұлы француз революциясы мен дәрігер Филипп Пинельдің арқасында XVIII ғасырдың аяғында психикалық аурулары бар адамдар түрмелерден ауруханаларға көшірілді.

Психотерапия тарихындағы ғылыми кезең әртүрлі психотерапиялық мектептер мен бағыттардың пайда болуымен және дамуымен сипатталады. Ғылыми психотерапияның негізі ақыл-есі кем адамдарды Ф. Месмердің «жануарлардың магнетизмі», Брэд, Льебо, Шарко, Бернхайм, В. М. Бехтерев және басқа дәрігерлер қолданған гипнозды емдеудің алғашқы әрекеттері болып табылады. «Психотерапия» терминін алғаш рет 1782 жылы ағылшын дәрігері Тьюк енгізген [2].

Вена қаласы психотерапияның туған жері әрі дәл осы жерде алғашқы және маңызды қадамдары жасалды деп айту негізсіз емес. Вена әрқашан Еуропадағы ең маңызды ғылыми ой орталықтарының бірі саналады. Вена университетінің медицина факультеті қазіргі

психотерапиядағы ең ықпалды үш бағыттың негізін қалаушы, көрнекті неврологтар мен психиатрлар — Зигмунд Фрейд, Альфред Адлер және Виктор Франклдың алма-матері болып табылады.

Алғашқы Вена психотерапия мектебі психоанализбен байланысты, оның бағыты бүгінде «классикалық» деп аталады. Психоанализдің техникасы мен әдіснамасын психотерапия әдісі ретінде Зигмунд Фрейдтің өзі әзірлеп, терапевтік тәжірибеге енгізді, бірақ психоанализдің жүз жылдан астам даму кезеңінде жаһандық өзгерістер болды. Бүгінгі таңда көптеген ғылыми психоаналитикалық мектептер бар, олардың әрқайсысы психотерапиялық практиканың принциптері мен әдістерінің өзіндік жүйесін ұсынады, бірақ бұл Венада туылған шынайы психоаналитикалық тәжірибе «классикалық» мәртебесін алды.

Екінші Вена психотерапия мектебі Альфред Адлер негізін қалаған индивидуалды психология болып саналады. Адлер өзінің мансабын психоанализдің алғашқы және перспективалы ізбасарларының бірі ретінде бастады. Адлердің кейбір алғашқы идеяларын Фрейд жоғары бағалады, бірақ ол Адлердің адамның психикалық өмірінің барлық алуан түрлілігін басқа сыйымды тұжырымдамалармен түсіндіруге деген ұмтылысын мақұлдамады. Ақыр соңында, Фрейдтің ғылыми-аналитикалық ақыл-ойы мен Адлердің белсенді табиғаты арасындағы келіспеушіліктер шешілмейтін болды, содан кейін Адлер психикалық бұзылуларға өзінің емдік тәсілін табуға шешім қабылдады. Адлер сенімді социалист болды, сондықтан оның мектебі Социалистік идеялардың өркендеген күндерінде өте танымал болды.

Үшінші Вена психотерапия мектебі әртүрлі атаулармен белгілі — экзистенциалды психоанализ, экзистенциалды психотерапия, логотерапия және т. б. мектептің негізін қалаушы — Виктор Франкл, ол психотерапиялық мансабын алдымен Зигмунд Фрейд, содан кейін Альфред Адлер идеяларының әсерінен, содан кейін концлагерьде болған қайғылы тәжірибенің әсерінен бастады. Адлер мектебі сияқты Виктор Франкл мектебі де Америкада дамудың айналмалы кезеңінен өтті, сол жерден ол Австрияға оралды және сонымен бірге кеңінен танылды.

Өткен ғасырдың алғашқы ширегінде Еуропа жұртшылығында өмірден мән таппай өзіне қол жұмсау белең алған кезең болды. Веналық бірінші мектеп негізін қалаушы Зигмунд Фрейд психоанализ арқылы адам санасына үңіліп, шешім табу жолына түсті.

Адамның бейсаналылықпен жасалынатын әрекетін психоанализбен түсіндіруге талпынысының сұраққа толы тұстары болды. Сондай сұрақтардың бірі тұлғаның негізгі өзегі болып табылатын трансцендентті болмысына үңіле алмады. Осы орайда Виктор Франкл жоғарыда аталған мәселелерді қозғап логотерапия ілімі өмірге әкелді. Ғалым терминде гректік «логос» сөзін «мән», ал «терапия» сөзі «ем, шипа» мағынасында алған. Қазақша баламасы «мәнмен емдеу» немесе «хикмет шипасы».

Логотерапияның негіздерін қалыптастыратын жүйелі кітаптардың бірі «Өмірден мән іздеген жан» еңбегі ағылшын мен орыс тілдеріне аударылып біздің қоғамға да жетіп отыр. Бұл ғылым адамтануда үш өзекті негіз ретінде алады. Біріншісі адамның кірпіш тәні «соматикалық дене», екіншісі «психофизикалық қабат» – шартты және шартсыз рефлексстар мен испульстер аймағы деп аталады. Ал үшіншісін «ноологиялық болмыс» деп бекіткен. Мысал ретінде, бір адамның өз дене бітімін реттеу үшін тамақтан тыйылуы «Соматикалық дене» бөлігіне жатады. Екінші ол адам қатты ашуланып, көңіл күйіне байланысты тамаққа тәбеті болмаса, бұл «психофизикалық қабат». Үшіншісі ол адам ораза ұстап, тамақтан өз еркімен тамақтан тыйылса, «ноологиялық» өзек болып табылады.

Әр адам бұл өмірде өзіне «Мен не істеп жүрмін? Тағдыр деген не? Мен кімін?» деген сұрақтарды қоятыны даусыз. Логотерапия ғылымы осы экзистенциялық сұрақтарға толық жауап береді. Ал сұрақтардың жауабын таппаса нигилизмге ұрынуы әбден мүмкін деп топшыланады. Осы орайда экзистенция анализінің мағынасы айқындалады. Ол тек оптимистік бағытта қозғалады [3].

Виктор Франкл 1960 жылдары ғана жеке психология теоретиктерінің қатарына енген классик, оның ағылшын тілінде басылған, әсіресе «Өмірден мән іздеген жан» кітабы 2,5 миллион дана басылыммен жарық көріп бүкіл әлемге таралып, авторға әлемдік танымалдылық алып келді. Бұл кітаптар әр ойшыл адам өзі қойған көптеген моральдық және психологиялық сұрақтарға жауап берді. Өйткені, Франкл жасаған логотерапия — адамдардың өмірдің мәнін жоғалту мәселесі-кез-келген елдің немесе елдер тобының меншігі болып табылмады және тек батыс қауымдастығымен шектелмеді. Франкл Африкадағы, сондай-ақ Чехословакия мен Польшадағы әріптестерінің дәлелін келтіре отыра, «үшінші әлем» елдерінде және «экзистенциалды вакуум» көріністерінің сәл кеш болса да, Батыстағыдай бірдей дәрежеде пайда

болғанын айтады. Біздің еліміз де дәл осындай жағдайға тап болды. Жақында қазір барлық жерде айтылып жүрген, экономикалық дағдарысқа қарағанда кешірек көрінген моральдық дағдарыс — бұл көптеген адамдар өмір сүруге тура келетін өмірдің мағынасыздығын сезінуден, көбінесе нақты таңдау мүмкін болмай, олардың өз өмір сүруінің ерекше жолын табуға мүмкіндік беретін ескі құндылықтар мен дәстүрлердің жойылуы позитивті мән таба алмауға әкеліп соқтырды.

Бұл көбінесе біздің қоғамның қасіреті болып табылатын элеуметтік патологияларды түсіндіреді — қылмыстың өршуі, көбінесе қатыгез және мағынасыз, алкоголизмнің таралуы, нашақорлықтың өсуі, өзін-өзі өлтіру. Егер адамдар өздерінің сыртқы, объективті және ішкі, жеке өмірінде соншалықты шектеулі болмаса, осынша қайғылы жағдайларды болмай — өз өмірлерін саналы және мағыналы етіп құру, өз өмірлерінің мағынасын іске асыру үшін жауапкершілікті қабылдау және осы мағынаны өмірде іске асырумен айналысар еді.

Зерттеу нәтижелері

Біздің қоғамдағы экзистенциалды вакуум бүгінгі таңда психиатрияға немесе, білім беру және психологиялық көмек көрсету практикасына, адамдардың мағынаны табу мен іске асыру үшін жауапкершілікпен өмір сүруге күмән тастауда. Моральдық дағдарыс-мағыналық дағдарыс, жауапкершілік дағдарысы бұл — «бұранда»-адамдарды тәрбиелеудің теориясы мен практикасы үшін төлем іспеттес. Сол себепті бұл Веналық үшінші мектептің уақтылы қалыптасуы заңдылық еді [4].

Франкл жасаған Логотерапия және экзистенциялық талдау теориясы — бұл адамның табиғаты мен мәні туралы философиялық, психологиялық және медициналық көзқарастардың күрделі жүйесі, адамның қалыпты және патологиядағы даму механизмдері және тұлғаның дамуындағы ауытқуларды жою жолдары мен әдістері. Өзінің теориялық ғимаратында Виктор Франкл негізгі үш бөлікті ажыратты: Ерік бостандығы, мағынаға ұмтылу және өмірдің мәні туралы ілім.

Адам өз өмірінен мағына іздеп оны жүзеге асыруға деген ұмтылысы барлық адамдарға тән негізгі қозғаушы күші олып табылатын мотивациялық үрдіс болып қарастырылады.

Ғалым клиникалық практика, көптеген эмпирикалық мәліметтер мен өмірді бақылауынан белсенді әрекет етіп өмір сүру үшін адам өзінің іс-әрекеттерінің мағынасына сенуі керек деген қорытындыға келді [5].

Мағынаның болмауы адамда Франкл экзистенциалды вакуум деп атайтын жағдайды

тудырады. Бұл экзистенциалды вакуум, көптеген клиникалық зерттеулермен расталған, соғыстан кейінгі кезеңде Батыс және Шығыс Еуропа елдерінде және одан да үлкен көлемде таралған нақты «ноогендік емес невроздарды» тудыратын себеп, дегенмен мұндай невроздардың кейбір түрлері (мысалы, «жұмыссыздық неврозы») бұрын сипатталған. Психикалық денсаулықтың қажетті шарты — бұл бір жағынан адамның арасында болатын шиеленістің белгілі бір деңгейі және екінші жағынан жүзеге асырылуы керек сыртқы әлемде локальды объективті мағынасы бар.

Жоғарыда айтылғандар мағынаға ұмтылу туралы ілімнің негізгі тезисін тұжырымдауға мүмкіндік береді: адам мағынаны түсінуге тырысады және егер бұл тілек орындалмаса, көңілсіздік немесе вакуум сезеді.

Веналық психотерапияның үшінші мектебі Логотерапияны ХХІ ғасырда адамзат баласы бетпе-бет келіп отырған өмірден мән жоғалтпау, ғұмырын мағыналы кешу, дұрыс жолдан таймау мәселелерінде қолдануымыз – бүгінгі таңның өзектілігі екендігін нық сеніммен айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Франкл В. Өмірден мән іздеген жан. Samga баспасы, 2020, 368 б.
2. Франкл В. Мағынасыз өмірден азап шегу. Өзекті психотерапия. Баспа: Сібір университет баспасы, 2018, 95 б.

3. Санжар К., Мұхит Т., Нәби Ә., Тайгарин С. Логотерапия немесе өмірге құштарлық. — Алматы: Отбасы хрестоматиясы, 2020, 472 б.

4. Франкл В. Психотерапия және экзистенциализм. Баспа: ИОИ, 2015, 105 б.

5. Лэнгле А. Мағынаға толы өмір. Қолданбалы логотерапия. — М.: Генезис, 2011, 128 б.

Список литературы

1. Человек в поисках смысла. Изд.: Samga, 2020, 368 с.

2. Франкл В. Страдания от бессмысленной жизни. Актуальная психотерапия. Издательство Сибирское университетское издательство, 2018, 95 с.

3. Санжар К., Мұхит Т., Нәби Ә., Тайгарин С. Логотерапия или увлечение жизнью. — Алматы: Отбасы хрестоматиясы, 2020 472 с.

4. Франкл В. Психотерапия и экзистенциализм. Издательство: ИОИ, 2015, 105 с.

5. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия. — М.: Генезис, 2011, 128 с.

References

1. Man in search of meaning. Ed.: Sama, 2020, 368 p.

2. Frankl V. Suffering from a meaningless life. Current psychotherapy. Siberian University Publishing House, 2018, 95 p.

3. Sanzhar K., Muhit T., Nabi A., Taigarin S. Logotherapy or passion for life. — Almaty: Otbasychrestomatiyas, 2020 472 p.

4. Frankl V. Psychotherapy and existentialism. Publishing house: IOI, 2015, 105 p.

5. Langle A. A life filled with meaning. Applied logotherapy. — М.: Genesis, 2011, 128 p.

Анара ҚАРЫМСАКОВА, доцент м. а., педагогика ғылымдарының кандидаты

Жанар АХАЕВА, аға оқытушысы

Анара КАСЫМОВА, магистранті

Информатика кафедрасы,

*Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, 010008, Нұр-Сұлтан қ., Сәтбаев көш., 2,
anara.kassymova2015@gmail.com, +77071819171*

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ҚОСЫМША РЕСУРСЫ РЕТІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ПОРТАЛЫ

Аннотация: Бұл мақалада жалпы білім беретін мектепте «Информатика» пәнін оқытуда білім беру порталдарын пайдалану туралы ақпарат берілген. Пандемияға байланысты қалыптасқан жағдай, білім беру ұйымдарының Қашықтықтан оқытуға жылдам көшуі, мұғалім-оқушы арасындағы толыққанды өзара іс-қимылдың болмауы, сонымен бірге ақпаратты дұрыс меңгерудің болмауы мектеп мұғалімдерінен білім алушылардың өзіндік жұмысына баса назар аударып отырып, оқыту тәсілдерін жаңғыртуды талап етеді. Қазіргі уақытта қазақстандық білім беру бірқатар реформаларды бастан кешуде, атап айтқанда, оқу процесін цифрландыру және автоматтандыру, Қазақстан мектептерінде электрондық оқытуды енгізу. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы интернеттегі білім беру үшін қолданылатын дәстүрлі статикалық веб-сайттарды интерактивті интеллектуалды порталдарға ауыстырады, бұл тек дәстүрлі оқыту әдістерін қолдана отырып, қол жеткізуге болмайтын жаңа, терең білім алуға қосымша мүмкіндіктер береді. Мақалада оқушылардың қосымша қашықтықтан өздігінен білім алуы үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі ұсынған білім беру порталдарына салыстырмалы талдау жасалған. Талдау келесі критерийлер бойынша жүргізілді: «Информатика» мектеп курсының материалдарының болуы, жаңа материалды ұсыну тәсілі, мемлекеттік стандарт талаптарына сәйкестігі, тест, тренажерлер, практикалық тапсырмалар түрінде жаңа білімді бекіту тәсілі және т.б. Ұсынылған порталдардың барлығында мектеп пәні бойынша материалдар жоқ екендігі анықталды, көптеген порталдар тіркеуді және пайдалану ақысын талап етеді, кейбір порталдар тек мемлекеттік тілде, бұл жалпыға қол жетімділікті шектейді.

Түйінді сөздер: қашықтықтан оқыту, білім беру порталдары, аралас оқыту, электронды оқыту, онлайн оқыту, жалпы білім беретін мектептегі информатика курсы, өз бетінше оқу.

Анара ҚАРЫМСАКОВА, и. о. доцента, кандидат педагогически наук

Жанар АХАЕВА, старший преподаватель

Анара КАСЫМОВА, магистрант

Кафедра информатики,

*Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, 010008, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2,
anara.kassymova2015@gmail.com, +77071819171*

ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПОРТАЛЫ КАК ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ РЕСУРС ОБУЧЕНИЯ ИНФОРМАТИКЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация: В данной статье содержится информация об использовании образовательных порталов в преподавании предмета «Информатика» в общеобразовательной школе. Сложившаяся ситуация с пандемией, быстрый переход организаций образования на дистанционное обучение, отсутствие полноценного взаимодействия учителя – ученика, а вместе с этим отсутствие правильного усвоения информации требует от учителей школ модернизации подходов в обучении с акцентом на самостоятельную работу обучающихся. В данный момент казахстанское образование переживает ряд реформ, в частности цифровизация и автоматизация учебного процесса, внедрение в школах Казахстана электронного обучения. Быстрое развитие информационных технологий вытесняет традиционные статические веб-сайты, используемые для онлайн-образования, на интерактивные интеллектуальные порталы, которые дают дополнительные возможности познания новых, более углубленных знаний, которых нельзя достичь, используя лишь традиционные методы обучения. Статья содержит сравнительный анализ образовательных порталов, предложенных Министерством образования и науки Республики Казахстан для дополнительного дистанционного самообразования школьников. Анализ проводился по следующим критериям: наличие материалов школьного курса «Информатика», способ подачи нового материала, соответствие требованиям государственного стандарта, способ закрепления новых знаний в виде тестов, тренажеров, практических заданий и другое. В ходе анализа

выявлено, что не все предложенные порталы содержат материалы по школьному предмету «Информатика», многие порталы требуют регистрации и плату за использование, другие порталы только на государственном языке, что ограничивает всеобщий доступ.

Ключевые слова: дистанционное обучение, образовательные порталы, смешанное обучение, электронное обучение, онлайн-обучение, курс информатики в общеобразовательной школе, самостоятельное обучение.

Anara KARYMSAKOVA, acting Associate Professor, candidate of pedagogical sciences

Zhanar AKHAEVA, Senior lecturer

Anara KASSYMOVA, Master's student

Department of Computer Science

L. N. Gumilev Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, 010008, Nur-Sultan, Satpaev str., 2,

anara.kassymova2015@gmail.com, +77071819171

EDUCATIONAL INFORMATION PORTALS AS AN ADDITIONAL RESOURCE FOR TEACHING COMPUTER SCIENCE IN SECONDARY SCHOOLS

Abstract: This article contains information about the use of educational portals in teaching the subject «Computer Science» in a secondary school. The current situation with the pandemic, the rapid transition of educational organizations to distance learning, the lack of full-fledged teacher-student interaction, and at the same time the lack of proper assimilation of information requires school teachers to modernize teaching approaches with an emphasis on the independent work of students. At the moment, Kazakhstan's education is undergoing a number of reforms, in particular digitalization and automation of the educational process, the introduction of e-learning in schools in Kazakhstan. The rapid development of information technologies is replacing traditional static websites used for online education with interactive intellectual portals that provide additional opportunities for learning new, more in-depth knowledge that cannot be achieved using only traditional teaching methods. The article contains a comparative analysis of educational portals proposed by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for additional distance self-education of schoolchildren. The analysis was carried out according to the following criteria: the availability of materials of the school course «Computer Science», the method of submitting new material, compliance with the requirements of the state standard, a way to consolidate new knowledge in the form of tests, simulators, practical tasks, and more. It was found out that not all the proposed portals contain materials on a school subject, many portals require registration and a fee for use, some portals are only in the state language, which limits universal access.

Keywords: distance learning, educational portals, blended learning, e-learning, online learning, computer science course in a secondary school, self-study.

Introduction: The events of the last two years have become a test for Kazakhstan's education system, in general, as well as for the education systems of other countries. Schools, colleges and universities conducted distance learning or a mixed format. According to the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), by mid-May 2020, more than 1.2 billion students at all levels of education worldwide had stopped attending school. The primary task for domestic educational organizations was to train both teachers and students in a new format of education, which was mainly held online through information programs ZOOM, SKYPE, WhatsApp and others. Teachers began to use mostly the simplest ways of teaching – explaining new material, fixing it with the help of control works. The individual characteristics of students in the assimilation of information in an online format were not taken into account, parents' readiness to use new teaching methods was not taken into account. Definitely, the interest of students in learning has decreased. In our

opinion, in order to improve the cognitive ability of students, the skills of independent information retrieval, individual development of students in the learning process, educational information portals can play a major role.

The distance learning system has long been in demand abroad, is considered very effective and has good characteristics and ratings. For example, during the mass transition to distance learning in Cyprus, licensed software necessary for distance education was purchased at the state level. Tens of thousands of children and teachers logged in using the codes provided to them. Both public and private «virtual classroom» services have been successfully launched in China and Singapore [1].

The author of the article «Derzhi distancziyu. Onlajn obrazovanie v Kazakhstane» Aleksej Kuz'min identifies three main advantages of online education: firstly, you can study both at home and anywhere in the world, for example, if a child is ill or studies at home due to disability, then he receives a full-fledged education on a par with his peers

without any restrictions. Secondly, the distance learning system offers students and teachers additional opportunities to learn new, more in-depth knowledge that cannot be achieved using only traditional teaching methods. The use of digital technologies allows students to choose the appropriate pace of learning, a comfortable principle of presentation of the material, the duration of the lesson, additional information. And, thirdly, online learning and working with electronic materials contribute to improving the effectiveness of the educational process, improving academic performance and developing skills in a digital environment [2].

At the moment, Kazakhstan's education is undergoing a number of reforms, in particular digitalization and automation of the educational process, the introduction of e-learning in schools in Kazakhstan. The rapid development of information technology is replacing traditional static websites used for online education with interactive intellectual portals [2].

In addition, children of different ages in schools began to be tested for knowledge and proficiency in various skills. Previously, it was «reading literacy», «mathematical literacy», but now, starting last year, they began to evaluate «digital literacy». The first results allowed us to say that there are no digital literacy skills or they are very weak. One of the main focuses of education in the 21st century are: algorithmic, information, technical, communication literacy and digital security. In this connection, the subject «Computer Science and communication Technologies» was introduced into the program of the Kazakh primary school, starting from the 3rd grade, in 2022 this subject is already being introduced starting from the 1st grade.

The purpose of this article is to analyze existing educational portals that include materials of the school course «Computer Science» for independent use by students.

Materials and methods

The study analyzed the learning portals proposed by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, providing the formation of values for self-development and self-education of secondary school students in the subject «Computer science». The didactic features of the implementation of distance learning in the educational process are revealed.

Results and discussion

According to the authors of the article «The educational potential of learning portals the case of mathematics online», the main role of educational portals in education is to improve learning by

connecting people, information and services [3]. Education today consists of three major areas: promotion, management and evaluation of learning. Again, during the lockdown period in Kazakhstan, parents unexpectedly faced a situation where they have to teach children themselves, since the information is not always clear, combine the role of both teacher and parent. Improving education today requires removing barriers and building connections by providing parents, teachers, and students with access to the people, information, and services they need to fulfill their role in the learning process. Educational portals can improve many aspects of education, including communication and collaboration, document management, access to and exchange of information, and assessment and reporting. They can also be personalized for any user, be it a student, parent, teacher, employee, administrator, or even a government agency [4].

First of all, working with educational portals is considered as an independent work. Independent learning can be defined as «a process in which people take the initiative, with or without the help of others, in diagnosing their learning needs, formulating goals, identifying human and material resources, choosing and implementing appropriate learning strategies and evaluating results». When studying independently, students should be able to make their own decisions in the field of education. It is obvious that informal education provides much more opportunities for learning. People may feel demotivated to study at school because there are limitations that can affect their motivation, such as the requirements for completing tasks without available resources in the classroom. As stated by Cox (2013) in his review of changes in technological and educational research over the past 40 years, students use technology outside of school even more than in school, which makes informal learning as important as formal learning in human learning and development [5].

The modern education system, which is being implemented in our country today, implies an increase in the amount of time for independent study. In recent years, portals have appeared that meet the standards of public education of the Republic, in connection with which, we can note the growth of their importance. The idea of portals has changed, because in the beginning they positioned themselves as a simple website that hosts an electronic school textbook in the usual formats of downloading and viewing. Now, modern educational portals are an interactive online learning environment, a teacher's assistant and self-study for a student, including theoretical material in the form of texts, diagrams, illustrations, tables, diagrams and practical fascinating tasks in the form of simulators,

test questions, crosswords, as well as multimedia materials — video tutorials, audio materials, flash animations and much more. Some even contain elements of machine learning [6].

On March 17, 2020, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan in its telegram channel published a list of educational resources for self-use by students during the pandemic (https://www.inform.kz/ru/rekomendacii-mon-rk-obrazovatel-nye-resursy-dlya-shkol-nikov-i-studentov_a3626029) where you entered: electronic diary kundelik.kz, bilimland.kz, daryn.online, Khan

academy, 100 points, imektep.kz , coursera.org , itest.kz , stem-academia.com [7].

We have analyzed the proposed portals on the availability of materials of the school course «Computer science», on the way to submit new material, on compliance with the requirements of the state standard, a way to consolidate new knowledge in the form of tests, simulators, practical tasks and more.

The functionality, terms of use, availability of materials for the school course «Computer science» of the proposed educational portals are shown in Table 1.

Table 1 — A brief description of educational portals proposed by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for the independent development of students during the distance learning format

Portals	Short description	Learning materials on the subject of «Computer Science»	How to start using it?	Cost of the solution	What is missing to fully ensure the distance learning process?
KUNDELİK.KZ https://portal.kundelik.kz/ru/video-lessons	Electronic document flow between teachers, students and parents. On the portal you can also find out the latest news of the education system, watch educational videos. There are instructions, recommendations, methodological manuals and manuals for teachers.	Grades 5 – 11	Access to video tutorials is open to all visitors of the site, there is no need to register.	free of charge	There are no interactive tasks for video tutorials, tasks for practical work and consolidation of acquired knowledge. The mobile version of Light contains a limited level of access to the portal's capabilities. For wider access, you need to purchase the Pro version on a paid basis.
BILIMLAND.KZ https://bilimland.kz/	Online platform for distance learning, more than 24 thousand lessons in accordance with the standards of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan in three languages (Russian, Kazakh and English). Each lesson consists of a theoretical part, a video clip and tasks.	no	The student must register on the platform and pay for the selected online courses. The service is available in a web version, no additional software installation is required for the PC. A personal computer and Internet access are required for training.	paid	There is not enough open information about the capabilities of the service with illustrative examples of how the service works. It is impossible to find information about the functionality of the platform, the capabilities of the teacher and student on the site. The platform is on a

Portals	Short description	Learning materials on the subject of «Computer Science»	How to start using it?	Cost of the solution	What is missing to fully ensure the distance learning process?
					paid basis, which limits universal access.
DARYN.ONLINE https://daryn.online	The portal offers to optimize the study of school subjects in a short time. Short video tutorials are completed with tests. Correct answers bring points, which can then be exchanged for new courses.	Grades 1 – 11	The student must register on the platform and pay for the selected online courses. There is also the possibility of using a mobile application in the App Store or Play Store. The course consists of video lectures, tests, tasks and feedback, where the student can leave comments on the course.	paid	The course on the subject of computer science is designed in the state language, which restricts the access of Russian-speaking students. The courses are divided by subject, but the course content does not include all the topics of the annual curriculum of the subject. The portal is more positioned as an educational assistant for the successful completion of the UNT, admission to international schools and Nazarbayev intellectual schools.
100 POINTS https://ru.khanacademy.org	Initially, this large educational portal contained material only in English, but gradually the developers expanded the material for Russian-speaking users. The training material is presented in the form of videos (lectures) and flash materials, lasting up to 15 minutes (for better perception of lessons). The goal of the educational portal is to provide free	no	The student needs to register. The course contains video tutorials, practical tasks in the form of testing, and there is also unit testing after passing several topics.	free of charge	There is a course on cryptography. A small list of training courses has been identified in the directions. Since the product is not domestic, the training courses do not correspond to the curriculum.

Portals	Short description	Learning materials on the subject of «Computer Science»	How to start using it?	Cost of the solution	What is missing to fully ensure the distance learning process?
	world-class education for everyone anywhere in the world.				
100 POINTS https://100ballov.kz/	The portal is intended more as an additional resource for preparing for the Unified National Testing. In the free version, small notes with examples of problem solving or questions to the topic covered are available.	no	To access the use of the content of the portal 100ballov.kz registration required. Access to the main content after payment is made	paid	The portal acts as an online assistant for preparing high school students for the Unified National Testing.
IMEKTEP https://bilimland.kz/	The full course of the primary school program. The portal contains learning materials in the Kazakh language. The portal contains video lessons.	no	Registration and payment are required to access the learning material	paid	There are no materials on computer science in elementary grades. The lessons are presented in the state language. To access the materials, you must pay for a subscription.
COURSERA https://www.coursera.org/	An educational platform that cooperates with leading universities and organizations around the world, and offers online courses for everyone on a free basis. The duration of the courses is approximately six to ten weeks, with 1 – 2 hours of video lectures per week, the courses contain assignments, weekly exercises and sometimes a final project or exam.	The portal contains courses in two areas: computer science and information technology.	Registration is required to access the learning material.	free of charge	The content of educational materials on the discipline «Computer Science»: includes materials on information programs, without taking into account the level of proficiency, the age of the student and the school curriculum
okoo.kz https://okoo.kz/	The portal contains video tutorials,	Grades 5 – 11	Registration and payment are required. The	paid	A concise website with registration and

Portals	Short description	Learning materials on the subject of «Computer Science»	How to start using it?	Cost of the solution	What is missing to fully ensure the distance learning process?
	interactive tasks and programming tasks with instant feedback using an automatic evaluation system. The materials are available in Kazakh and Russian.		portal contains interactive lessons, exercises for fixing. Both the web version and the mobile version are available, training courses in three languages, online feedback.		search instructions. Availability of material both on the school subject of Computer Science and additional courses in programming and design.
ITEST.KZ https://itest.kz/	The portal is intended more as an additional resource for preparing for the Unified National Testing with the possibility of passing a trial test.	The portal contains a small material on the subject of «Computer Science», in particular on the following topics: information and information processes, computer as a means of information processing, algorithmization and programming, information modeling.	Registration and payment are required.	paid	Limited access to the portal. The content of the course on the subject of «Computer Science» is not presented in full.

Having studied the Kazakh educational portals, we came to the conclusion that there is a shortage of domestic educational resources in general, including in the discipline «Computer science», which could provide an opportunity both for use in the activities of schools and for the organization of an individual educational process within the framework of home or additional training.

It is worth noting that the existing tasks used in portals are most often the usual tests with a choice of one or more answers, which does not cause students to be interested, fascinating in completing tasks. In addition, the existing educational portals are aimed at helping students in the main school curriculum, the availability of resources capable of developing and building individual development trajectories is not yet in sufficient quantity.

Conclusions

It is necessary to accelerate the development of new public educational portals, including

practical tasks in the form of simulators and tasks for independent work with feedback. Another problem with the use of educational portals in the educational process is that most of these resources are paid, which limits universal access for students. Therefore, we believe that it is necessary at the state level to resolve the issue of allocating additional funds for the development of information systems of education, taking into account state standards of education or financing schools for the purchase of digital educational resources.

References

1. Educational Responses to COVID-19: Embracing Digital Learning and Online Collaboration. [Internet source]. — Access mode: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=120_120544-8ksud7oaj2&title=Education%20_responses_to_Covid19_Embracing_digital_learning_and_online_collaboration (date of access: 12.09.2021).
2. *Kuz'min A.* Derzhi distancziyu! Onlajn-obrazovanie v Kazakhstane [Keep your distance! Online education in Kazakhstan]. [Internet source]. — Access mode: <https://bluescreen.kz/articles/derzhi-distanciju->

onlajn-obrazovanie-v-kazahstane / (date of access: 12.09.2021).

3. *Vrdolyak A., Bouz-asal N.* Educational potential of educational portals on the example of mathematics online. — From 4 – 6 — article.

4. *Ursula Paola Torres Maldonado* Motivation for e-learning and the adoption of an educational portal in developing countries. — article from the journal.

5. *Cox M. J.* Formal to informal learning using IT: Research tasks and problems for e-learning, King's College London, London, UK. — С. 1 – 3 — article.

6. *Karlov I. A., Kovalev V. O., Kozhevnikov N. A., Patarakin E. D., Frumin I. D., Shvindt A. N., Shonov D. O.* E`kspres-analiz czifrov`kh obrazovatel`ny`kh resursov i servisov dlya organizacii uchebnogo proczessa shkol v distanczionnoj forme / Naczional`ny`j issledovatel`skij universitet «Vy`sshaya shkola e`konomiki», Institut obrazovaniya. — М.: НИУ ВШЕ, 2020. — 56 s. — 200 e`kz. — (Sovremennaya analitika obrazovaniya. # 4 (34). — S 5 – 9 — scientific publication.

7. Rekomendaczii Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazkxhstan: obrazovatel`ny`e resursy` dlya shkol`nikov i studentov [Recommendations of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan: educational resources for schoolchildren and students]. [Internet source]. — Access mode: (https://www.inform.kz/ru/rekomendacii-mon-rk-obrazovatel-nye-resursy-dlya-shkol-nikov-i-studentov_a3626029) (date of access: 12.09.2021).

8. *Mary Burns* Distance Education for Teacher Training: Modes, Models and Methods Education Development Center, Inc. Washington. — article.

9. *Bonk J.* Motivational factors in independent informal learning using online learning resources. Dongil Song and Curtis, — From 3 – 10. — article from the journal.

Литература

1. Education responses to covid-19: Embracing digital learning and online collaboration. [Internet source]. — Access mode: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=120_120544-

[8ksud7oaj2&title=Education%20_responses_to_Covid19_Embracing_digital_learning_and_online_collaboration](https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=120_120544-8ksud7oaj2&title=Education%20_responses_to_Covid19_Embracing_digital_learning_and_online_collaboration) (date of access: 12.09.2021).

2. *Кузьмин А.* Держи дистанцию! Онлайн-образование в Казахстане. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://bluescreen.kz/articles/derzhi-distanciju-onlajn-obrazovanie-v-kazahstane/> (дата обращения: 12.09.2021).

3. *Vrdolyak A., Bouz-asal N.* The educational potential of learning portals the case of mathematics online. — С. 4 – 6 — статья.

4. *Ursula Paola Torres Maldonado* E-learning motivation and educational portal acceptance in developing countries. — статья из журнала.

5. *Cox M. J.* Formal to informal learning with IT: research challenges and issues for e-learning, King's College London, London, UK. — С. 1 – 3. — статья.

6. *Карлов И. А., Ковалев В. О., Кожевников Н. А., Патаракин Е. Д., Фрумин И. Д., Швиндт А. Н., Шонов Д. О.* Экспресс-анализ цифровых образовательных ресурсов и сервисов для организации учебного процесса школ в дистанционной форме» / Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Институт образования. — М.: НИУ ВШЭ, 2020. — 56 с. — 200 экз. — (Современная аналитика образования. № 4 (34). — С. 5 – 9 — научное издание).

7. Рекомендации МОН РК: образовательные ресурсы для школьников и студентов. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/rekomendacii-mon-rk-obrazovatel-nye-resursy-dlya-shkol-nikov-i-studentov_a3626029 (дата обращения: 12.09.2021).

8. *Mary Burns* Distance Education for Teacher Training: Modes, Models, and Methods Education Development Center, Inc. Washington. — статья.

9. *Bonk J.* Motivational factors in self-directed informal learning from online learning resources, Donggil Song & Curtis, — С. 3 – 10 — статья из журнала.

*Даурен БАЛҒЫМБЕКОВ, заң ғылымдарының кандидаты, профессор,
balgimbekovdy@mail.ru*

*Арайлым ҚҰЛИБЕК, заң ғылымдарының магистрі,
begalykyzy.ak@mail.ru*

*Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қ., Академическая көш., 9*

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰЖАТТАРЫН ЖАСАУ БОЙЫНША ПРАКТИКАЛЫҚ САБАҚТАРДЫ ӨТКІЗУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация: Қазіргі уақытта кәсіптік және бәсекеге қабілетті мамандар даярлауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарында оқу үшін жаңа кадр корпусын қалыптастыру ерекше маңызды пән болып табылады, бұл кәсіптік даярлық деңгейін, оның ішінде біліктілігі жоғары заңгерлерді де жетілдіруді талап етеді. Сондықтан «экономикалық қылмыстар бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізу» курсы зерделеу-студенттерде экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізу проблемасына ғылыми негізделген көзқарасты қалыптастыру мақсатында жоғары білікті мамандарды даярлаудың қажетті құрамдас бөлігі.

Қылмыстарды тергеуге байланысты қылмыстық істер бойынша іс жүргізу құжаттарын жасау Жоғары заң оқу орындары студенттерінің іс жүргізу құжаттарын дайындау және жасау бойынша білім алуға және практикалық дағдылар мен дағдыларды дамытуға арналған. Құқықтану саласындағы болашақ маманның құқықтық санасының, шығармашылық және ғылыми ойлауының жоғары деңгейін қалыптастыру, қылмыстық іс жүргізу заңнамасында еркін және шебер бағдарлану дағдыларын қалыптастыру, оның нормаларын талдау, түсіндіру және практикада қолдану және тиісті құжаттарды дайындау.

Жасалған тұжырымдар мен ұсыныстар біздің университетте қылмыстық іс жүргізу, криминалистика және басқа пәндер курсы оқытуда оқу бағдарламаларын, оқу құралдарын, басқа да оқу-әдістемелік материалдарды дайындауда да көрініс табуы мүмкін.

Түйін сөздер: дағдылар, қылмыстық іс жүргізу, құқытану, экономика ғылымдарын тергеу, танымның аксиоматизациясы, идеализация, формализация.

*Даурен БАЛГИМБЕКОВ, кандидат юридических наук, профессор,
balgimbekovdy@mail.ru*

*Арайлым КУЛИБЕК, магистр юридических наук,
begalykyzy.ak@mail.ru*

*Қарагандинский университет Казпотребсоюза,
Республика Казахстан, 100009, г. Караганда, ул. Академическая, 9*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОВЕДЕНИЯ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО СОСТАВЛЕНИЮ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТОВ

Аннотация: В настоящее время особо важной дисциплиной является формирование нового кадрового корпуса для обучения в высших учебных заведениях, осуществляющих подготовку профессиональных и конкурентоспособных специалистов, что требует совершенствования уровня профессиональной подготовки, в том числе высококвалифицированных юристов. Поэтому изучение курса «проведение досудебного расследования по экономическим преступлениям» — необходимая составляющая подготовки высококвалифицированных специалистов с целью формирования у студентов научно обоснованного подхода к проблеме проведения досудебного расследования по экономическим уголовным правонарушениям.

Составление процессуальных документов по уголовным делам, связанным с расследованием преступлений, предназначено для получения знаний и развития практических навыков и умений студентов высших юридических учебных заведений по подготовке и составлению процессуальных документов. Формирование высокого уровня правосознания, творческого и научного мышления будущего специалиста в области юриспруденции, формирование навыков свободной и умелой ориентации в уголовно-процессуальном законодательстве, анализ, разъяснение и применение его норм на практике и подготовка соответствующих документов.

Сделанные выводы и рекомендации также могут быть отражены в подготовке учебных программ, учебных пособий, других учебно-методических материалов при изучении курса уголовного судопроизводства, криминалистики и других дисциплин в нашем университете.

Ключевые слова: навыки, уголовный процесс, юриспруденция, расследование экономических преступлений, аксиоматизация знаний, идеализация, формализация.

*Dauren BALGIMBEKO, Ph. D., Professor,
balgimbekovdy@mail.ru*

*Araylym KULIBEK, Master of Law,
begalykyzy.ak@mail.ru*

*Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
Republic of Kazakhstan, 100009, Karaganda, Akademicheskaya str., 9*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF CONDUCTING PRACTICAL CLASSES ON THE PREPARATION OF CRIMINAL PROCEDURE DOCUMENTS

Abstract: Currently, a particularly important discipline is the formation of a new cadre for training in higher educational institutions that train professional and competitive specialists, which requires improving the level of professional training, including highly qualified lawyers. Therefore, the study of the course «conducting pre-trial investigation of economic crimes» is a necessary component of training highly qualified specialists in order to form a scientifically based approach to the problem of conducting pre-trial investigation of economic criminal offenses among students.

The preparation of procedural documents in criminal cases related to the investigation of crimes is intended to gain knowledge and develop practical skills and abilities of students of higher law schools in the preparation and compilation of procedural documents. Formation of a high level of legal awareness, creative and scientific thinking of a future specialist in the field of jurisprudence, formation of skills of free and skillful orientation in Criminal procedure legislation, analysis, explanation and application of its norms in practice and preparation of relevant documents.

The conclusions and recommendations made can also be reflected in the preparation of curricula, textbooks, and other teaching materials when studying the course of criminal justice, criminology and other disciplines at our university.

Keywords: dardylar, kылmystыk is zhırızu, құкыктанu, economics kылmystardy tergeu, tanymnyn axiomatization, idealization, formalization

Мәселені белгілеу. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңарту және жаңғырту жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Бізде әрқашан адал еңбек, прогрессивті білім және озық тәжірибе жоғары бағаланатын болады» деп көрсетілген [1].

Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің ректоры Е. Б. Аймағамбетов экономикадағы білімнің артып келе жатқан рөлінің әсерінен құн негізінен өзгерістер мен инновациялардан туындайтынын атап өтті. Мұндай жағдайларда компаниялар адами капиталдың сапасын арттыруға сенім артуға мәжбүр, ал қазіргі экономикадағы жетістік критерийі — оларда бар білімнің көлемі мен сапасы. Мұндай қажеттілік өздерінің зияткерлік ресурстарын дәстүрлі жүйелі қалыптастырудан және оларды басқарудан ерекшеленетін «білім беретін ұйымдарды» құруға әкелді [2].

Сондықтан Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінде оқуды жүзеге асыру профессорлық-оқытушылық құрамнан практикалық бағыттағы оқу процесін ұйымдастырудың әр түрлі формаларын білуді және шебер қолдануды талап етеді. Құқықтық пәндерді оқытудың практикалық бағытын күшейтудің маңызды құралы практикалық жұмыстар жүйесі болып табылады, ол студенттердің білімді саналы түрде игеруіне және дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруға, соның ішінде криминалистика саласында ықпал етуі керек.

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау. Практикалық сабақтар оқу процесін белсендіруді арттырудың бір құралы бола отырып, оқушылардың жеке басының моральдық дамуы сияқты мәселелерді шешуге ықпал етеді және теория мен практика арасындағы белгілі алшақтықты жеңуге көмектеседі. Практикалық сабақтарды дұрыс ұйымдастыру оқушылардың ойлау қабілетін, ақыл-ой қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ететін маңызды құрал болып табылады, өйткені оларды жүргізу барысында салыстыру, талдау, жалпылау кеңінен қолданылады. Мұндай сабақтар студенттердің оқу-танымдық қызметін жандандыруға ықпал етеді, заң білімінің сапасын арттырудың ажырамас бөлігі болып табылады, болашақ заңгерлердің кәсіби даярлық деңгейін мемлекеттік білім беру стандарттарына және құқық қолдану практикасының талаптарына сәйкес келтіру болып табылады.

Практикалық сабақты өткізу кезінде белсенді оқыту әдістерінің бірі студенттерді қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларын қолдану процесінде іс жүргізу құжаттарын жасау ерекшеліктерімен таныстыру, сондай-ақ студенттердің дайындық деңгейін одан әрі арттыру, экономикалық қылмыстарды тергеу кезінде құқық қорғау органдары жұмысының ұйымдастырушылық тиімділігі, олардың қызметіндегі заңдылықты нығайту болып табылады.

Жалпы проблеманың бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету. Қазіргі уақытта кәсіптік және бәсекеге қабілетті мамандар даярлауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарында оқу үшін жаңа кадр корпусын қалыптастыру ерекше маңызды пән болып табылады, бұл кәсіптік даярлық деңгейін, оның ішінде біліктілігі жоғары заңгерлерді де жетілдіруді талап етеді. Сондықтан «Экономикалық қылмыстар бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізу» курсының зерделеу-студенттерде экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізу проблемасына ғылыми негізделген көзқарасты қалыптастыру мақсатында жоғары білікті мамандарды даярлаудың қажетті құрамдас бөлігі.

Қылмыстарды тергеуге байланысты қылмыстық істер бойынша іс жүргізу құжаттарын жасау Жоғары заң оқу орындары студенттерінің іс жүргізу құжаттарын дайындау және жасау бойынша білім алуға және практикалық дағдылар мен дағдыларды дамытуға арналған. Құқықтану саласындағы болашақ маманның құқықтық санасының, шығармашылық және ғылыми ойлауының жоғары деңгейін қалыптастыру, қылмыстық іс жүргізу заңнамасында еркін және шебер бағдарлану дағдыларын қалыптастыру, оның нормаларын талдау, түсіндіру және практикада қолдану және тиісті құжаттарды дайындау.

Жасалған тұжырымдар мен ұсыныстар біздің университетте қылмыстық іс жүргізу, криминалистика және басқа пәндер курсының оқытуда оқу бағдарламаларын, оқу құралдарын, басқа да оқу-әдістемелік материалдарды дайындауда да көрініс табуы мүмкін.

Экономикалық қылмыстар бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізуге оқыту студенттерде қылмыстарды тергеп-тексеру және алдын алу жөніндегі практикалық қызметте ғылыми ұсынымдар, әдістер мен құралдарды пайдалану білімдері мен іскерліктерінің тұрақты жүйесін әзірлеуді көздейді. Осы негізгі мақсатқа жету оқу процесінде бірқатар міндеттерді шешу арқылы қамтамасыз етіледі, соның ішінде дәлелдемелерді табу, анықтау, бекіту, алу, зерттеу және пайдалану және іс жүргізу құжаттарын жасау үшін техникалық-криминалистикалық құралдар мен әдістерді қолдану дағдылары мен дағдыларын дамыту. Дәлелдемелерді анықтауда оқыту процесі оларды табу, тіркеуді және практикалық сабақты өткізу кезінде алып қоюды қамтиды. Практикалық сабақтың негізінде нақты кәсіби қызметтің имитациялық моделі жатыр. Практикалық сабаққа қатысушыларға модельденген жағдайда рөлдер беріледі және

нұсқауларға сәйкес берілген әрекеттерді орындайды. Жағдайға байланысты мәселелерді шеше отырып, студенттер қылмыстық іс жүргізу құжаттарын жасау саласында білім алады. Бұл әдіс өзінің тиімділігімен оқытуда берік ұстанымдарға ие болды. Ол сондай-ақ көптеген университеттік пәндерді оқытуда оң нәтижелер көрсетті. Сондықтан оны «экономикалық қылмыстар бойынша сотқа дейінгі тергеу жүргізу» курсының оқытуда қолдану педагогикалық ғылымның теорияларын ғана емес, сонымен бірге мұғалімнің іс-тәжірибесінде талап етеді.

Практикалық сабақтар адвокаттың кәсіби қасиеттерін қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады, ол оқуға деген ынтаны және студенттік мінез-құлық сипатын арттыра алады, бастамаға, бәсекеге қабілеттілікке және шығармашылық белсенділікке күшті ынталандыру ретінде қызмет етеді. Сондықтан оқытудың ойын әдісі заң факультеттерінде оқу процесін жүргізетін профессорлық-оқытушылық құрам арасында танымал бола бастады.

«Экономикалық қылмыстар бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізу» пәнін оқытудың мақсаты-студенттерді Қылмыстық-процестік заңнама нормаларын қолдану процесінде процестік құжаттарды жасау ерекшеліктерімен таныстыру, сондай-ақ экономикалық қылмыстарды тергеу кезінде білім алушылардың дайындық деңгейін, құқық қорғау органдары жұмысының ұйымдастырушылық тиімділігін одан әрі арттыру, олардың қызметіндегі заңдылықты нығайту [3].

Зерттеу мақсаты

- Студенттерді қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларын қолдану процесінде іс жүргізу құжаттарын жасау ерекшеліктерімен таныстыру, сондай-ақ білім алушылардың дайындық деңгейін, экономикалық қылмыстарды тергеу кезінде құқық қорғау органдары жұмысының ұйымдастырушылық тиімділігін одан әрі арттыру, олардың қызметіндегі заңдылықты нығайту.

- Экономикалық қылмыстарды тергеу кезінде қылмыстық іс жүргізу құжаттарын жасау тәжірибесінде теориялық білімдерін қолдану.

- Шешу кезінде ақпараттық-ізвестіру және талдау-синтетикалық қызмет әдістерін қолдана білу; нақты тергеу жағдайлары, ғылыми немесе процессуалдық проблемалар бойынша пайымдау айта білу, сыни талдау негізінде жедел ақпаратты және нақты деректерді түсіндіре білу.

- Қылмыстық іс материалдарын зерделеу дағдыларын меңгеру және қылмыстық іс жүргізу құжаттары мен осы құжаттарда көрсетілген

практикалық жағдайларды заңдық талдау дағдыларын қалыптастыру.

- Қылмыстық іс жүргізу құжаттарын жасау дағдыларын қалыптастыру, іс бойынша жиналған дәлелдемелерді жүйелеу, қылмыстық іс жүргізу шешімдерінің негізіне алынатын заңды мәні бар қорытындыларды дәлелдеу.

Дағдыларын арттыру, шығармашылық қызметке қабілеті мен қызығушылығын, үздіксіз өз бетінше білім алу қажеттілігін дамыту; Қылмыстық-процестік дүниетанымды қалыптастыру үшін қажетті адамгершілік, құқықтық бағдарларды қалыптастыру.

Оқыту нәтижелері (құзыреттер)

Дағдарыстар кезеңінде күшейетін экономикалық қылмыстарға қарсы іс-қимылда құқық қорғау органдарының кәсіби қызметінің құқықтық ұғымдарын, элементтерін, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби қызметінде тиісті құжаттарды дайындау тәртібін білуге міндетті.

Өзіндік, шығармашылық жұмыс дағдыларын, өз еңбегін ұйымдастыра білу, өзін-өзі талдау және өзін-өзі бақылау, өздігінен білім алу және өзін-өзі жетілдіру, өз қызметін ұйымдастырудың жаңа, тиімді нысандарын іздеу және іске асыру қабілеттерін, кәсіби қызметте шығармашылық әлеуетті пайдалану дағдыларын меңгерген.

ҚР нормативтік-құқықтық актілерінің негізгі ережелерін қолдана білу және оларды құқық қолдану қызметінде және күнделікті өмірде қолдана білу. Қылмысқа қарсы күрес саласындағы экономикалық үдерістердің табиғатын түсінетіндігін көрсетеді, алынған білімді тиімді нәтижелерге қол жеткізу үшін пайдаланады.

Нақты заңдарға қатысты ақпараттық-ізвестіру қызметін, заңдық рәсімдерді жүзеге асыру тәртібін жүзеге асыруға құқылы. Кез келген келіп түскен ақпаратты сыни бағалау, егжей-тегжейге назар аудару; тәуелсіз және өз бетінше ойлау; ақпараттың үлкен көлемін, заңнамалық және сот практикасын қабылдау және талдау қабілеті; фактілер мен мән-жайлардың дұрыс заңдық саралануы; құқықтық актілерді дәл қолдану; құқықтық және коллизиялық құқықтық режимдерді анықтау.

- Ақпаратты алудың, сақтаудың, өңдеудің негізгі әдістерін, тәсілдері мен құралдарын меңгерген, ақпаратты басқару құралы ретінде компьютермен жұмыс істеу дағдысы бар; дамыған құқықтық сана, құқықтық ойлау және құқықтық мәдениет негізінде кәсіби қызметті жүзеге асыруға қабілетті болу.

- Жеке даму және кәсіби өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігі. Экономикалық қылмыстарды

анықтауға, ашуға және алдын алуға бағытталған криминалистиканы зерделеу негізінде өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын меңгеру және жеке және кәсіби өзін-өзі жетілдіру қажеттілігін дамыту. Алған білімдерін кәсіби қызметте пайдалану дағдысының болуы, кәсіби қызметте қажетті криминастикалық және өзге де ақпаратты іздеуді, жинауды және талдауды жүзеге асыру.

- Салалық заң ғылымдарын зерттеу әдістері мен тәсілдерін қолдана отырып, кәсіби және ғылыми қызметті ұйымдастыру, академиялық жазудың әртүрлі аспектілерінде ақпараттық-ізвестіру қызметінің нәтижелерін ұсыну қабілеті. Заңға сәйкес нақты шешімдер қабылдауға және құқықтық іс-әрекеттер жасауға қабілетті; фактілер мен мән-жайларды заңды түрде дұрыс саралай алады; заң құжаттарын дайындау дағдыларын меңгерген; әртүрлі құқықтық актілерді түсіндіре алатын; білікті заң қорытындыларын және заң қызметінің нақты түрлерінде консультациялар бере алатын.

- Қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудегі орын алған проблемаларды анықтау. Заңнама мәтінін, сондай-ақ заңгер ғалымдардың әртүрлі көзқарастарын түсіндіру арқылы қазіргі проблемаға деген көзқарасын тұжырымдай және негіздеу білу.

Зерттеудің негізгі нәтижелері.

«Экономикалық қылмыстар бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізу» пәнінің әдіснамалық базасын әртүрлі әлеуметтік құбылыстарды зерттеуге арналған жалпы ғылыми және нақты әлеуметтанулық әдістер құрайды. Олардың ішінде бақылаудың, сипаттаудың, салыстырудың эмпирикалық әдістерін; талдаудың, синтездеудің, абстракциялаудың, индукцияның, шегерудің, аналогияның, модельдеудің, Тарихи, логикалық сияқты танымның эмпирикалық және теориялық әдістерін; танымның аксиоматизация, идеализация, формализация, жүйелік сияқты теориялық әдістерін; сондай-ақ танымның философиялық әдістерін көрсету керек, диалектикалық, метафизикалық.

Практикалық сабақтар оқу процесінің күнделікті өмірін жандандырады, ғылымға деген қызығушылықты арттырады, кез-келген күрделіліктегі материалды игеру дәрежесін арттырады, бұл практикалық сабақтарда қатысушылардың жауаптарында көрініс тапты. Процессуалдық құжаттарды дайындау кезінде дәстүрлі практикалық сабақтарға қарағанда қысқа мерзімде көптеген оқу міндеттерін шешуге болады. Бұл аспект Кредиттік оқыту жүйесінде ерекше маңызға ие болады, онда оқытылатын пәнге шектеулі уақыт бөлінеді.

Практикалық сабақтар оқу курсына нақты тергеу жағдайына жақындатуға көмектеседі. Оқиға орнында белгілі бір жағдайды қалпына келтірудің арқасында студенттер қылмыстарды сотқа дейінгі тергеу кезінде зерттелетін тақырыптың қолданбалы мәнін біледі. Бұл әдістің Үйренетін әсері сондай-ақ сабаққа қатысушылардың қылмыстық іс жүргізу мәртебесі берілген нақты лауазымды немесе өзге де адамдарға қайта сіңуі есебінен күшейтіледі.

Процессуалдық құжаттарды дайындау әркімнің мәселені шешуге қатысуына ықпал етеді және белсенді процессуалдық және тактикалық әрекеттерге итермелейді. Процессуалдық құжаттарды дайындауда әр студент өзінің барлық мүмкіндіктерін жұмылдыра отырып, барынша жұмыс істейтін жағдайлар жасалады. Оқиға орнында іздерді тәуелсіз іздеуді жүзеге асыра отырып, сабаққа қатысушылар нақты танымдық іс-шараларға қатысады. Өнімді ойлау, байқау, есте сақтау, шығармашылық қабілеттер, табандылық, табандылық, өз көзқарасын дәлелдеу және қорғау қабілеті, ұйымдастырушылық қабілеттер дамиды. Процессуалдық құжаттарды дайындау студенттердің психикалық белсенділігін арттырады және қылмыстық істі тергеу кезінде зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Процессуалдық құжаттарды дайындау студенттерді жедел-тергеу тобының құрамындағы бірлескен оқу қызметіне тартады. Ойын тобының соңғы нәтижесі сабақтың белгілі бір қатысушысының мінез-құлқына байланысты болғандықтан, оқуға деген мотивация тек жеке емес, сонымен бірге әлеуметтік маңызды болады. Процессуалдық құжаттарды дайындау жазбаша және риторикалық қабілеттердің дамуына ықпал етеді, өйткені бірлескен қызмет жазу арқылы диалогтық қарым-қатынасты талап етеді, бұл кредиттік оқыту технологиясында маңызды болып табылады. Процессуалдық құжаттарды дайындау командада жұмыс істеу, бақылау және шешім қабылдау, байланыс және басқаларды тыңдау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді, өйткені ол бірлескен қызмет принципіне негізделген. Мұндай іс-шаралар күшті ойын психологиялық өрісін тудырады, оған барлық қатысушылар қатысады, үлкен эмоционалды өрлеу тудырады. Процессуалдық құжаттарды дайындау шығармашылық көрсетуге мүмкіндік береді, бұл өзін-өзі жүзеге асыру қажеттілігін қанағаттандыру болып табылады; бұл топтағы мәртебені жақсартуға, растауға немесе өзгертуге мүмкіндік береді. Тыңдаушыларды оқыту үшін және «Экономикалық қылмыстар бойынша сотқа дейінгі тергеу өндірісі» курсы бойынша сабақтарға дайындық кезінде оқытушылар

әзірлеген түрлі дидактикалық материалдар (іс жүргізу құжаттарының бланкілері мен үлгілері және ситуациялық есептер) кеңінен қолданылады. Олардың мазмұны кафедра отырысында талданып, бағалануы керек. Сонда ғана бұл материалдар оқу барысында тыңдаушыларға баға жетпес көмек көрсете алады. Бұдан басқа, криминалистік полигонда мұрағаттық қылмыстық істер, статистикалық деректер және ішкі істер органдарының жұмыс тәжірибесін көрсететін және практикалық органдарға бару кезінде оқытушылар жинаған басқа да материалдар шоғырлануы тиіс [4].

Әр түрлі себептер бойынша сабақтарды өткізіп алған студенттер, сондай-ақ материалды қайталау процесінде семинардың, практикалық және басқа сабақтардың түрлеріне дайындық үшін курстың әртүрлі тақырыптары бойынша консультациялардың, дәрістердің бейнежазбалары, оқу бейнефильмдері, слайдтар, компьютерлік бағдарламалар, сондай-ақ қылмыстық істердің мұрағаттық материалдары, іс жүргізу құжаттарының үлгілері, әртүрлі нысандар, материалдық материалдар қолданылады дәлелдемелер. Мұндай дидактикалық материалдар бір жақты жүктемеден алыс екенін атап өткен жөн. Атап айтқанда, олармен жұмыс істеу алдын ала тергеу органдарының практикасымен тікелей танысуға, қылмыстық істерде болуы мүмкін олқылықтар мен қателерді анықтауға, оларды талдауға, дұрыс іс жүргізу шешімін қабылдауға, белгілі бір құжаттың құрылымы мен мазмұнын зерделеуге, тергеу жүргізіліп жатқан қылмыстық іс туралы өз тұжырымдарын жасауға мүмкіндік береді. Осылайша, полигонда оқытушы тыңдаушыларда кәсіби дағдыларды қалыптастыру процесі неғұрлым белсенді жүруі үшін оқытудың әртүрлі әдістерін шығармашылықпен қолдану мүмкіндігіне ие.

Практикалық сабақтар процесінде тыңдаушыларда теориялық білімдерді қолдануда белгілі бір біліктер мен дағдылар қалыптасады: олар тергеу тәжірибесінің мысалдарынан процессуалдық міндеттерді шешуді, процессуалдық құжаттарды құрастыруды, заттай дәлелдемелердің аналогтарымен жұмыс істеуді және т. б. үйренеді. алынған білімді пәнаралық байланыстарды орнату үшін қолданыңыз.

Тыңдаушылардың ақыл-ой белсенділігін арттырудың ең тиімді құралы-практикалық сабақтарда процессуалдық құжаттарды дайындауда ақпараттық-іздеу тапсырмаларын қолдану, бұл тыңдаушыларға белгілі бір мақсат қоюға мүмкіндік береді, жауап алуға, қажетті нәтижеге қол жеткізуге деген ұмтылысты тудырады. Бұл ретте тыңдаушылар оқытушының

шығармашылық ойлауының белсенді қатысушылары болып табылады.

Тыңдаушылардың ойлау процесін ынталандыратын сұрақтар қою мәселені шешуге көмектеседі. Бұл қиындық тудыратын және бірнеше шешімдері бар мәселелер болуы мүмкін; қорытынды шығаруды, аралық қорытындыларды тұжырымдауды, дәлелдерді таңдауды, дәлелдеу барысын негіздеуді, нақты тергеу жағдайын талдауды және қорытынды қылмыстық іс жүргізу құжатын дайындауды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 16 наурыз 2022. [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zho-mart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (өтініш берген күні: 04.05.2022).

2. *Аймағамбетов Е. Б.* Революция экономикасындағы жетістік критерийлері // Казахстанская правда. 2017. № 26 (28405).

3. Құқық қорғау қызметі туралы. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы № 380-IV Заңы. [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000380> (өтініш берген күні: 04.05.2022).

4. Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі Заңы № 199-V ЗРК. [Электрондық ресурс]. — Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000199> (өтініш берген күні: 04.05.2022).

References

1. Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan entitled "New Kazakhstan: the path to renewal and modernization". 16 Mar. 2022. [Electronic resource]. — Entry mode: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zho-mart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (application date: 05/04/2022).

2. Aimagambetov E. B. Success criteria in the economy of the revolution // *Kazhakhstanskaya Pravda*. 2017. No. 26 (28405).

3. About the law enforcement service. Law of the Republic of Kazakhstan dated January 6, 2011 No. 380-IV. [Electronic resource]. — Access mode: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000380> (application date: 05/04/2022).

4. About internal affairs bodies of the Republic of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan dated April 23, 2014 No. 199-V ZRK. [Electronic resource]. — Access mode: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000199> (date of application: 04.05.2022).

*Александр БАШИРОВ, зертханасының жетекшісі,
техника ғылымдарының кандидаты, bashirov_av@mail.ru*

*Алмас ОРЫНБЕКОВ, ғылыми қызметкері,
заң ғылымдарының магистрі, almas_fl_90@mail.ru*

*Экономикалық-құқықтық зерттеулер ҒЗИ, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қ., Академическая көш., 9*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аннотация: Отандық ғылымды дамытудың маңызды факторы жас ғалымның қалыптасу процесі екені анық. Қазіргі уақытта студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қызығушылығы, белсенділігі мен нәтижелілігі төмендеп бара жатқанын атап өткен жөн. Жағдайды тиімді өзгерту үшін студенттік ғылымның маңыздылығы мен нәтижелілігін тиімді және ғылыми негізделген түрде арттыру туралы ақпарат қажет. Бұл міндетті бірнеше жылдар бойы Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университетінің құрылымдық бөлімшесі болып табылатын экономикалық және құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институты (ЭҚЗҒЗИ) қызметкерлерінің ұжымы шешіп келеді. Бірнеше жыл бойы ЭҚЗҒЗИ қызметкерлері Қарағанды экономикалық университетінің бірінші курс студенттерін тестілеуді жүзеге асырып келеді. Тестілеудің мақсаты студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысының белсенділігі мен нәтижелілігін арттыру үшін, заңдылықтар мен үрдістерді айқындау, кеңейтілген ақпарат алу болды.

Түйін сөздер: студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары, тестілеу, нәтижелерді өңдеу, білім беру технологиялары.

*Александр БАШИРОВ, руководитель лаборатории,
кандидат технических наук, bashirov_av@mail.ru*

Алмас ОРЫНБЕКОВ, магистр юридических наук, научный сотрудник, almas_fl_90@mail.ru

*НИИ экономико-правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза,
Республика Казахстан, 100009, г. Караганда, ул. Академическая, 9*

ВОЗМОЖНОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация: Очевидно, что важным фактором развития отечественной науки является процесс формирования молодого ученого. Следует отметить, что в настоящее время интерес, активность и результативность научно-исследовательской работы студентов падает. Для эффективного изменения ситуации нужна информация по тому как эффективно и научно-обоснованно повысить значимость и результативность студенческой науки. Эту задачу на протяжении ряда лет решает коллектив сотрудников Научно-исследовательского института экономических и правовых исследований (НИИЭПИ), который является структурным подразделением Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза. На протяжении нескольких лет сотрудники НИИ ЭПИ осуществляют тестирование студентов первого курса Карагандинского экономического университета. Целью тестирования заключалась в выявлении закономерностей и тенденций, получении расширенной информации, для повышения активности и результативности научно-исследовательской работы студентов.

Ключевые слова: научно-исследовательская работа студентов, тестирование, обработка результатов, образовательные технологии.

*Alexander BASHIROV, Head of the Laboratory,
Candidate of Technical Sciences, bashirov_av@mail.ru*

Almas ORYNBEKOV, Researcher, Master of Laws, almas_fl_90@mail.ru

*Research Institute of Economic and Legal Research, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
Republic of Kazakhstan, 100009, Karaganda, Akademicheskaya str., 9*

OPPORTUNITIES FOR IMPROVING THE RESEARCH WORK OF STUDENTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract: It is obvious that an important factor in the development of domestic science is the process of forming a young scientist. It should be noted that currently the interest, activity and effectiveness of research work of

students is falling. To effectively change the situation, you need information on how to effectively and scientifically increase the importance and effectiveness of student science. This task for several years been addressing the staff of the research Institute of economic and legal studies (RIELS), which is a structural subdivision of Karaganda economic University Kazpotrebsoyuz. For several years the staff of RIELS carry out testing of first year students of the Karaganda economic University. The purpose of testing was to identify patterns and trends, obtain expanded information to increase the activity and effectiveness of students' research work.

Key words: scientific-research work of students, testing, processing of results, educational technology.

Авторлар Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университетінің Экономикалық және құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институтының (ЭҚЗ ҒЗИ) қызметкерлері болып табылады.

ЭҚЗ ҒЗИ ұжымының негізгі міндеттерінің бірі студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелілігін арттыру, болашақ жас ғалымның құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады.

ҚҚУ-де бірнеше жылдар бойы студенттердің ғылыми зерттеулерінің төмен белсенділігі мен нәтижелілігі байқалғанын атап өткен жөн. Бұл тек ҚҚУ қалыптасқан мәселе емес. Студенттік ғылымның төмен тиімділігі мен белсенділігі туралы пікірді көптеген авторлар бөліседі [1, б. 381; 2; 3].

Жағдайды тиімді өзгерту үшін жаңа ақпарат алу қажет.

Қажетті ақпаратты алудың тиімді құралдарының бірі респонденттерге алдын-ала жасалған сұрақтар тізімімен дайындалған сауалнамалар бойынша сұрау жүргізу болып табылады. Сауалнама нәтижелерін қолдана отырып, осындай зерттеулер жүргізу идеясы жаңа емес. Осындай зерттеулер ТМД-ның бірқатар жоғары оқу орындарында жүргізілді [4; 5].

ЭҚЗ ҒЗИ ұжымы, атап айтқанда, «Инновациялық және ғылыми-білім беру технологиялары» зертханасы белгіленген міндетті орындай отырып, университетінің 1-курс студенттерін тестілеуді жүзеге асырды. Тестілеу 2018 және 2019 жылы қабылданған студенттермен жүргізілді (сәйкесінше 2018 және 2019 жылдары). Тестілеуге ҚҚУ үш факультетінде, атап айтқанда Есеп-қаржы факультетінде, экономика және басқару

факультетінде, сондай-ақ бизнес және құқық факультетінде оқитын студенттер қатысты.

2018 жылы қабылданған студенттермен тестілеу нәтижелері жарияланды [6, б. 91]. 2019 – 2020 жж. қабылданған студенттерге қайта тестілеуді өткізу алынған жинақтауларды растау, ҚҚУ студенттерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жетілдірумен байланысты басым ерекшеліктерді бөліп көрсету қажеттілігімен байланысты болды.

Авторлар тек жалпылама аспектілерге, яғни әмбебап және тұрақты сипатқа назар аударған жөн деп санайды.

Бірінші кезекте тестілеуді өткізуді ұйымдастырушыларды ҚҚУ-дегі ғылыми-зерттеу қызметіне қызығушылықты жоғалту себептері қызықтырды. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қызығушылықтың басымдылығы мәселелерін зерттеу алыс [7; 8] елдерде, сондай-ақ жақын шетелдерде зерттеушілерді қызықтырды.

Университеттегі ғылыми қызметке қызығушылық мәселесі бойынша сауалнаманың нәтижелері 1-суретте көрсетілген.

Студенттер негізгі факторлар ынталандыру (33 %) және қызықты ғылыми тақырыптар (22 %) екенін атап өтті. Маңыздылығы бойынша бұл факторлар оқу процесінің әсерінен, өзіндік жұмыс қабілеттілігін бағалаудан және мүмкін болатын перспективадан асып түседі.

Авторлар үшін бұл жауапты таңдаудың басымдылығы күтпеген жағдай болған жоқ.

Әлбетте, жастар білім алуға және білікті маман болуға келді. Студенттердің ғылыми зерттеулері жұмыс болып табылады, ал кез-келген жұмыстың тиімділігі, ынталандыру арқылы анықталады.

1-сурет — ҚҚУ студенттерінің ЖОО-дағы ғылыми-зерттеулерге қызығушылық туралы сұрағына жауаптары

Екінші сұрақ студенттерге ғылыми-зерттеу жұмыстарын жандандыру үшін қандай ынталандыру қажет екенін нақтылауға қатысты болды.

Келесі жауаптар ұсынылды:

- ақшалай ынта (қаржылық ынталандыру);

- моральдық ынталандыру;

- жұмыс ұсыну;

- кәсіби дағдыларды игеру.

ҚҚУ студенттерінің ғылыми-зерттеу қызметін ынталандыруды нақтылау бойынша сауалнама нәтижелері 2-суретте көрсетілген.

2-сурет — ҚҚУ студенттерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысудың негізгі стимулдары туралы сұрақтарға жауаптары

Респонденттердің 40 %-ы студенттердің кәсіби дағдыларын алған жағдайда ғылыми-зерттеу жұмыстарын жандандыру мүмкін болатындығын атап өткен жөн. Тестілеуді ұйымдастырушылар үшін бұл нәтиже бірінші нәтиже сияқты айқын болмады. Авторлар жастар үшін кәсіби дағдыларды игеру ақшалай қаражаттан, моральдық көтермелеуден және тіпті тұрақты жұмыспен қамтамасыз етуден гөрі маңызды деп санайды.

Тестілеудің үшінші сұрағы студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін пайдаланудың ең

орынды және қажетті салалары туралы пікірімен байланысты болды.

Келесі жауаптар ұсынылды:

- білім деңгейін арттыру;

- шығармашылық ойлауды дамыту;

- университет деңгейін көтеру

- пән бойынша білімді арттыру.

ҚҚУ-де студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін қолдану салаларының басымдылығы туралы мәселені нақтылау бойынша сауалнама нәтижелері 3-суретте көрсетілген.

3-сурет — ҚҚУ студенттерінің кәсіби дағдыларды қолдану саласын нақтылау туралы сұраққа жауаптары

Студенттердің ең танымал таңдауы (респонденттердің 60 %) «білім деңгейін көтеруге» балама болды. Бұл балама

студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жандандырудың шешуші факторы болып табылатын кәсіби дағдылар болып табылады.

Студенттердің пікірінше, талап етілетін білім деңгейі немесе кәсіби дағдылар университеттің беделімен, оқытылатын пәндерді тереңірек білумен және тіпті шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастырумен байланысты емес. Бұл тұжырым анық емес және барлық зерттеушілер онымен келісе бермейді. Кейбір зерттеушілер ең маңызды фактор-шығармашылық ойлауды қалыптастыру және дамыту деп санайды [9].

Алайда, осы мақаланың авторлары бір фактордың басымдық дәрежесін сынға алмайды және жоққа шығармайды, бірақ бірнеше жыл ішінде университеттің ғылыми-зерттеу жұмысының тиімділігін арттыру мәселелері бойынша өз зерттеулерін өңдеу нәтижелерін сипаттайды.

Авторлардың пікірінше, жоғарыда аталған кәсіби дағдылар – бұл шешімді қарапайым және тиімді түрде алуға мүмкіндік беретін мүмкін құралдар мен әдістерді қолданудың жасырын ерекшеліктері. Бұл кәсіби дағдылардың тағы бір қарапайым және кең таралған атауы бар — «шебердің құпиялары».

Күрделі аналитикалық есептеулерді сандық әдістерді қолдана отырып ауыстыруға болады,

Кәсіби бағдарламалық жасақтаманы игерудегі қиындықтар стандартты бағдарламалық жасақтама қондырмаларын қолдана отырып, қарапайым бағдарламаны құру және оны бір рет қолданудың әсері арқылы көптеген күнделікті операцияларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Студенттердің техникалық және заңгерлік дайындығы мәселелеріндегі осы «шебер құпияларының» мысалдарымен тиісті авторлық жарияланымдардан толығырақ танысуға болады [10; 11].

Тестілеудің төртінші сұрағы студенттердің жоспарларына қатысты болды. Тестілеуді ұйымдастырушыларды болашақ кәсіби қызметін ғылыммен байланыстырғысы келетін студенттердің саны қызықтырды. Салыстыру және талдау үшін келесі қызмет түрлері ұсынылды:

- мемлекеттік қызметтегі жұмыс;
- мемлекеттік емес саладағы жұмыс;
- кәсіпкерлік қызмет;
- ғылым және білім беру саласындағы жұмыс.

Студенттерді өзінің әрі қарайғы кәсіби қызметіне бағдарлау бойынша нәтижелер 4-суретте көрсетілген.

4-сурет — ҚҚУ студенттерінің кәсіби дағдыларды қолдану саласын нақтылау туралы сұраққа жауаптары

Нәтижелерге сәйкес, болашақта сауалнамаға қатысқан студенттердің тек 6%-ы ғылыми зерттеулермен айналысатыны белгілі болды. Тестілеу нәтижелерінің мұндай төмен деңгейі күтпеген жағдай болды.

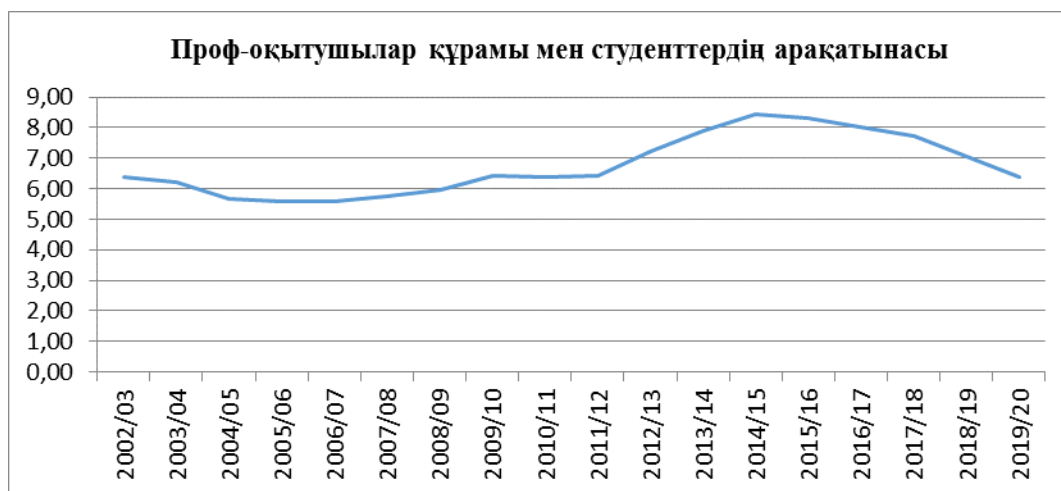
Шынында да, кез келген университет барлық немесе барлық дерлік студенттерді ғылыми қызметке тарту табиғи деп саналады. Ынталандыру мен жазалау жүйесі бар, ғылыми мақалалар міндетті түрде жазылады, соған қарамастан студенттердің тек 6%-ы ғылыми қызметпен айналысуды мақсат тұтқан.

Мұндай төмен көрсеткіш ҚҚУ тән немесе студенттер мен профессорлық-оқытушылық құрамның арақатынасы заңды және табиғи болып табылады ма деген логикалық сұрақ туындайды.

Ықтимал салыстыруды жүзеге асыру үшін Қазақстан Республикасындағы профессор-оқытушылар құрамының арақатынасына орташа баға есептелді [12]. Оны есептеу үшін соңғы 15 жылдағы ресми статистикалық деректер пайдаланылды.

5-суретте бұл арақатынас 6 – 7 % аралығында өзгеретіні көрсетілген.

Ресми статистика негізінде бағалаудың мәні авторлық ұжым алған сауалнама нәтижелерімен сәйкес келеді.

Осылайша, зерттеу нәтижелерін бүкіл Қазақстан Республикасына жалпылау мүмкіндігі туралы қорытынды жасауға болады.

Негізгі тұжырымдар мен ұсыныстар:

Зерттеу нәтижесінде келесі заңдылықтар анықталды.

Бірінші. Көптеген студенттер (94 %) өмірі мен мансабын ғылыми қызметпен байланыстырмайтындығы туралы объективті шындық бар. ҚҚУ студенттерін тестілеу деректерінің Қазақстан Республикасының ЖОО ғылымының жағдайы туралы ресми деректермен сәйкес келуі осы тұжырымды растайды.

Екінші. Өмірді ғылыммен байланыстырғысы келетін студенттердің алты пайызын міндетті түрде анықтап, ғылыми қызметке тарту керек. Оларды анықтау қиындық тудырмайды. Мұндай студенттер жұмыс қабілеттілігімен, ұқыптылығымен, жақсы үлгерімімен, білім алуға деген ұмтылысымен және оларды іс жүзінде қолдану мүмкіндіктерімен ерекшеленеді. Бұл студенттерге қызықты тапсырмалар қою, оларды шешудің ықтимал нұсқаларын көрсету, мәселелерге назар аудару, бастамашыл, шаруашылық келісімшарттарды, гранттық ғылыми зерттеулерді орындауға тарту өте маңызды.

Бұл 6 % студенттер университет студенттерінің ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелілігінде серпіліс жасауға қабілетті екенін атап өткен жөн.

Болашақта бұл студенттерді өздерінің кәсіби және мансаптық қызметін университетпен, біздің жағдайда ҚҚУ-мен байланыстыруға қызықтыру қажет.

Үшінші. Студенттердің 94 %-ы өз мансабын ғылыми қызметпен байланыстырғысы

келмейтіндігі олардың ғылымға тартылмауы керек дегенді білдірмейді. Бірақ оларды студенттік ғылымға тартудың шарты-мұғалімнің тұлғасы болып табылады. Егер оқытушы ғылыми зерттеулермен айналыспаса немесе жеткіліксіз дәрежеде айналысса, онда бұл студенттің ғылыми зерттеулерге қызығушылық танытуы үшін қажет кәсіби дағдылардың жоқтығын білдіреді. Бұл кәсіби дағдылар немесе шебердің құпиялары «тек жұмыс кезінде пайда болады. Ғылыми зерттеулермен айналыспайтын мұғалім «шебердің құпияларын» білмейді, сондықтан жоғарыда аталған тестілеу нәтижелеріне сәйкес студент үшін қызықты емес.

Осыған байланысты студенттік ғылыми жұмыстың белсенділігі университеттің профессорлық-оқытушылық құрамының ғылыми-зерттеу қызметінің белсенділігіне тікелей байланысты.

Төртінші. Бар мәселені шешудің әртүрлі тәсілдерін салыстыруға назар аударған жөн. Бұл күрделі стандартты шешім әдісін салыстыру және тез және тиімді стандартты емес шешімді жүзеге асыру жағдайында нәтижелі көрінеді. Профессорлық-оқытушылық құрамға дәрістер, практикалық сабақтар, дөңгелек үстелдер және басқа да іс-шаралар кезінде осындай салыстыруларды қолдану ұсынылады.

Авторлық ұжым жоғарыда айтылған тұжырымдар мен ұсыныстарды ойластырып іске асыру Қазақстан Республикасындағы студенттік ғылыми жұмыстың белсенділігі мен нәтижелілігін арттырады деп үміттенеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кочемасова Л. А. Теоретические предпосылки активизации научно-исследовательской

деятельности как инновационного регулятора повышения качества профессиональной подготовки студента // Современные проблемы науки и образования. — 2015. — № 6.

2. Гомза Т. В. Этапы становления специалиста. Научно-исследовательская работа студентов // Проблемы высшего образования. — 2008. — № 1. — С. 171 – 174.

3. Арсентьева М. В. Особенности научно-исследовательской работы студентов младших курсов обучения // Изв. Тульск. гос. ун-та. Технические науки. 2017. № 11-2. С. 208 – 210.

4. Каландаршвили З. Н. Научно-исследовательская работа студентов как компонент подготовки специалистов в современном вузе // Международный студенческий научный вестник. — 2015. — № 1. — С. 23 – 24.

5. Хашхожева Д. А., Паритов А. Ю., Гелястанова М. Т., Махотлова З. А., Суншева Б. М., Аккизов А. Ю. Вовлеченность студентов в научно-исследовательскую работу и ее перспективы как элемента самостоятельной работы студента-магистранта // Современные проблемы науки и образования. — 2017. — № 3. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.scienceeducation.ru/ru/article/view?id=26488> (дата обращения: 28.07.2018).

6. Баширов А. В., Ханов Т. А. Факторы повышения активности научно-исследовательской работы студентов // Современные проблемы науки и образования. — 2018. — № 4. — С. 91.

7. Anderhag, P., Wickman, P. & Hamza, K. M. How can teaching make a difference to students' interest in science? Including Bourdieuan field analysis. *Cult Stud of Sci Educ* 10, 377 – 380 (2015). [Internet source]. — Access mode: <https://doi.org/10.1007/s11422-014-9630-z> (date of access: 28.07.2018).

8. Anderhag, P., Hamza, K.M. & Wickman, P. What Can a Teacher Do to Support Students' Interest in Science? A Study of the Constitution of Taste in a Science Classroom. *Res Sci Educ* 45, 749–784 (2015). [Internet source]. — Access mode: <https://doi.org/10.1007/s11165-014-9448-4> (date of access: 28.07.2018).

9. Dolan, E., Grady, J. Recognizing Students' Scientific Reasoning: A Tool for Categorizing Complexity of Reasoning During Teaching by Inquiry. *J Sci Teacher Educ* 21, 31 – 55 (2010). [Internet source]. — Access mode: <https://doi.org/10.1007/s10972-009-9154-7> (date of access: 28.07.2018).

10. Баширов А. В., Ханов Т. А. Использование надстроек прикладного программного обеспечения в практической подготовке студентов технических специальностей // Тенденции развития науки и образования. — 2020. — № 62-4. — С. 8 – 10. doi: 10.18411/lj-06-2020-73.

11. Ханов Т. А., Баширов А. В. Подготовка юристов с использованием информационных технологий: проблемы привития практических навыков // Тенденции развития науки и образования. — 2020. — № 62-17. — С. 10 – 13. doi: 10.18411/lj-06-2020-380.

12. Статистика науки. . [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/official/industry/24/statistic/6> (дата обращения: 28.07.2018).

References

1. Kochemasova L. A. Theoretical prerequisites for intensifying scientific research activities as an innovative regulation for improving the quality of professional training of students // *Modern problems of science and education*. - 2015. - No. 6.

2. Gomza T.V. Stages of becoming a specialist. *Research work of students // Problems of higher education*. - 2008. - No. 1. - P. 171 – 174.

3. Arsentyeva M.V. Features of research work of junior students // *Izv. Tul'sk state un-ta. Technical science*. 2017. No. 11-2. pp. 208 – 210.

4. Kalandarishvili Z. N. Research work of students as a component of training specialists in a modern university // *International Student Scientific Bulletin*. - 2015. - No. 1. - P. 23 – 24.

5. Khashkhozheva D. A., Paritov A. Yu., Gelyastanova M. T., Makhotlova Z. A., Sunsheva B. M., Akkizov A. Yu. Student involvement in research work and its prospects as an element of independent work of a master's student // *Modern problems of science and education*. - 2017. - No. 3. [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.scienceeducation.ru/ru/article/view?id=26488> (date of access: 07.28.2018).

6. Bashirov A.V., Khanov T.A. Factors for increasing the activity of students' research work // *Modern problems of science and education*. - 2018. - No. 4. - P. 91.

7. Anderhag, P., Wickman, P. & Hamza, K. M. How can teaching make a difference to students' interest in science? Including Bourdieuan field analysis. *Cult Stud of Sci Educ* 10, 377 – 380 (2015). [Internet source]. — Access mode: <https://doi.org/10.1007/s11422-014-9630-z> (date of access: 07.28.2018).

8. Anderhag, P., Hamza, K.M. & Wickman, P. What Can a Teacher Do to Support Students' Interest in Science? A Study of the Constitution of Taste in a Science Classroom. *Res Sci Educ* 45, 749–784 (2015). [Internet source]. — Access mode: <https://doi.org/10.1007/s11165-014-9448-4> (date of access: 07/28/2018).

9. Dolan, E., Grady, J. Recognizing Students' Scientific Reasoning: A Tool for Categorizing Complexity of Reasoning During Teaching by Inquiry. *J Sci Teacher Educ* 21, 31 – 55 (2010). [Internet source]. — Access mode: <https://doi.org/10.1007/s10972-009-9154-7> (date of access: 07/28/2018).

10. Bashirov A.V., Khanov T.A. Use of applied software add-ons in practical training of students of technical specialties // *Trends in the development of science and education*. - 2020. - No. 62-4. — P. 8 – 10. doi: 10.18411/lj-06-2020-73.

11. Khanov T. A., Bashirov A. V. Training of lawyers using information technologies: problems of instilling practical skills // *Trends in the development of science and education*. - 2020. - No. 62-17. — P. 10 – 13. doi: 10.18411/lj-06-2020-380.

12. Statistics of science. . [Electronic resource]. — Access mode: <https://stat.gov.kz/official/industry/24/statistic/6> (date of access: 07/28/2018).

*Елизавета ГИРФАНОВА, қылмыстық құқық кафедрасының ассистенті,
Казанский (Приволжский) федералды университеті,
Ресей Федерациясы, 420008, Казан қ., Кремль көш., 18, support@studyinrussia.ru*

Юлия ГРАЧЕВА, заң ғылымдарының докторы, профессор, nastjlia@yandex.ru

Сергей МАЛИКОВ, заң ғылымдарының докторы, s.v.malikov@yandex.ru

*Александр ЧУЧАЕВ, қылмыстық құқық кафедрасының профессоры,
заң ғылымдарының докторы, moksha1@rambler.ru*

*О. Е. Қутафин атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті,
Ресей Федерациясы, 125993, Мәскеу қ., Садовая-Кудринская көш., 9,*

ДИНИЛЕРДІҢ ИММУНИТЕТІ: ЭТИКА ЖӘНЕ ЗАҢДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Аннотация: Мақала діни қызметкердің діни рәсімдерді орындау құқығына ие тиісті қылмыстық-құқықтық иммунитетінің негізі ретінде мойындау құпиясын талдауға арналған. Мойындау сырының мәні, оны ашудың жауапкершілігі, бұл мәселеге әртүрлі діндердің көзқарастары қарастырылады. Конфессиялық құпияны сақтаудың моральдық-құқықтық аспектілері және діни қызметкердің иммунитетін құқықтық реттеу мәселелері зерттеледі. Қылмыстық істер бойынша дін қызметкерінің айғақтарын дәлелдеме ретінде тануға тыйым салу және мойындау рәсіміне байланысты жағдайларды шешуге әртүрлі авторлардың көзқарастары сыни тұрғыдан бағаланады. Кінәні мойындау құпиясына кепілдік беретін және теріс пайдалану мүмкіндігін жоққа шығаратын тетіктерді жетілдіру жөнінде ұсыныстар енгізілді, процессуалдық заңнаманы да, қылмыстық иммунитетті де болды.

Түйін сөздер: мойындау құпиясы, дін қызметкерінің иммунитеті, дәлелдер, діни сенім бостандығының кепілдіктері, қылмыс жасау.

*Елизавета ГИРФАНОВА, ассистент кафедры уголовного права,
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
Российская Федерация, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, 18, support@studyinrussia.ru*

Юлия ГРАЧЕВА, профессор, доктор юридических наук, профессор, nastjlia@yandex.ru

Сергей МАЛИКОВ, доктор юридических наук, профессор, s.v.malikov@yandex.ru

*Александр ЧУЧАЕВ, профессор кафедры уголовного права, доктор юридических наук,
moksha1@rambler.ru*

*Московский государственный университет имени О. Е. Кутафина,
Российская Федерация, 125993, г. Москва, ул. Садовая-Кудринская, 9,*

ИММУНИТЕТ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛЯ: ЭТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация: Статья посвящена анализу тайны исповеди как основе соответствующего уголовно-правового иммунитета священнослужителя, наделенного правом совершения таинств. Рассматриваются сущность тайны исповеди, ответственность за её разглашение, подходы различных религий к данному вопросу. Исследованы нравственно-правовые аспекты тайны исповеди и вопросы правовой регламентации иммунитета священнослужителя. Критически оценены подходы различных авторов по разрешению ситуаций, связанных таинством исповеди и запрета признавать показания священнослужителя в качестве доказательств по уголовным делам. Внесены предложения по совершенствованию механизмов, гарантирующих тайну исповеди и исключению возможности злоупотребления, как процессуальным правом, так и уголовно-правовым иммунитетом.

Ключевые слова: тайна исповеди, иммунитет священнослужителя, доказательства, гарантии свободы вероисповедания, совершение преступления.

*Elizaveta GIRFANOVA, Assistant of the Department of Criminal Law,
Kazan (Volga Region) Federal University,
Russian Federation, 420008, Kazan, Kremlin str., 18, support@studyinrussia.ru*

Yulia GRACHEVA, Professor, Doctor of Law, Professor, nastjlia@yandex.ru

Sergey MALIKOV, Doctor of Law, Professor, s.v.malikov@yandex.ru

*Alexander CHUCHAYEV, Professor of the Department of Criminal Law,
Doctor of Law, moksha1@rambler.ru*

*Moscow State University named after O. E. Kutafin,
Russian Federation, 125993, Moscow, Sadovaya-Kudrinskaya str., 9*

IMMUNITY OF A CLERGYMAN: ETHICAL AND LEGAL ISSUES

Abstract: The article is devoted to the analysis of the secrecy of confession as the basis of the corresponding criminal-legal immunity of a clergyman, endowed with the right to perform the sacraments. The essence of the secret

of confession, the responsibility for its disclosure, the approaches of various religions to this issue are considered. The moral and legal aspects of the secrecy of confession and the issues of legal regulation of the immunity of a clergyman are studied. The approaches of various authors to resolve situations related to the sacrament of confession and the prohibition to recognize the testimony of a clergyman as evidence in criminal cases are critically assessed. Proposals have been made to improve the mechanisms that guarantee the secrecy of confession and exclude the possibility of abuse, both procedural law and criminal immunity.

Keywords: the secret of confession, the immunity of a clergyman, evidence, guarantees of freedom of religion, the commission of a crime.

Уголовно-правовой иммунитет священнослужителя может быть связан только с тайной исповеди, «печатью молчания» — sigillum confessionis (Фома Аквинский). Исповедь есть таинство покаяния, установленное Церковью еще в глубокой древности. Покаяние относится к одной из семи таинств Церкви: Крещение, Миропомазание (Конфирмация), Евхаристия, Покаяние, Помазание больных (Елеосвящение, Соборование), Священство, Брак. Необходимо различать покаяние (буквально — изменение мыслей), т. е. метанойю, как осознание своих грехов перед Богом. Как правило, покаяние сопровождается радикальным пересмотром своих взглядов и системы ценностей. В качестве синонима слова «покаяние» в Библии иногда используется термин «обращение». Так, в Деяниях говорится, что «многие из уверовавших приходили, исповедуя и открывая свои дела» (Деян.: 19:18).

В раннехристианских общинах практиковалось публичное покаяние, однако уже к V в. такая практика исчезает [1]. Открытость процедуры исповеди повлекла снижение числа обращающихся в церковь за покаянием, поэтому в том числе в связи с указанным обстоятельством была изменена форма последнего. Это, в свою очередь, потребовало установления особого доверительного отношения между священнослужителями и паствой, проявления уважения к сакральному смыслу процедуры исповеди со стороны государства.

М. В. Корогодина полагает, что существовало три способа исповедания: 1) исповедующийся сам рассказывал о своих грехах; 2) в форме вопросов и ответов; 3) чтение поновлений (вспомогательных текстов. — Е. Г.) — «текстов, читавшихся от лица грешника и представлявших собой списки всевозможных грехов» [2, с. 8 – 9].

Исповедаться можно в любое время, в любой обстановке, но общепринятой является исповедь в храме; исповедующийся должен быть крещеным [3]. Исповедь строго обязательна не только для православных, но и для всех католиков; у последних порядок исповеди такой же, как и в православии. В протестантских

общинах существует несколько незначительных отличающихся между собой практик (проводится как частная исповедь, т. е. наедине с пастором или проповедником, так и публичное исповедание).

Надо иметь в виду, что в исламе отсутствует исповедь как в христианстве; духовные лица не в состоянии как-либо повлиять на прощение грехов, только Бог может простить человеку его грех. Однако в исламе существует понятие «тауба» (покаяние, раскаяние) и «истигфар» (просьба Всевышнему простить грехи). В обоих случаях мусульманин напрямую (без посредника) обращается к Богу и просит простить ему грехи. Покаяние — это осознание совершенных ошибок и раскаяние в них перед Всемогущим Аллахом; это чувства стыда перед Аллахом за совершение деяний и поступков, запрещенных Всевышним Творцом; это душевный плач человека, его переживания, искренние и от всего сердца.

Следовательно, о тайне исповеди как основе соответствующего уголовно-правового иммунитета можно говорить лишь в отношении христиан. Причем в православии речь идет только о священнике, т. е. представителе духовенства, стоящем на одной из ступеней христианской церковной иерархии, рукоположенном на священнодействие (совершение таинств) соответственно его чину. В католической Церкви тайна исповеди распространяется на более широкий круг лиц. Таким образом, понятие священнослужителя в данном случае следует толковать ограничительно — как священника, который по занимаемому положению может совершать таинство исповеди [4].

Информация, ставшая известной священнику на исповеди, относится к самостоятельному виду тайн, охраняемых законом, одной из гарантий свободы вероисповедания. Сама указанная тайна обеспечивается двумя группами установлений: российским законодательством и каноническими предписаниями христианской Церкви. К числу последних в православии, в частности, относятся Номоканон (в ред. 1639 г.) и Основы социальной политики Русской Православной Церкви (2000 г.). Согласно правилу 120

Номоканона «духовный отец, аще кому грех исповесть исповедавагося, имать епитимию, три лета да есть празден, токмо да причащается в месяц единою, и да творит на всяк день поклонов сто, гражданский же закон глаголет, ископати язык сзади сицевому». В разделе IX.2 Основ говорится: «Даже в целях помощи правоохранительным органам священнослужитель не может нарушать тайну исповеди... В своем душепопечении о заблудших и осужденных пастыри, через покаяние узнав сокрытое от следствия и правосудия, руководствуются тайной исповеди».

В католической Церкви (латинского образца) гарантии таинства исповеди закреплены в Кодексе канонического права 1983 г. Так, в каноне 983 Кодекса сказано: «§ 1. Тайна исповеди нерушима; поэтому духовнику строжайшим образом запрещается выдавать кающегося словами или каким-либо иным способом и по какой бы то ни было причине. § 2. Хранить тайну обязан также и переводчик, если таковой наличествовал, и все прочие лица, тем или иным образом узнавшие о грехах из исповеди».

В соответствии с канонем 984 указанного Кодекса «... духовнику категорически запрещается пользоваться полученными на исповеди сведениями, нанося тем самым ущерб кающемуся, даже если полностью отсутствует опасность того, что они откроются... Лицо, облеченное властью, никоим образом не может пользоваться во внешнем управлении сведениями, полученными на исповеди в какое бы то ни было время» [5].

Строгость тайны исповеди соблюдается сегодня всеми Церквями. В 2014 г. в Ватикане прошла конференция, посвященная практике исповеди в Католической церкви. На ней было подтверждено, что даже после смерти кающегося священник не имеет права разглашать то, что он услышал от почившего. «Печать абсолютная. Она не может быть снята, даже если сам кающийся дает свое разрешение на это исповедавшему его священнику», — было сказано в ходе обсуждения. Любое нарушение «печати исповеди» наказывается отлучением от Церкви. Кардинал Мауро Пьяченца, который возглавляет Апостольскую пениitenciарию, решающую вопросы, связанные с внутренней подсудностью служителей Церкви, заявил, что церковное право в данном вопросе остается неизменным в течение 800 лет [6, с. 8].

Виновные в нарушении требований, указанных в Номоканоне и Кодексе католического права, строго наказываются. Так, священник одного из саратовских храмов А.

Евстигнеев указом правящего архиепископа Саратовской епархии Русской православной церкви Митрополита Саратовского и Вольского освобожден от служения за нарушение тайны исповеди. «Настоящим определением Вы, священник Андрей Евстигнеев, освобождаетесь и от всех других ранее возложенных на Вас обязанностей и запрещаетесь в священнослужении за разглашение тайны исповеди и публичное ее обсуждение в присутствии представителей средств массовой информации... сроком на один год», — говорится в указе. Кроме того, священник на год лишен права носить священническое облачение — рясу и наперсный крест, ему также запрещено благословлять верующих и совершать богослужения и требы.

Поводом для церковного наказания стало выступление священника на заседании Общественной палаты Саратовской области, где обсуждалось жестокое убийство семилетнего мальчика, в котором обвиняют отчима ребенка. Во время этого обсуждения отец Андрей вспомнил другую резонансную саратовскую историю, когда, по версии следствия, после избияния отчимом маленький мальчик выбросился из окна многоэтажки и погиб. «Несколько месяцев назад был другой случай, когда ребенок выбросился с балкона. Ситуация практически зеркальная: мамаша, с позволения сказать, которая запуталась в своих мужиках, и человек (отчим. — *Е. Г.*) абсолютно безбашенный», — процитировала выступление священника пресс-служба общественной палаты Саратовской области. Андрей Евстигнеев «как священник с этим человеком разговаривал в следственном изоляторе. Он был на исповеди» [7].

Ю. С. Пилипенко приводит пример о том, как одного аббата, окруженного великолепными дамами, постоянно высказывавшими желание узнать содержание его первой исповеди, однажды уговорили раскрыть тайну без указания имен. Аббат, согласившись, рассказал, что на первой исповеди речь шла о супружеской измене. Через некоторое время в зал вошла супружеская пара. Пришедшая дама обратилась к священнослужителю, упрекая его в том, что он редко приходит к ним в гости, добавив, что она все-таки является его первой духовной дочерью. Таким образом, тайна оказалась раскрытой [8].

Некоторые юристы полагают, что «в определенных случаях отказ священнослужителя от обязанности сохранения профессиональной тайны в современных условиях допустим и оправдан. Такие случаи являются исключительными: когда священнослужитель узнает о готовящемся тяжком или особо тяжком

преступлении против личности либо общественной безопасности. При этом вопрос о том, следует ли священнослужителю в этой ситуации доносить на покаявшегося человека и связанных с ним лиц, может решаться только в плоскости признания за ним его права на разглашение тайны» [9].

В литературе приводятся примеры, когда тайна исповеди разглашается во благо другого человека. Например, Нью-йоркский судья освободил Хосе Моралеса, который в 1988 г. был обвинен в убийстве и просидел в тюрьме 12 лет. Основанием для этого стали свидетельские показания католического священника Джозефа Таула, которому признался в совершении убийства другой латиноамериканец Хесус Форнес. Это произошло в 1989 г., но священник не рассказал о признании, так как считал, что тайна исповеди не подлежит разглашению. Однако после многолетних размышлений он пришел к выводу, что эти сведения не были тайной исповеди, как она определяется каноническим правом католической Церкви. Прокуратура же заявила, что она будет оспаривать решение судьи, так как признание Форнеса носило религиозный характер и не имеет правовой силы. Оно может быть представлено в суде только в том случае, если его подтвердит сам Форнес. Но это невозможно, поскольку тот умер несколько лет назад [10].

Правовая комиссия Национального совета Швейцарии требует отмены тайны исповеди для духовенства, когда речь идет о сексуальном насилии над детьми. Этой же позиции придерживаются генеральный прокурор и вице-премьер Австралии. Сенатор этой же страны Ник Ксенофон считает соблюдение тайны исповеди «средневековым законом, который нужно менять» Бывший викарный епископ Сиднейской епархии Джеффри Робинсон, подвергнув критике позицию священноначалия Церкви, признался, что он нарушил бы тайну исповеди, чтобы «совершить большее добро», сообщив компетентным органам о совершенном преступлении. Священник Боб Магауйр также заявил, что он бы донес на человека, совершившего сексуальное преступление [11].

Г. Королев предлагает священнослужителю принять все меры к тому, чтобы исповедующийся, в зависимости от обстоятельств, признался в совершенном преступлении или отказался от его совершения, если же это ему не удалось, то тогда он «должен отказаться от своего сана и как полноправный гражданин изобличить преступника» [12].

Вряд ли эта рекомендация приемлема. Во-первых, фактически она исключает возможность реализации конституционного права граждан на свободу вероисповедания, которая включает и свободное осуществление религиозных обрядов (см. об этом ниже); исповедь — одна из таинств Церкви. Говоря об этом, В. Ю. Мельников обоснованно подчеркивает, что «... личность, соблюдая установленный ритуал, доверяет священнослужителю сведения о своей личной жизни, рассчитывая при этом на оценку священнослужителем этих сведений с точки зрения их соответствия требованиям веры, божественному идеалу, нормам права, социальным нормам» [13].

Одним из синонимов слова «таинство» является слово «тайна», она предполагает ее сокрытие от других по определению [14, с. 532]. Современным российским законодателем это обстоятельство, в том числе, учтено при формировании предписаний, относящихся к вероисповеданию вообще и тайне исповеди в частности. «Задачи религиозной политики Российской Федерации в правовой сфере сводятся к обеспечению конституционного права личности на свободу совести и свободу вероисповедания; совершенствованию законодательства в области реализации свободы вероисповедания; приведению в соответствие федерального и регионального законодательства с учетом особенностей религиозной ситуации в субъектах Российской Федерации; регистрации религиозных объединений и контролю за их уставной деятельностью».

Платон, говоря об «идеальном государстве», считал его «покровителем религии, призванным формировать у граждан благочестие и противостоять нечестивцам» [15, с. 289].

Надо заметить, Г. Королев допускает и фактическую ошибку, полагая, что после снятия сана священнослужитель свободен от сохранения тайны исповеди. В. Л. Будников по этому поводу писал: «Исповедь и услышанные в этот период сведения имеют место во время действия сана священнослужителя, даже лишившись которого он не имеет права разглашать полученную информацию» [16, с. 17].

В литературе, резко критикуя предложение Г. Королева, обоснованно обращают внимание на нравственную составляющую как самой тайны исповеди, так и уголовного процесса в целом [17, с. 91]. Например, З. В. Макарова подчеркивает, что «к тайне частной жизни относится тайна исповеди, из которой не должно быть никаких исключений и ограничений... так как отношения между верующим и

священнослужителем — особе... основанные на безграничном доверии к священнослужителю, и “вламываться” в эти отношения, разрушать их — кощунство» [18, с. 36].

По мнению Ю. В. Франциферова, указанную коллизию можно разрешить следующим образом: «Священнослужитель по собственному усмотрению может содействовать следствию для оказания помощи в раскрытии преступления, но не в виде дачи собственных показаний о сведениях, услышанных на исповеди, а убеждением виновного дать показания следователю, что не будет противоречить ни нравственным, ни юридическим законам» [19, с. 48]. Н. Ю. Волосова в этом случае усматривает определенное воздействие на виновного, не допустимое, по ее мнению, с точки зрения как основ канонического права, так и уголовно-процессуального законодательства [17, с. 91].

Характеризуя нравственные аспекты правосудия, А. Ф. Кони писал: «Закон строго поддерживает церковное правило, обнародованное у нас в 1775 году: “Да блюдет пресвитер исповеданного греха никому да не откроет, ниже да не наметит в генеральных словах или других каких приметах, по точию, как вещь запечатленную держит у себе, вечному предав молчанию”. Он признает, что священник, вещающий кающемуся: “Се Христос невидимо стоит, приемля исповедание твое, не устрашимся, ниже убойся и да не скроеши что от мене, но не обинуясь рцы вся, да приемлещи оставление от Господа, от Него же точию свидетель есмь, да свидетельствую пред Ним вся, елика речеши ми”, и затем отпустивший ему грехи, не может уже являться обличителем пред судом земным. Здесь возможность раскрытия преступного дела и установления вины приносится в жертву необходимости сохранить высокое и просветляющее значение исповеди. И закон тысячу раз прав, не допуская искажения таинства покаяния обращением его во временное и случайное орудие исследования преступления! Прав он и в том, что проводит свое запрещение допрашивать священника о тайне исповеди последовательно и неуклонно, не соблазняясь возможностью лукаво предоставить ему лишь отказываться отвечать на такой допрос. Нравственные требования — этот категорический императив Канта — должны быть ставимы твердо и безусловно» [20, с. 57 – 58].

На нравственно-правовой аспект тайны исповеди обращается внимание в научном комментарии к уголовному делу об убийстве псаломщика Кедрова, подготовленном Н. Д. Сергеевским для юристов-практиков и

опубликованном в периодическом юридическом издании [21, с. 158; 22, с. 57]. Представляется целесообразным более или менее подробно изложить суть проблемы и ее видение учеными и практическими работниками в конце XX в.

Первоначально по делу обвинялся работник Кедрова семидесятилетний Яковлев, умерший в Петергофской городской тюрьме. Накануне его исповедовал и причащал священник Фаворский, которому он сообщил, что преступление совершил Попов. Фаворский был допрошен в качестве свидетеля, его показания были положены в основу обвинения последнего. Осужденный Попов, считая это нарушением процессуального законодательства, в кассационной жалобе указал: «...я усматриваю по моему делу весьма серьезное нарушение прямого веления закона, выраженного вполне определенно и категорично во 2 п. 704 статьи уст. угол. суд. Свидетель священник Фаворский был приглашен к умирающему Осипу Яковлеву в качестве духовника и, по содержанию сделанного ему признания, не мог быть вовсе допущен к свидетельству. Между тем из показания, данного на предварительном следствии Фаворским, повторенного и даже прочтенного вновь на суде, совершенно очевидно, что он лишь в качестве духовника покойного Осипа Яковлева имел к нему доступ в тюрьму и, напутствуя его в загробную жизнь, исполнял лишь обязанности его исповедника и духовника» [21, с. 180].

На это обстоятельство обращалось внимание и в жалобе присяжного поверенного Н. И. Холева (защищавшего второго обвиняемого — фельдшера Иванова) [21, с. 191].

Анализируя материалы дела, Н. Д. Сергеевский отмечает, что допрос в качестве свидетеля священника Фаворского о признании, сделанном ему на исповеди обвинявшимся по этому же делу Яковлевым, является наиболее существенным нарушением законодательства. «В мотивах к этой статье (ст. 704 Устава уголовного судопроизводства — *Е. Г.*) государственной канцелярии, — пишет автор, — объясняется тем, что “показания этих лиц были бы нарушением тайны, вверенной свидетелю такого звания, в котором он может приносить пользу обществу лишь при надлежащем доверии к его скромности”. Законодатель был озабочен тем, что лица, обращение к помощи которых немыслимо без полного доверия и откровенности, не делались бы, злоупотребляя своим положением, вероломными предателями. А с другой стороны, чистое и высокое дело правосудия требует и чистых средств (ст. 405 Устава уголовного

судопроизводства) воспрещает домогаться сознания ни обещаниями, ни ухищрениями; закон чуждается таких способов раскрытия истины, которые, нося предосудительный характер ухищрений, обмана или нарушения доверия, возмущают собою нравственное чувство. Наконец, исповедь, особенно предсмертная, с напутствием в загробную жизнь, есть величайшее таинство, которое нельзя профанировать утилитарными целями уголовного сыска» [21, с. 200].

Из показаний Фаворского явствует, что он после причастия Яковлева стал убеждать его подтвердить, правду ли сказал он, заявив об убийстве Кедрова Поповым. Яковлев ответил: «он», однако больше в контакт не вступал, на вопросы не отвечал и наутро умер. В связи с этим Н. Д. Сергеевский задается вопросом: «Не есть ли увещание и напутствие духовника после причастия такой вид духовной помощи, на который не распространяется запрещение свидетельства?». И отвечает на него: «Нет сомнения, что какое-либо дробление единого акта исповеди и причастия на отдельные моменты, его составляющие, не может быть допущено без нарушения глубокого, сокровеннейшего смысла этого великого таинства. Все отдельные моменты эти объединены общим, непрерывающимся молитвенным настроением исповедываемого и высокорелигиозным подъемом души его, жаждущей исцеления и прощения. Все пребывание о. Фаворского у изголовья умирающего было цельным, единым, длившимся актом: напутствуя Яковлева в загробную жизнь и увещывая его не уносить в могилу роковой тайны, о. Фаворский еще совершал таинство исповеди — духовное, высокорелигиозное общение еще продолжалось» [21, с. 201].

Автор замечает, здесь важен не порядок ритуала, а настроение исповедуемого, который в своем исповеднике видел не суетного слугу земных властей, а посредника между собою — кающимся грешником и Всемиловившим Творцом. Здесь важно другое — полное доверие и откровенность исповедуемого к своему духовному отцу; это доверие не прекращается и не умалывается после причастия.

В комментарии Н. Д. Сергеевский приводит заключение, подготовленное по жалобам сенатором А. Ф. Кони. Конечно, представляет интерес весь документ как образец глубоко и обстоятельного научного анализа проблемы, возникшей — обратим на это особое внимание! — по конкретному уголовному делу, однако в силу известных причин можем остановиться лишь на некоторых моментах,

которые не утратили своего теоретического значения и в настоящее время.

А. Ф. Кони критикует точку зрения, имевшуюся на тот период времени, согласно которой нельзя разглашать сведения, которые стали известны на исповеди, о совершенном преступлении обвиняемым или подсудимым. По его мнению, во-первых, это противоречило бы каноническому взгляду на тайну исповеди, безразличную по отношению к процессуальному положению исповедующегося; во-вторых, такой подход сужает нравственные требования уголовного процесса, исключает из рассматриваемой сферы гражданский процесс, который также предусматривает запрет допрашивать священника по обстоятельствам иска, ставшим ему известным на исповеди.

В заключении содержится мнение сенатора и по вопросу, определяющему временные (темпоральные) границы исповеди. В частности, входят ли в содержание указанной тайны сведения, которые получены сразу же после исповеди; другими словами, «устанавливается ли исповедью живая духовная связь безбоязненного доверия между человеком, очистившим совесть покаянием, и служителем алтаря, разрешившим его грехи, связь, продолжающаяся за внешние пределы исповеди? Или же священник, только что вещавший исповедующемуся в стенах храма или в таинственном и невозмутимом уединении частного, “се Христос невидимо стоит приемля исповедание твое, не усташися, ниже убойся и да не скроеши что от мене, но не обиняйся рцы вся, да приимеши оставлени от Господа... Аз же точию свидетель есмь, да свидетельствую предь Ним вся, елика речиши ми”, — и отпустивший ему затем грехи, непосредственно вслед затем становится частным человеком, могущим воспользоваться ответами на свои вопросы, чтобы стать свидетелем уже не предь Богом, а предь людским судом, — делается случайным собеседником, с которым трудно говорить не “не обиняясь” без страха за последствия разговора для себя и для других?» [21, с. 211].

А. Ф. Кони считал, что утвердительный ответ на этот вопрос вступил бы в противоречие с нормами нравственности, установившимися в обществе, не соответствовал бы правильному пониманию высокого значения духовного отца, «раскрытая пред которым душа покаявшегося может тотчас же боязливо и недоверчиво захлопываться, как только он сотворил крестное знамение на главе его... Поэтому надлежит... признать, что покуда не прервалось вызванное исповедью непосредственное общение между духовным отцом и исповедывавшимся, до тех

пор признание, полученное первым при посредстве напоминания о сделанном покаянии, об ответственности пред Богом, о смертном часе, — полученное, так сказать, на почве исповеди — должно быть рассматриваемо как предусмотренное 704 ст. уст. угол. суд. (как уже говорилось, указанная статья запрещала допрашивать священнослужителей по обстоятельствам, ставшим известным на исповеди. — *Е. Г.*)» [21, с. 212].

Некоторые авторы предлагают распространить правовые позиции Конституционного Суда РФ, высказанные им в отношении адвокатов (об этом подробно сказано в § 4 гл. 2 настоящей работы) [23, с. 191]. Во-первых, в этом случае исповедующийся и священнослужитель приравниваются, соответственно, к подзащитному и адвокату, а таинство исповеди — к беседе по уголовному делу; во-вторых, с точки зрения права недопустимо правовые позиции Конституционного Суда РФ по аналогии распространять на отношения, которые не были предметом его рассмотрения.

В литературе высказаны на две позиции, которые, будучи различными по предлагаемым решениям, объединены одним существенным обстоятельством — фактом отделения церкви от государства. Так, В. Е. Трофимова пишет: «Тайна исповеди установлена религиозными канонами, а не государственными нормативными актами, церковь отделена от государства и нарушение профессиональной обязанности священника не может оцениваться по меркам светского государства» [24, с. 684].

Второе мнение высказано Д. Татьяниным и Л. Закировой. Они считают, что, если «священник может и готов способствовать раскрытию преступлений, следует сделать исключение, позволяющее раскрывать тайну исповеди в интересах уголовного процесса. В интересах государства создать условия для священника, чтобы он мог безбоязненно сообщать информацию, ставшую ему известной из исповеди, касающейся преступления, без опасения наказания со стороны церкви... Это потребует и изменения церковного законодательства. В условиях отделения церкви от государства не представляется возможным в нарушение канонических норм склонить церковь к соответствующему изменению законодательства» [25, с. 141]. В связи с этим авторы предлагают: во-первых, «...внести поправки в УПК РФ таким образом, чтобы у священника была гарантия, что при сотрудничестве с правоохранительными органами церковь его не накажет» или, во-вторых,

поступить радикальным образом — полностью исключить священнослужителя «из списка лиц, пользующихся ... иммунитетом» [25, с. 142].

В качестве одного из доводов в пользу этого утверждения авторы ссылаются на отсутствие уголовно-правовой охраны указанной тайны. Исходя из их позиции получается, что на государстве в рассматриваемой сфере лежит лишь одна обязанность — обеспечить потенциальную возможность священнослужителям осуществлять канонические обряды. При этом не замечается, что при таком подходе эта «потенциальная возможность» будет ограниченной, противоречащей в том числе и ст. 28 Конституции РФ. Более того, игнорируется и то обстоятельство, что для верующих «религиозные обряды имеют ... священную ценность» [26, с. 814]. Признание государством тайны исповеди уголовно-правовым иммунитетом священнослужителя есть не что иное, как одно из проявлений уважительного отношения светской власти к религиозным чувствам верующих [27, с. 61].

По мнению Д. Татьянина и Л. Закировой, наличие иммунитета священнослужителя христианской Церкви нарушает положения ч. 2 ст. ст. 14 Конституции РФ, согласно которой «религиозные объединения ... равны перед законом» [25, с. 141]. Вряд ли с этим утверждением можно согласиться. Это кажущееся неравенство обусловлено фактическими обстоятельствами. Как уже говорилось, не во всех религиях совершается таинство исповеди. Например, «протестантизм, в отличие от православия и католицизма, не признает мистического смысла церковных таинств; в большинстве протестантских течений совершается лишь крещение и причастие, которые рассматриваются просто как символические обряды, не отличающиеся от всех других» [28, с. 48]. В данном случае естественно не возникает вопрос об исповеди и ее тайне, говорить о них применительно к протестантским религиозным направлениям было бы просто некорректно.

По этим же основаниям представляются неверными и утверждения, согласно которым священнослужители нехристианских официально зарегистрированных религиозных организаций на основании конституционных принципов равенства религиозных объединений также должны пользоваться свидетельским иммунитетом в отношении конфиденциальных сведений, если они стали известны от членов соответствующих конфессий в результате исполнения религиозных обрядов [29, с. 157]. «... Если служитель не католического и неправославного вероисповедания будет

отказываться от дачи показаний, ссылаясь на тайну исповеди, суд не должен расценивать такой отказ как правомерный, если свидетель не докажет, что исповедуемая им религия признает тайну исповеди» [28, с. 48]. Это обстоятельство предлагается закрепить в уголовном и уголовно-процессуальном законодательстве.

Н. А. Колоколов, признавая недопустимость допроса священнослужителя по обстоятельствам исповеди, не исключает возможности использования в процессе доказывания записей священников [30]. По нашему мнению, если эти записи отражают суть исповеди, то в этом случае, с точки зрения закона, ничего не меняется: тайну нельзя раскрывать ни в каком виде. Если же они не имеют отношения к рассматриваемому таинству, то в этом случае отсутствует какой-либо запрет признавать их в качестве доказательств.

При характеристике тайны исповеди как основания уголовно-правового иммунитета священнослужителя надо иметь в виду, что Конституция РФ (ст. 28) гарантирует свободу вероисповедания, включая это право каждого в число прав человека и гражданина как высшей ценности (ст. 2); оно не может быть ограничено даже при чрезвычайном положении, о чем прямо сказано в ст. 56 Конституции РФ. В соответствии со ст. 14 Декларации прав и свобод человека и гражданина, принятой Верховным Советом РСФСР 22 ноября 1991 г. (постановление № 1920-1), гарантируется свобода вероисповедания, религиозной или атеистической деятельности. Каждый вправе свободно использовать любую религию или не использовать никакой, выбирать, иметь и распространять религиозные либо атеистические убеждения и действовать в соответствии с ними при условии соблюдения закона [31].

Эти требования основаны в том числе и на международно-правовых актах. Так, согласно ст. 18 Всеобщей декларации прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 1948 г.) «каждый человек имеет право на свободу... религии, это включает свободу менять свою религию... и свободу исповедать свою религию как единолично, так и совместно с другими., публичным или частным порядком в учении, богослужении и выполнении религиозных и ритуальных порядков».

Аналогичное положение закреплено в Конвенции о защите прав человека и основных свобод (Рим, 1950). В ее ст. 9 говорится: «каждый имеет право на свободу ... религии; это право включает свободу менять свою религию ... и свободу исповедать с и свободу исповедать свою религию ... как индивидуально, так и сообща с

другими, публичным или частным порядком в богослужении, обучении, отправлении религиозных и культовых обрядов» [32]. В одном из решений Европейского Суда по правам человека подчеркивается: «Такой, какой ее защищает статья 9 (Конвенции о защите прав человека и основных свобод — *Е. Г.*), свобода ... религии является одной из основ демократического общества... Она фигурирует, в религиозном измерении, среди самых жизненно важных элементов самоидентификации верующих и их представления о жизни, но является также ценным благом для атеистов, агностиков, скептиков и равнодушных... Эта свобода включает, в частности, свободу присоединиться к религии или нет и свободу исполнять все предписания религии или нет» [26, с. 808].

Положение, аналогичное указанному в ст. 9 Конвенции о защите прав человека и основных свобод, закреплено в ст. 10 Конвенции Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека (Минск, 1995) [33].

Нормы Конституции РФ, перечисленных и других международно-правовых актов конкретизированы в национальном законодательстве, в частности, в Федеральном законе от 26 сентября 1997 г. № 125-ФЗ (в ред. от 5 февраля 2018 г.) «О свободе совести и о религиозных объединениях» [34]. Указанный Закон не только провозглашает право на свободу вероисповедания, но и закрепляет обстоятельство, имеющее принципиальное значение для характеристики уголовно-правовых иммунитетов и определения их видов: «Тайна исповеди охраняется законом. Священнослужитель не может быть привлечен к ответственности за отказ от дачи показаний по обстоятельствам, которые стали известны ему из исповеди» (ч. 7 ст. 3). Уголовный кодекс не содержит такого положения, поэтому в литературе можно встретить лишь упоминание об этом при анализе субъектного состава преступления, предусмотренного ст. 308 УК РФ [35]. В процессуальных и некоторых других отраслях права закреплен запрет на допрос в качестве свидетеля священнослужителя по обстоятельствам, которые стали ему известны из исповеди. В частности, такой запрет указан в п. 4 ч. 3 ст. 56 УПК РФ, п. 3. ч. 3 ст. 69 ГПК РФ, п. 3 ст. 51 Кодекса административного судопроизводства РФ.

Обращает на себя внимание несколько иная формулировка запрета, чем в УПК РФ. Если по п. 4 ч. 3 ст. 56 УПК РФ не может быть допрошен «священнослужитель — об обстоятельствах, ставшими ему известными из исповеди», то согласно п. 3 ч. 3 ст. 69 ГПК РФ —

«священнослужители религиозных организаций, прошедших государственную регистрацию, — об обстоятельствах, которые стали им известны из исповеди». Таким образом, гражданское процессуальное законодательство ограничивает круг лиц, в отношении которых действует указанный запрет. Религиозные организации регистрируются в соответствии с Федеральным законом от 8 августа 2001 г. № 129-ФЗ «О государственной регистрации юридических лиц и индивидуальных предпринимателей» [36].

В пункте 2 ст. 90 Налогового кодекса РФ в самом общем виде сказано, что не могут допрашиваться в качестве свидетеля лица, которые получили информацию, необходимую для проведения налогового контроля, в связи с исполнением ими своих профессиональных обязанностей, и подобные сведения относятся к профессиональной тайне этих лиц, в частности адвокат, аудитор. В литературе к указанным лицам относят и священнослужителей [37].

Как уже говорилось, уголовно-правовой иммунитет священнослужителя корреспондируется с процессуальными положениями о запрете его допроса по обстоятельствам, ставшими ему известными из исповеди. Однако в отличие от процессуального законодательства в материальном праве уголовно-правовой иммунитет священнослужителя не закреплен, что является несомненным пробелом, который необходимо устранить путем дополнения примечания к ст. 308 УК РФ. При этом необходимо иметь в виду уже отмечавшуюся разницу в формулировках, содержащихся в процессуальных нормах о запрете допроса указанного лица, породившую в теории различные оценки имеющихся оговорок относительно государственной регистрации религиозной организации. И. А. Бурмейстер, например, пишет, что в этом случае нарушается принцип равенства граждан перед законом [3, с. 5]. Н. Ю. Волосова, наоборот, считает целесообразным дополнить п. 4 ч. 3 ст. 56 УПК РФ указанной оговоркой [17, с. 97].

Надо сказать, что отмеченное различие в характеристике религиозной организации, представителем которой является священнослужитель, имеется и в иных нормативных правовых актах, а не только в процессуальном законодательстве. Так, согласно п. 11 ст. 19 Федерального закона от 21 ноября 2011 г. № 323-ФЗ «Об основах охраны здоровья граждан в Российской Федерации» к пациенту, находящемуся на стационарном лечении, может быть допущен священнослужитель религиозной организации, не имеющей статус юридического

лица (не зарегистрированного в установленном порядке) [38]. Между тем в соответствии со ст. 14 УИК РФ к осужденным приглашается священнослужитель, принадлежащий к зарегистрированному в установленном порядке религиозному объединению. Аналогичное положение закреплено в Правилах внутреннего распорядка следственных изоляторов уголовно-исполнительной системы [39]. «Для оказания духовной помощи подозреваемым и обвиняемым по их просьбе и с разрешения лица или органа, в производстве которых находится уголовное дело, допускается приглашение в СИЗО (следственный изолятор — Е. Г.) священнослужителей зарегистрированных в Российской Федерации религиозных объединений» (ст. 103).

Различия в статусе религиозного объединения отражены даже по отношению к различным категориям осужденных, причем сделано это в одной и той же норме (ст. 14 УИК РФ). Так, в отличие от осужденных к лишению свободы осужденным к смертной казни, а также тяжело больным осужденным обеспечивается возможность совершить все необходимые религиозные обряды и церемонии с приглашением священнослужителей.

В этом случае найти какую-либо закономерность в позиции законодателя практически невозможно. Трудно согласиться и с объяснением, предложенным по указанному поводу И. А. Бурмейстер. Она полагает, что это сделано с целью обеспечения государственной безопасности [3, с. 5]. Между тем, очевидно, что в какой-либо взаимосвязи данные обстоятельства не находятся.

На наш взгляд, коль скоро государство обеспечивает реализацию права на свободу вероисповедания и при этом предусматривает регистрацию религиозных объединений, то оно, регламентируя соответствующие общественные отношения, должно иметь в виду лишь представителей последней, находящейся в правовом пространстве России. Только при таком подходе гарантируется тайна исповеди и исключается возможность злоупотребления как процессуальным правом, так и уголовно-правовым иммунитетом.

Как уже говорилось, исповедь как таинство Церкви присуща не всем религиям. В связи с этим Н. Ю. Волосова полагает необходимым устранить в процессуальном законодательстве имеющееся неравенство перед законом, в п. 4 ч. 3 ст. 56 УПК РФ указав не только исповедь, но и обряды, схожие с покаянием [17, с. 97]. К сожалению, автор не дает их характеристики, не приводит названия

(перечня), наконец, не указывает, в каких религиях они возможны, что несомненно усложняет анализ ее позиции. На наш взгляд, таких обрядов в принципе не существует, исповедь — уникальное таинство, не имеющее каких-либо аналогов.

Подытоживая изложенное, предлагаем уголовно-правовой иммунитет священнослужителя изложить следующим образом: «Не подлежит уголовной ответственности за отказ от дачи показаний священнослужитель религиозной организации, прошедшей государственную регистрацию, — об обстоятельствах, которые стали ему известны из исповеди».

Требуется уточнения и формулировка п. 4 ч. 3 ст. 56 УПК РФ, в ее действующую редакцию необходимо добавить указание на то, что священнослужитель является представителем религиозной организации, прошедшей государственную регистрацию. В этом случае норму можно изложить в следующем виде: «4) священнослужитель религиозной организации, прошедшей государственную регистрацию, — об обстоятельствах, ставшими ему известными из исповеди».

Сформулированные предложения, на наш взгляд, во-первых, отражают межотраслевые связи; во-вторых, соответствуют каноническому и светскому законодательству.

Список литературы

1. Митрополит Иларион (Алфеев). Таинство веры. Введение в православное догматическое богословие. — М., 2017.
2. Корогодина М. В. Исповедь в России в XIV – XIX веках: Исследование и тексты. СПб., 2006. С. 8–9.
3. Бурмейстер И. А. Тайна исповеди: теоретико-правовой аспект // Сибирский юридический журнал. — 2010. — № 2 (49). — С. 3 – 7.
4. Пятин С. Ю. Комментарий к Федеральному закону от 26 сентября 1997 г. «О свободе совести и о религиозных объединениях» // СПС «КонсультантПлюс».
5. Кодекс канонического права. — М., 2007.
6. Разглашение тайны исповеди спасло невиновного. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.newsru.com/religy/25jul2001/confession.html> (дата обращения: 04.02.2022).
7. Священник из Саратова наказан за нарушение тайны исповеди. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.newsru.com/religy/30mar2016/andrey_yevstigneev.html (дата обращения: 04.02.2022).
8. Пилипенко Ю. С. Особенности профессиональных тайн // СПС «КонсультантПлюс»
9. Пчелинцев А. Абсолютна ли тайна исповеди. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.newsru.com/religy/30mar2016/andrey_yevstigneev.html (дата обращения: 04.02.2022).
10. Нью-йоркский судья освободил Хосе Моралеса. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.newsru.com/religy/25jul2001/confession.html> (дата обращения: 04.02.2022).
11. Носовский Ю. Обман доверия: донос по исповеди. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.pravda.ru> (дата обращения: 04.02.2022).
12. Королев Г. Тайна исповеди в уголовном процессе // Российская юстиция. 1995. № 2. С. 29–30.
13. Мельников Ю. Г. Свидетель в уголовном процессе // Адвокатская практика. — 2011. — № 2. — С. 25 – 29.
14. Словарь синонимов русского языка: практич. справ.; около 11 000 синонимических рядов / З. Е. Александрова. — 11-е изд., перераб. и доп. — М.: Рус. яз., 2001. — 564 с.
15. Платон. Соч. В 3 т. — М., 1968. — 752 с.
16. Будников В. Л. Иммуниет свидетеля в уголовном процессе. — Волгоград, 1998. — 32 с.
17. Волосова Н. Ю. О тайне исповеди и свидетельском иммунитете священнослужителя // Вестн. Оренбургск. гос. ун-та. 2015. № 3. С. 91 – 98.
18. Макарова З. В. Гласность уголовного процесса: концепция и проблемы развития: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 1996. 44 с.
19. Францифоров Ю. В. Противоречия уголовного судопроизводства: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Н. Новгород, 2007. — 80 с.
20. Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе (Общие черты судебной этики) // Кони А. Ф. Соч. соч. — М., 1967. С. 57 – 58.
21. Сергеевский Н. Д. Дело об убийстве псаломщика Кедрова // Журнал Министерства Юстиции. — 1895. — Кн. 3. — С. 158 – 232.
22. Чучаев А. И. Сергеевский Н. Д.: жизненные вехи и творческое наследие. Ульяновск, 2006. 288 с.
23. Евсеенко В. И. Тайна исповеди в российском уголовном судопроизводстве // Общество и право. — 2014. — № 2. — С. 191 – 192.
24. Трофимова В. Е. Понятие и содержание личной и семейной тайны // Молодой ученый. 2013. № 12. С. 682–685.
25. Татьяна Д., Закирова Л. Проблема тайны исповеди в уголовном процессе России // Вестн. Оренбургск. гос. ун-та. 2011. № 3. С. 140 – 142.
26. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 гг. — СПб., 2004. 1265 с.
27. Кудрявцев А. И. Государство не может быть нейтральным (о новом Федеральном законе «О свободе совести и о религиозных объединениях») // Бюллетень Министерства юстиции РФ. — 1998. — № 7. — С. 61 – 70.
28. Кипнис Н. М. Допустимость доказательств в уголовном судопроизводстве / Отв. ред. П. А. Лупинская. — М.: Юрист, 1995. — 128 с.
29. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации (постатейный) / Под ред. Г. И. Загорского. — М., 2016. — 1 216 с.
30. Колоколов Н. А. Оперативный судебный контроль в уголовном процессе // СПС «КонсультантПлюс»
31. Декларации прав и свобод человека и гражданина от 22 ноября 1991 г. // Ведомости СНД РСФСР и ВС РСФСР. — 1991. — № 52. — Ст. 1865.
32. Конвенция о защите прав человека и основных свобод (Рим, 1950) // Бюллетень международных договоров. — 2001. — № 3.
33. Конвенция Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека (Минск, 1995) // СЗ РФ. — 1999. — № 13. — Ст. 1489.
34. Федеральный закон «О свободе совести и о религиозных объединениях» от 26 сентября 1997 г. № 125-ФЗ // СЗ РФ. — 1997. — № 39. — Ст. 4465.

35. Преступления против правосудия / А. Н. Александров, Ю. И. Антонов, А. В. Галахова, В. В. Демидов и др.; Под ред.: А. В. Галахова. — М.: Норма, 2005. — 416 с.

36. Федеральный закон «О государственной регистрации юридических лиц и индивидуальных предпринимателей» от 8 августа 2001 г. № 129-ФЗ // СЗ РФ. — 2001. — № 33 (ч. 1). — Ст. 3431.

37. Правовое регулирование финансового контроля в Российской Федерации: проблемы и перспективы / Отв. ред. Е. Ю. Грачева. — М., 2013. — 386 с.

38. Федеральный закон «Об основах охраны здоровья граждан в Российской Федерации» от 21 ноября 2011 г. № 323-ФЗ // СЗ РФ. — 2011. — № 239.

39. Правила внутреннего распорядка следственных изоляторов уголовно-исполнительной системы, утвержденных приказом Минюста РФ от 14 октября 2005 г. № 189 // Бюллетень нормативных актов федеральных органов исполнительной власти. — 2005. — № 46.

References

1. Metropolitan Hilarion (Alfeev). The mystery of faith. Introduction to Orthodox dogmatic theology. - M., 2017.

2. Korogodina M.V. Confession in Russia in the XIV – XIX centuries: Research and texts. St. Petersburg, 2006. P. 8–9.

3. Burmeister I. A. The secret of confession: theoretical and legal aspect // Siberian Legal Journal. - 2010. - No. 2 (49). — P. 3 – 7.

4. Pyatin S. Yu. Commentary on the Federal Law of September 26, 1997 “On Freedom of Conscience and Religious Associations” // SPS “ConsultantPlus”.

5. Code of Canon Law. - M., 2007.

6. Disclosure of the secret of confession saved an innocent person. [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.newsru.com/religy/25jul2001/confession.html> (access date: 02/04/2022).

7. A priest from Saratov was punished for violating the secret of confession. [Electronic resource]. — Access mode: https://www.newsru.com/religy/30mar2016/andrey_yevstigneev.html (access date: 02/04/2022).

8. Pilipenko Yu. S. Peculiarities of professional secrets // SPS “ConsultantPlus”

9. Pchelintsev A. Is the secret of confession absolute? [Electronic resource]. Access mode: https://www.newsru.com/religy/30mar2016/andrey_yevstigneev.html (access date: 02/04/2022).

10. A New York judge released Jose Morales. [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.newsru.com/religy/25jul2001/confession.html> (access date: 02/04/2022).

11. Nosovsky Yu. Deception of trust: denunciation by confession. [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.pravda.ru> (date of access: 02/04/2022).

12. Korolev G. The secret of confession in criminal proceedings // Russian justice. 1995. No. 2. P. 29–30.

13. Melnikov Yu. G. Witness in criminal proceedings // Lawyer practice. - 2011. - No. 2. - P. 25 – 29.

14. Dictionary of synonyms of the Russian language: practical reference; about 11,000 synonymous rows / Z. E. Aleksandrova. — 11th ed., revised. and additional - M.: Rus. lang., 2001. - 564 p.

15. Plato. Op. In 3 volumes - M., 1968. - 752 p.

16. Budnikov V. L. Immunity of a witness in criminal proceedings. - Volgograd, 1998. - 32 p.

17. Volosova N. Yu. On the secret of confession and witness immunity of a clergyman // Vestn. Orenburgsk. state un-ta. 2015. No. 3. P. 91 – 98.

18. Makarova Z.V. Glasnost of the criminal process: concept and problems of development: Author's abstract. dis. ... Doctor of Law. Sci. Ekaterinburg, 1996. 44 p.

19. Franzifirov Yu. V. Contradictions in criminal proceedings: Author's abstract. dis. ... Doctor of Law. Sci. - N. Novgorod, 2007. - 80 p.

20. Koni A.F. Moral principles in criminal proceedings (General features of judicial ethics) // Koni A.F. Sob. Op. - M., 1967. S. 57 – 58.

21. Sergeevsky N. D. The case of the murder of psalm-reader Kedrov // Journal of the Ministry of Justice. - 1895. - Book. 3. - pp. 158 – 232.

22. Chuchaev A.I. Sergeevsky N.D.: life milestones and creative heritage. Ulyanovsk, 2006. 288 p.

23. Evseenko V.I. The secret of confession in Russian criminal proceedings // Society and law. - 2014. - No. 2. - P. 191 – 192.

24. Trofimova V. E. The concept and content of personal and family secrets // Young scientist. - 2013. - No. 12. - P. 682 – 685.

25. Tatyani D., Zakirova L. The problem of the secret of confession in the criminal process of Russia // Vestn. Orenburgsk. state un-ta. 2011. No. 3. P. 140 – 142.

26. De Salvia M. Precedents of the European Court of Human Rights. Guidelines on jurisprudence relating to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Judicial practice from 1960 to 2002. - St. Petersburg, 2004. 1265 p.

27. Kudryavtsev A.I. The state cannot be neutral (on the new Federal Law “On Freedom of Conscience and Religious Associations”) // Bulletin of the Ministry of Justice of the Russian Federation. - 1998. - No. 7. - P. 61 – 70.

28. Kipnis N. M. Admissibility of evidence in criminal proceedings / Rep. ed. P. A. Lupinskaya. - M.: Yurist, 1995. - 128 p.

29. Commentary on the Criminal Procedure Code of the Russian Federation (article-by-article) / Ed. G.I. Zagorsky. - M., 2016. - 1,216 p.

30. Kolokolov N. A. Operational judicial control in criminal proceedings // SPS “ConsultantPlus”

31. Declaration of the rights and freedoms of man and citizen of November 22, 1991 // Gazette of the Council of People's Commissars of the RSFSR and the Supreme Court of the RSFSR. - 1991. - No. 52. - Art. 1865.

32. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Rome, 1950) // Bulletin of International Treaties. - 2001. - No. 3.

33. Convention of the Commonwealth of Independent States on Human Rights and Fundamental Freedoms (Minsk, 1995) // SZ RF. - 1999. - No. 13. - Art. 1489.

34. Federal Law “On Freedom of Conscience and Religious Associations” dated September 26, 1997 No. 125-FZ // SZ RF. - 1997. - No. 39. - Art. 4465.

35. Crimes against justice / A. N. Alexandrov, Yu. I. Antonov, A. V. Galakhova, V. V. Demidov, etc.; Edited by: A. V. Galakhova. - M.: Norma, 2005. - 416 p.

36. Federal Law “On State Registration of Legal Entities and Individual Entrepreneurs” dated August 8, 2001 No. 129-FZ // SZ RF. - 2001. - No. 33 (part 1). — St. 3431.

37. Legal regulation of financial control in the Russian Federation: problems and prospects / Responsible. ed. E. Yu. Gracheva. - M., 2013. - 386 p.

38. Federal Law “On the fundamentals of protecting the health of citizens in the Russian Federation” dated November 21, 2011 No. 323-FZ // SZ RF. - 2011. - No. 239.

39. Internal regulations of pre-trial detention centers of the penal system, approved by order of the Ministry of Justice of the Russian Federation of October 14, 2005 No. 189 // Bulletin of normative acts of federal executive authorities. - 2005. - No. 46.

*Станислав ГОЛУБЕВ, заң ғылымдарының кандидаты, доцент,
Казанский (Приволжский) Федеральный университет,
Россий Федерациясы, 420008, Казан қ., Кремль көш., 18, sigolubev@kpfu.ru*

ҚЫЛМЫСТЫҚ НӘТИЖЕЛЕР: ТҮСІНІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТЫ

Аннотация: Мақала қылмыстық зардаптардың мәні мен құқықтық табиғатын талдауға арналған. Қылмыс белгілерінің жүйесі үшін қоғамдық қауіпті зардаптардың түсінігі мен орны қарастырылады. Қылмыстық әрекет белгілерінің бірі ретінде қылмыстық зардаптарды сипаттаудың тарихи тәсілдері зерттеледі. Қылмыстың сыртқы құрамдарының элементтері және қылмыстық салдар түсінігінің мазмұнының даулы мәселелері құқықтық талдауға жатады. Қылмыстық (қоғамдық қауіпті) зардаптардың авторлық түсіндірмесі ұсынылады.

Түйін сөздер: қылмыстық зардаптар, қылмыстық құқық, құқықтар мен заңды мүдделер, қасақана және абайсызда жасалған әрекет, жауапкершілік.

*Станислав ГОЛУБЕВ, кандидат юридических наук, доцент,
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
Российская Федерация, 420008, Казань, ул. Кремлевская, 18, sigolubev@kpfu.ru*

ПРЕСТУПНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ: ПОНЯТИЕ И ПРАВОВАЯ ПРИРОДА

Аннотация: Статья посвящена анализу сущности и правовой природы преступных последствий. Рассматриваются понятие и место общественно опасных последствий в системе признаков состава преступления. Исследуются исторически сложившиеся подходы к характеристике преступных последствий как одного из признаков преступного деяния. Подвергаются правовому анализу элементы внешних составных частей преступления и спорные вопросы содержания понятия «преступные последствия». Предлагается авторская трактовка преступных (общественно опасных) последствий.

Ключевые слова: преступные последствия, уголовный закон, права и законные интересы, умышленное и неосторожное деяние, ответственность.

*Stanislav GOLUBEV, Ph. D. in Law, Associate Professor,
Kazansky (Privolzhsky) Federal University,
Russian Federation, 420008, Kazan, Kremlin str., 18, sigolubev@kpfu.ru*

CRIMINAL CONSEQUENCES: CONCEPT AND LEGAL NATURE

Abstract: The article is devoted to the analysis of the essence and legal nature of criminal consequences. The concept and place of socially dangerous consequences for the system of signs of a crime are considered. The historical approaches to the characterization of criminal consequences as one of the signs of a criminal act are investigated. The elements of the external components of the crime and controversial issues of the content of the concept of criminal consequences are subjected to legal analysis. The author's interpretation of criminal (socially dangerous) consequences is proposed.

Key words: criminal consequences, criminal law, rights and legitimate interests, intentional and negligent act, responsibility.

В системе признаков состава преступления общественно опасные (преступные) последствия занимают особое место, поскольку в основном именно в них находит объективное отражение общественная опасность посягательства. Как писал П. С. Дагель, «объективный характер общественной опасности обусловлен характером вреда, причиняемого преступлением» [1, с. 61].

По сути, ради предупреждения преступных последствий и принимается уголовный закон. Вероятно, в том числе и поэтому проблемы определения и

характеристики преступных последствий в той или иной мере находятся в поле зрения специалистов на протяжении относительно длительного времени.

Однако надо иметь в виду, что в понятие последствия преступления вначале вкладывался совершенно иной смысл, чем в настоящее время, оно трактовалось как дополнительные правовые обременения в отношении лица, совершившего преступление и осужденного судом. Именно в этом смысле они оцениваются, например, в первом российском учебнике уголовного права.

Его автор Осип Горегляд приводит три возможных варианта такого обременения:

1) исключение дворянина из Собрании дворянства;

2) исключение гражданина из Городского общества;

3) запрещение избирать на соответствующие должности лиц, опороченных судом [2, с. 8 – 9].

Для характеристики же преступного последствия как признака преступления он использует обобщенное понятие «вред»: «Преступление есть деяние противозаконное, умышленное и при том вредное Государству или частным лицам» [2, с. 11].

Между тем в теории уголовного права общественно опасные последствия некоторыми криминалистами уже в то время выделялись в качестве самостоятельного признака преступления [3, с. 24]. Так, П. А. Фейербах говорит о противозаконном последствии, которое должно быть «сцеплено» причиной (causalitas) с деянием [4, с. 59].

А. Ф. Кистяковский анализ рассматриваемого понятия начинает с оговорки о том, что необходимо различать действие и его последствие. «... Если действие составляет существенно необходимый признак преступления, то нельзя сказать того же о последствии ... Первое есть стремление субъекта, проявившееся во внешнем мире, к осуществлению своего намерения; второе есть результат этой внешней деятельности... Первое состоит в исключительной власти субъекта как проявление его намерения во внешнем мире; второе ... есть результат деятельности не только субъекта, но и сил природы и вообще внешних посторонних причин. Оттого действие субъекта не всегда совпадает с тем результатом ... для которого оно бывает предпринято» [5, с. 486].

К сожалению, в дальнейшем описании последствий автор фактически уходит от собственно проблемы их определения и характеристики, а сосредоточивает внимание на стадиях совершения преступления, в той или иной мере увязывая это с рассматриваемым признаком состава преступления. По сути, к ним обращается лишь при анализе совершения или, иначе, преступления совершившегося или удавшегося. В дефиниции последнего А. Ф. Кистяковский упоминает наступление последствия, но при этом замечает, «если таковое принадлежит к законному понятию преступления» [5, с. 511].

Автор подчеркивает, что совершение без последствия немисливо; говоря современным языком, преступления без последствий нет и не

может быть. В работе они группируются по разным основаниям. Так, выделяются:

1) возвратные и безвозвратные; к первым, например, относятся лишение жизни, изгнание плода, причинение увечья, растрение и др.; ко вторым — похищение имущества.

Исходя из такого деления последствий предлагается соответствующие преступления делить на два разряда: первый из них охватывает деяния, влекущие непоправимый (невознаградимый) вред; второй — деяния, влекущие поправимые последствия;

2) неуловимые последствия, например, при обиде;

3) последствия формальной перемены, например, при подлоге.

Для наказуемости деяний с двумя последними видами последствий достаточно, чтобы было осуществлено то воздействие на объект, которое и составляет суть преступления [5, с. 512].

В отличие от А. Ф. Кистяковского Н. Д. Сергеевский признавал вред содержанием деяния. «Вред, заключающийся в преступном деянии, — пишет он, — может быть или вредом отдельному лицу — вред личный — или вредом для всего общества — вред общественный, так как всякая норма, нарушаемая преступным деянием, имеет своим предметом или права, блага и интересы частного лица, или интересы всего общества, или то и другое вместе» [6, с. 53].

По мнению автора, в некоторых случаях деяние содержит в себе не сам вред, а опасность (возможность) его причинения. Например, беспорядочная стрельба в населенных пунктах, несоблюдение установленных правил обращения с ядами и т. д. «Сами по себе взятые, деяния эти никому никакого вреда не причиняют, но ... представляются опасными в смысле возможности такого вреда» [6, с. 55]. Согласно современным уголовно-правовым воззрениям речь в этом случае идет о составах опасности.

На наш взгляд, Н. Д. Сергеевский достаточно противоречив: с одной стороны, он критикует позицию законодателя, по своему усмотрению объявляющего преступным так называемое простое непослушание, которое в ряде случаев не только не является вредным для общества и частных лиц, но может быть даже и полезным. Такая законодательная практика приводит к коллизии вреда как содержания преступного деяния и непослушания. В науке данное обстоятельство объяснялось тем, что содержание преступного деяния исчерпывается самим фактом непослушания: все, что запрещено законом под страхом наказания, то и есть преступное деяние, независимо от его значения для общества и правопорядка. «Не трудно видеть,

— писал ученый, — что учение это, как устанавливающее исключительно формальное определение преступного деяния, является совершенно односторонним...» [6, с. 55]. С другой стороны, автор оправдывал такой подход, считая, что с формальной точки зрения его следует признать правильным. «... Каково бы ни было известное деяние по своему содержанию, хотя бы оно не только не нарушало интересов общества и частных лиц, а наоборот, заключало в себе служение целям правопорядка, но если оно обложено наказанием в уголовном законе, то оно будет играть в практической жизни ту же роль, как и всякое преступное деяние — лицо, его совершившее, будет предано суду, осуждено, наказано...» [6, с. 56].

П. П. Пусторослев, как и Н. Д. Сергеевский, общественно опасные последствия преступления не выделяет в качестве самостоятельного признака преступления, а относит их к внешней составной части преступного деяния. «Внешней, или объективной, составной частью преступного деяния называется внешний поступок или внешние поступки посягающего человека, а в некоторых случаях сверх того еще и способствование жертвы преступления, в одних уголовных правонарушениях лишь способные обусловить, а в других — уже обусловившие собой наступление вреда или опасности по отношению к одному или нескольким человеческим благам, пользующимся охраной действующего уголовного права, учиненные: в одних случаях — при наличии особого внешнего, или объективного, обстоятельства или обстоятельств, а в других — без нея, предусмотренные вместе с этими необходимыми внешними обстоятельствами, с необходимым способствованием жертвы преступления и с необходимыми последствиями, со стороны действующего уголовного права, при определении состава уголовного правонарушения» [7, с. 288].

По мнению автора, элементы внешних составных частей преступного деяния, совершаемого лицом, могут быть различными, однако все возможные варианты можно сгруппировать в шесть категорий:

1) поступок или поступки человека способны обусловить наступление вреда или опасности по отношению к человеческому благу или благам, охраняемым действующим уголовным правом;

2) предусмотренные уголовным законом при определении некоторых составов уголовных правонарушений поступок или поступки жертвы преступления способны обусловить причинение

вреда человеческому благу или благам, охраняемым уголовным правом;

3) наступление вреда охраняемым уголовным законом благам предусмотрено составом преступления;

4) создание опасности причинения вреда охраняемым уголовным законом благам предусмотрено составом преступления;

5) «К 5-й категории принадлежит обусловленность, а именно — 1) обусловленность внешнего поступка или поступков посягающего человека, входящих в состав уголовного правонарушения, внешним поступком или поступками жертвы преступления, входящими в состав уголовного правонарушения, 2) обусловленность внешнего поступка или поступков жертвы преступления, входящих в состав уголовного правонарушения, внешним поступком или поступками посягающего человека, входящими в состав уголовного правонарушения, и 3) обусловленность наступления вреда или опасности по отношению к человеческому благу или благам, находящимся под уголовно-правовой охраной, внешним поступком или поступками посягающего человека, входящими в состав уголовного правонарушения, а в некоторых уголовных правонарушениях — еще и внешним поступком или поступками жертвы преступления, входящими в состав уголовного правонарушения»;

б) внешние обстоятельства, предусмотренные действующим уголовным законодательством, которые используются законодателем при характеристике преступления либо выделении видов (подвидов) преступлений одного и того же рода [7, с. 290].

Из приведенной классификации, осуществленной П. П. Пусторослевым, явствует, что основной акцент им сделан на соотношении деяния виновного и, выражаясь современным языком криминологии, виктимным поведением жертвы преступления, характеризующим обстоятельства причинения вреда охраняемым уголовным законом благам. Собственно же общественно опасные последствия преступления, их дефиниция, сущность и содержание, виды преступных последствий, как и у других дореволюционных криминалистов, остались вне поля зрения автора. Это, в частности, подтверждается материалами хрестоматии, подготовленной Г. А. Левицким [8]. Составитель приводит выдержки из работ ряда ученых, посвященных проблеме объективной стороны преступления (как уже говорилось, преступные последствия самостоятельно не рассматривались):

Ф. Лист: «Действие есть произвольное причинение или неотклонение изменений во внешнем мире... Понятие действия требует, далее, наступления изменений во внешнем мире (т. е. в людях или вещах). Это изменение мы называем ПОСЛЕДСТВИЕМ». «Последствие должно быть причинено (обусловлено) телесным движением; телесное движение и последствие должны стоять друг другу в отношении причины и следствия (причинной связи)»;

С. П. Мокринский: «Возрастание опасности (преступного деяния — С. Г.) может произойти в двойном направлении ... могут возрасти или шансы, или размер возможного бедствия, или, наконец, то или другое вместе...»;

С. В. Познышев: «Ответственность за преступный результат... является обоснованной, коль скоро установлено, что поведение субъекта 1) или было одним из условий — причин этого результата, хотя бы роль его сводилась к простому подставлению объекта под действия других факторов или 2) непосредственно или посредственно возбуждало, усиливало или направляло действие хотя бы одного из причинивших результат факторов»;

Э. Ферри: «... Как отличить неумышленное убийство от неумышленного поранения, как измерить их различную наказуемость? Очевидно, не волей и не разумом виновного (ибо как в одном, так и в другом случае он не имел ни мысли, ни желания убить или ранить кого бы то ни было), а наоборот, только РЕЗУЛЬТАТОМ» [8, с. 21 – 25].

Ограничился констатацией общественно опасного последствия как результата преступного деяния и Г. Е. Колоколов, сосредоточившись при этом на анализе концепций причинно-следственной зависимости, высказанных в западноевропейской и русской уголовно-правовой литературе [9, с. 251].

Образно представлены преступные последствия в работах Н. С. Таганцева. Более того, понятие о преступном последствии он называл техническим. Рассматривая преступное деяние как посягательство на норму в ее реальном бытии, ученый отмечает, что оно может охватывать и известные его последствия. При этом, обращаясь к трудам немецких криминалистов, замечает, что они последствия преступления включают в само понятие деяния как необходимое его условие. «Последняя постановка вопроса может, однако, привести к существенным недоразумениям. Если, конечно, понимать под последствиями преступной деятельности самое посягательство на правовую норму, самое повреждение правоохраняемого интереса или поставление его в опасность, то

такое идеальное последствие присуще всякому преступному посягательству и при том не только содеянию, но и бездействию, но тогда этот признак теряет практическое значение, да к тому же и сторонники разбираемого мнения под выражением “результат” преступной деятельности подразумевают ... именно изменение внешнего мира» [10, с. 277].

Однако надо иметь в виду, подчеркивает Н. С. Таганцев, что с физической точки зрения нет и не может быть такого проявления деяния вовне, которое бы не сопровождалось соответствующими изменениями во внешнем мире; иное противоречило бы основному закону мироздания — причинности. Но уголовное право, говоря о преступном действии и его последствиях, в качестве последнего признает не любой результат, а только тот, который имеет правовое значение. «Сообразно сему ... во всех ... кодексах ... вредоносные или опасные содеяния или бездействия являются воспрещенными под страхом наказания или сами по себе, или только при наличности известных, вызванных этими деяниями последствий, видоизменения в бытии или условиях бытия окружающих нас людей или предметов или в порядке и условиях совершающихся событий» [10, с. 277].

В качестве одного из последствий преступления автор выделяет создание определенной опасности для конкретного право охраняемого интереса, т. е. таких условий, при наличии которых общественно опасные последствия наверняка бы наступили. Эта опасность характеризуется не только наличием «злой и субъективно опасной воли», но и объективными свойствами, угрожающими для указанного жизненного интереса. Она может либо поглощаться фактически наступившим последствием, либо стать самостоятельным основанием уголовной ответственности. Опасность может угрожать одному определенному благу или нескольким однородным или разнородным право охраняемым интересам.

В качестве второго последствия Н. С. Таганцев называл действительный вред, формулируя при этом определения и не характеризуя его виды; он, как и все остальные дореволюционные криминалисты, более важным считал исследование причинной связи в уголовном праве [10, с. 278].

Активная разработка проблем последствия преступления в России началась во второй половине XX в., причем, как и прежде, вначале это делалось в рамках анализа признаков преступления. Причем надо заметить, что все исследования базировались на положениях

философии, согласно которым, в частности, «поступок, перемещенный во внешнее бытие, всесторонне развивающийся сообразно своим связям в последовательности внешней необходимости, ведет к многообразным последствиям» [11, с. 162].

Последствие — полисемантическое слово, его лексическое значение раскрывается как «следствие, все, чему есть причина; случай, явление, обусловленное пришедшим; конец относительно начала или причины своей» [12, с. 511]. В философии это понятие в самом общем виде трактуется как результат взаимодействия [13, с. 392], который означает изменения, дополнения, преобразования, наступающие во внешней среде благодаря приложению человеческих знаний и сил [14, с. 33]. Деятельность человека, какой бы она ни была по своей сути и направленности, всегда производит различные изменения в окружающем мире, т. е. выступает как форма воздействия на внешнюю среду. В. И. Ленин писал, что «деятельность человека, составившего себе объективную картину мира, изменяет внешнюю действительность...» [15, с. 199].

Для обозначения рассматриваемого признака состава преступления в литературе используется ряд терминов: «последствия преступления», «преступные последствия», «общественно опасные последствия», «результат», «ущерб», «убытки», «вред», «урон» и др. По мнению В. В. Мальцева, указанные термины допустимо считать синонимичными [16, с. 9], с чем согласиться, даже учитывая оговорку автора о том, что это относится к уголовно-правовым вопросам их характеристики, вряд ли возможно. Данное обстоятельство наглядно видно хотя бы по имеющейся дискуссии в уголовно-правовой литературе по поводу соотношения понятий преступного последствия и преступного результата.

Обобщив все имеющиеся высказывания, можно выделить три позиции (при этом, разумеется, имеет место элемент абстрагирования от некоторых нюансов точек зрения ученых). Так, одна группа криминалистов, как и В. В. Мальцев, признает их равнозначными [17, с. 57]. Более того, например, А. С. Михлин утверждал, что понятия «последствие» и «результат» прочно вошли в теорию и практику как синонимы, придание им различного смысла, их разграничение может только запутать вопрос, но никак не разрешить его [18, с. 16].

Другая группа ученых понятие «результат» связывает с возможностью его характеристики с

использованием различных параметров: натуральных, стоимостных, медико-биологических, физико-химических и т. д. [19, с. 213] В связи с этим Н. Ф. Кузнецова отмечала, что «анализ норм с признаком “результат” показывает, что им законодатель обозначает непосредственный экономический ущерб, оцениваемый по денежной стоимости чаще всего предметов преступления» [20, с. 228]. В этом случае, на наш взгляд, имеет место недостаточно корректная интерпретация законодательного текста. Обращение к уголовно-правовым нормам показывает, что законодатель иногда применяет специфический лингвистический прием конструирования состава преступления, употребляя термин «результат» в значении союза «вследствие», который используется для присоединения придаточного предложения со значением следствия.

Некоторые авторы рассматривают последствие и результат как соотношение содержания и формы [21, с. 153].

Наконец, С. В. Землюков предлагает различать результат и последствие преступления исходя из формы вины деяния, повлекшего их: умышленные влекут результат, а неосторожные — преступное последствие [22, с. 24]. Однако в своих рассуждениях автор допускает противоречия, на что обоснованно обращает внимание Е. А. Фролов [23, с. 111].

В литературе неоднозначно решается и вопрос о соотношении других понятий, используемых, как указывалось, для обозначения преступных последствий. Так, А. Н. Трайнин, В. В. Мальцев и ряд других ученых определяют последствие через ущерб [24, с. 139]. Некоторые криминалисты первое характеризуют используя термин «вред», при этом придают ему одно из двух значений: он, во-первых, рассматривается как конструктивный системообразующий элемент преступного деяния, состоящий из изменения объекта посяательства и выступающий основным объективным критерием его общественной опасности (общественной вредности); во-вторых, как обязательный признак состава преступления, влияющий на квалификацию содеянного и ответственность [22, с. 24]. Эта позиция подверглась обстоятельной критике Г. П. Новоселовым, считавшим, что авторы ошибаются в определении объема рассматриваемых понятий, их соотношения между собой. По его мнению, преступный вред является частным случаем преступного последствия [25, с. 48]. Вероятно, в этом случае необходимо различать общелингвистическое значение термина «вред» и его уголовно-

правовую характеристику. С точки зрения уголовно-правовой доктрины Г. П. Новоселов несомненно прав, однако в первом значении понятию «вред» придается более широкое значение. Так, К. Маркс писал: «Что же такое вредные последствия? Вредно то, что приносит вред интересу лесовладельца» [26, с. 57].

Теория уголовного права содержит десятки определений преступного последствия, хотя надо заметить, они не отличаются особым разнообразием: в одних случаях имеет место констатация их сути, в других — в дефиниции отражаются некоторые существенные признаки или значение, связь с объектом посягательства. Так, Г. П. Новоселов последствия характеризовал как «... причинно связанные с содеянным любые изменения окружающего мира, где бы (в природе, имуществе, документах, здоровье и т. д.) они ни происходили и какой бы (физический, химический и т. д.) характер ни носили» [25, с. 47]. А. С. Михлин писал, что «... последствие представляет собой нарушение объекта преступления, в связи с чем последствие можно определить как вред, причиненный преступной деятельностью человека общественным отношениям, охраняемым уголовным законом» [19, с. 16]. Н. Ф. Кузнецова — «вредные, с точки зрения господствующего класса, изменения в охраняемых уголовным законодательством общественных отношениях, производимые преступным действием или бездействием субъекта» [27, с. 10]. В. В. Мальцев — «... общественно опасный ущерб, отражающий свойства преступного деяния и объекта посягательства, наносимый виновным поведением, от причинения которого соответствующее общественное отношение охраняется средствами уголовного права» [16, с. 27]. Н. И. Коржанский — «противоправное изменение общественных отношений, заключающееся в полном или частичном временном или постоянном затруднении или ликвидации возможности осуществления субъектом отношений своих интересов» [28, с. 162]. М. В. Талан — «выражается в нарушении общественных отношений, охраняемых уголовным законом, и причинении вреда личности, обществу и государству» [29, с. 317]. С. В. Краснопеев — «реальный вред, причиняемый преступлением общественным отношениям, выражающийся в совокупности причинно связанных с преступным поведением негативных изменений, которым подвергаются социальные, правовые, экономические, нравственные и иные ценности общества» [30, с. 8] и т. д. Эти и другие дефиниция преступных последствий обладают как несомненными

достоинствами, так и, к сожалению, различного рода недостатками.

Определение последствий преступления, предложенное В. Г. Степановым, выделяется из общего ряда указанных дефиниций рассматриваемого признака состава преступления. Таковыми он предлагает признавать «обусловленные преступным деянием (действием или бездействием) общественно опасные изменения в охраняемых уголовным законом сферах жизнедеятельности государства, общества и человека, выразившиеся в причинении (или угрозе причинения) им физического, имущественного, морального, психического и другого вреда» [31, с. 8].

М. В. Талан упрекает автора в нарушении приоритетности указанных сфер; по ее мнению, более адекватным современной уголовно-правовой политике было бы утверждение об изменениях в таких сферах жизнедеятельности, с учетом приоритетов, как личности, общества и государства [29, с. 317].

На наш взгляд, проблема не сводится к отмеченному обстоятельству, она намного глубже и серьезнее. Дело в том, что автор, в отличие от других криминалистов, говорит не об общественных отношениях (интересе, благе), которым деянием причиняется урон, а о сферах жизнедеятельности государства, общества и человека, тем самым фактически изменяет объект уголовно-правовой охраны. В этом нетрудно убедиться, обратившись к социологической и философской трактовке данного понятия. Так, применительно к человеку в теории говорится о пяти таких сферах: материальном производстве; аксиологической; научной, или производстве научного знания; политической, или управлении общественными процессами; социальной. Кроме того, выделяются семь ключевых сфер в связи с самореализацией человека: духовный и личностный рост, здоровье, карьера, финансы, отношения и так называемая яркость жизни.

В специальной литературе сфера жизнедеятельности общества определяется как мысленно фиксированный своеобразный вид устойчивой, необходимой и никогда не прекращающейся жизненной активности общества, осуществляющейся в форме целостной системы разветвленных и качественно определенных общественных отношений и направленной на самореализацию сущностных сил социума в одном из универсальных аспектов его наличного бытия. Выделяются сферы материального и духовного производства, политико-правовая и социальная сферы, причем последние две существуют на

паритетных началах с двумя первыми [32, с. 11]. Проще говоря, сферы жизни общества — это устройство социума, в котором каждой его части присущи определенные функции, являющиеся отдельной областью (сферой) жизнедеятельности людей.

Используемое автором словосочетание «сферы жизнедеятельности государства» вообще нельзя признать корректным.

Таким образом, подмена в целом устоявшегося понятия объекта уголовно-правовой охраны достаточно широким и в том числе в связи с этим недостаточно конкретным понятием «сфера жизнедеятельности государства, общества и личности» не может быть признана обоснованной и целесообразной; по своей сути она приводит к искажению связей преступного последствия с объектом преступления. Уголовный закон не охраняет и не может охранять сферы жизнедеятельности, иное противоречит ст. 2 УК РФ.

В. Г. Степанов говорит об обусловленности преступных последствий преступным деянием. В этом утверждении, на наш взгляд, также заложены две неточности. Во-первых, деяние как признак объективной стороны состава преступления само по себе, взятое в отдельности, может быть уголовно-противоправным, а может и не являться таковым (криминообразующим признаком конкретного преступления может быть и любой другой признак состава преступления). Следовательно, дихотомическую связку «деяние — последствие» нельзя ограничивать преступным характером первой составляющей. Во-вторых, обусловленность (зависимость от каких-либо условий) не равно причинности, а между тем деяние и последствие должны находиться в причинной связи.

На наш взгляд, необходимо различать последствие преступления и преступные последствия. Первым охватывается весь тот вред, который причинен совершением преступления, в том числе и затраты на содержание уголовной юстиции. Иначе говоря, в этом случае речь идет о социальных последствиях преступлений (преступности).

В составе преступления выделяется преступное, или общественно опасное, последствие как признак его объективной стороны. Как правило, оно выступает криминообразующим признаком конкретного преступления.

Многие авторы, анализируя понятие последствия, также имеют в виду два его значения. Так, М. В. Талан, рассматривая его как правовое и социально-психологическое явление,

трактует понятие о нем в широком и узком смысле слова. В первом значении последствия присущи любому преступлению, они обусловлены свойством последнего вызывать негативные изменения в охраняемых уголовным законом общественных отношениях; во втором значении общественно опасные последствия выступают признаком объективной стороны в материальных составах преступлений [29, с. 317].

Преступные последствия обладают рядом признаков. Некоторые из них перечислены в уголовно-правовой литературе. Например, в качестве таковых называются: объективность; двойной способ внешнего выражения; нормативность; разнородный характер природы; относительность и нахождение в постоянном окружении иных вредных последствий; аксиологичность; неустрашимость; динамичность тяжести; причинную зависимость от деяния и др. [23, с. 16] В. Н. Кудрявцев к характерным чертам преступных последствий относил: 1) нарушение того общественного отношения, ради охраны которого установлена конкретная уголовно-правовая норма, либо материальный или моральный вред участнику этого отношения; 2) нарушение правовых отношений, которые установлены для охраны определенного блага [33, с. 149].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что преступные, или общественно опасные, последствия — это признак объективной стороны состава преступления, характеризующий нормативно определенный вред, причиненный общественным отношениям, являющимися объектом преступления, в результате совершения преступления. Они имеют дуалистичную природу: будучи признаком объективной стороны, находят отражение в объекте преступления.

Список источников

1. *Дагель П. С.* Проблемы вины в советском уголовном праве // Учен. зап. Дальневосточн. ун-та. 1986. Вып. 12. Ч. 1. 188 с.
2. *Горегляд О.* Опыт начертания российского уголовного права. Ч. 1: О преступлениях и наказаниях вообще. — СПб., 1815. — 167 с.
3. *Неклюдов Н. А.* Общая часть уголовного права (конспект). — СПб., 1875. — 200 с.
4. *Фейербах П. А.* Уголовное право. СПб., 1810. 775 с.
5. *Кистяковский А. Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть Общая. — Киев, 1882. — 892 с.
6. *Сергеевский Н. Д.* Русское уголовное право. Пособие к лекциям. Часть Общая. — СПб., 1900. — 364 с.
7. *Пусторослев П. П.* Русское уголовное право. Общая часть. Вып. 1. Введение. Источники уголовного права. Преступление. — Юрьев, 1912. — 535 с.
8. *Левицкий Г. А.* Русские и западноевропейские ученые XIX и начала XX вв. об уголовном законе, преступлении и наказании: Хрестоматия. — СПб., 2004. — 152 с.

9. Колоколов Г. Е. Уголовное право: Курс лекций. 1894 – 95 годы. — М., 1895. — 647 с.
10. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Общая часть. В 2-х т. Т. 1. — М., 1994. — 380 с.
11. Гегель Г. В. Философия права. М., 1990. 524 с.
12. Даль В. И. Толковый словарь русского языка. — М., 2002. — 2030 с.
13. Алексеев П. В., Панин А. В. Философия. — М., 1996. — 563 с.
14. Кветной М. С. Человеческая деятельность: сущность, структура, типы. — Саратов, 1974. — 224 с.
15. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 29.
16. Мальцев В. В. Проблема уголовно-правовой оценки общественно опасных последствий. — Саратов, 1989. — 192 с.
17. Дурманов Н. Д. Понятие преступления / Отв. ред.: М. Д. Шаргородский. — М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 315 с.
18. Михлин А. С. Последствия преступления. — М.: Юрид. лит., 1969. — 104 с.
19. Уголовное право. Общая часть / Отв. ред. Н. И. Ветров, Ю. И. Ляпунов. — М., 1997. — 592 с.
20. Курс уголовного права. В 5 т. Т. 1: Учение о преступлении / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. — М., 1999. — 624 с.
21. Уголовное право. Общая часть: Учебн. / Под ред. Л. В. Иногамовой-Хегай, А. И. Рарога, А. И. Чучаева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ», ИНФРА-М, 2008.
22. Землюков С. В. Уголовно-правовые проблемы преступного вреда. — Новосибирск, 1991. — 244 с.
23. Фролов Е. А. Объект и преступные последствия при посягательствах на социалистическую собственность // Уч. тр. Свердловск. юрид. ин-та. 1968. Вып. 8. С. 110 – 115.
24. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. — М.: Госюриздат, 1957. — 364 с.
25. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. — М.: Норма, 2001. — 208 с.
26. Маркс К. Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 1.
27. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. — М.: Госюриздат, 1958. — 219 с.
28. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. — М., 1980. — 248 с.
29. Уголовное право. Общая часть. Преступление. В 10 т. Т. VI: Объект преступления. Объективная сторона преступления / Под ред. Н. А. Лопашенко. М., 2016. 631 с.
30. Краснопеов С. В. Последствия преступления в уголовном праве России: Дис. ... канд. юрид. наук. — Ростов-н/Д, 2003. — 197 с.
31. Степанов В. Г. Общественно опасные последствия в уголовном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Самара, 2006. — 204 с.
32. Кучевский В. Б. Социальная философия: общество и сферы его жизнедеятельности. М., 2003. 202 с.
33. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. — М., 1960. — 244 с.
5. Kistyakovsky A.F. An elementary textbook of general criminal law with a detailed presentation of the principles of Russian criminal legislation. Part General. - Kyiv, 1882. - 892 p.
6. Sergeevsky N. D. Russian criminal law. Lecture guide. Part General. - St. Petersburg, 1900. - 364 p.
7. Pustoroslev P. P. Russian criminal law. A common part. Vol. 1. Introduction. Sources of criminal law. Crime. - Yuryev, 1912. - 535 p.
8. Levitsky G. A. Russian and Western European scientists of the 19th and early 20th centuries. on criminal law, crime and punishment: Reader. - St. Petersburg, 2004. - 152 p.
9. Kolokolov G. E. Criminal law: Course of lectures. 1894 – 95 years. - M., 1895. - 647 p.
10. Tagantsev N. S. Russian criminal law: Lectures. A common part. In 2 volumes. T. 1. - M., 1994. - 380 p.
11. Hegel G. V. Philosophy of Law. - M., 1990. 524p.
12. Dal V.I. Explanatory dictionary of the Russian language. - M., 2002. - 2030 p.
13. Alekseev P.V., Panin A.V. Philosophy. - M., 1996. - 563 p.
14. Kvetnoy M. S. Human activity: essence, structure, types. - Saratov, 1974. - 224 p.
15. Lenin V.I. Complete. collection Op. T. 29.
16. Maltsev V.V. The problem of criminal legal assessment of socially dangerous consequences. - Saratov, 1989. - 192 p.
17. Durmanov N. D. The concept of crime / Rep. ed.: M. D. Shargorodsky. - M. - L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1948. - 315 p.
18. Mikhlin A. S. Consequences of the crime. - M.: Legal. lit., 1969. - 104 p.
19. Criminal law. General part / Answer. ed. N. I. Vetrov, Yu. I. Lyapunov. - M., 1997. - 592 p.
20. Criminal law course. In 5 volumes. T. 1: The doctrine of crime / Ed. N. F. Kuznetsova, I. M. Tyazhkova. - M., 1999. - 624 p.
21. Criminal law. General part: Textbook. / Ed. L. V. Inogamova-Khegai, A. I. Raroga, A. I. Chuchaeva. — 2nd ed., revised, and additional - M.: Law firm "CONTRACT", INFRA-M, 2008.
22. Zemlyukov S.V. Criminal legal problems of criminal harm. - Novosibirsk, 1991. - 244 p.
23. Frolov E. A. Object and criminal consequences of encroachments on socialist property // Uch. tr. Sverdlovsk legal in-ta. 1968. Vol. 8. P. 110 – 115.
24. Trainin A. N. General doctrine of the composition of a crime. - M.: Gosyurizdat, 1957. - 364 p.
25. Novoselov G.P. The doctrine of the object of crime. Methodological aspects. - M.: Norma, 2001. - 208 p.
26. Marx K. Enegls F. Soch. 2nd ed. T. 1.
27. Kuznetsova N. F. The significance of criminal consequences for criminal liability. - M.: Gosyurizdat, 1958. - 219 p.
28. Korzhansky N. I. Object and subject of criminal law protection. - M.: Publishing house Acad. Ministry of Internal Affairs of the USSR, 1980. - 248 p.
29. Criminal law. A common part. Crime. In 10 volumes. T. VI: Object of the crime. The objective side of crime / Ed. N. A. Lopashenko. - M., 2016. - 631 p.
30. Krasnopeev S.V. Consequences of crime in criminal law of Russia: Dis. ...cand. legal Sci. - Rostov-n/D, 2003. 197 p.
31. Stepanov V. G. Socially dangerous consequences in criminal law: Author's abstract. dis. ...cand. legal Sci. - Samara, 2006. - 204 p.
32. Kuchevsky V. B. Social philosophy: society and spheres of its life. - M., 2003. - 202 p.
33. Kudryavtsev V. N. Objective side of the crime. - M., 1960. - 244 p.

References

1. Dagep P. S. Problems of guilt in Soviet criminal law // Uchen. zap. Far Eastern un-ta. 1986. Vol. 12. Part 1. 188 p.
2. Goreglyad O. Experience in drafting Russian criminal law. Part 1: About crimes and punishments in general. - St. Petersburg, 1815. - 167 p.
3. Neklyudov N. A. General part of criminal law (compendium). - St. Petersburg, 1875. - 200 p.
4. Feuerbach P. A. Criminal law. - St. Petersburg, 1810. - 775 p.

*Андрей ДЕГТЕРЕВ, доцент кафедры уголовного права,
кандидат юридических наук, Астраханский государственный университет,
Российская Федерация, 410056, г. Астрахань, ул. Татищева, 20а, degterevand@rambler.ru*

ВОСПРЕЯТСТВОВАНИЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ ИЛИ РАБОТЕ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ КОМИССИИ ПО УК РФ: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ

Аннотация: Статья посвящена анализу признаков основного состава преступления, предусмотренного ч. 1 ст. 141 УК РФ, относящихся к числу дискуссионных. Рассматриваются сущность воспрепятствования свободному осуществлению гражданином своих избирательных прав и права на участие в референдуме, нарушения тайны голосования, а также воспрепятствование работе избирательных комиссий, комиссий референдума либо деятельности членов указанных комиссий, связанной с исполнением им своих обязанностей. Дается новая трактовка непосредственного объекта преступления, анализируются спорные вопросы содержания субъективной стороны и т. д. Высказывается авторское мнение относительно возможности признания воспрепятствованием обнародования недостоверных сведений по итогам проведения опроса общественного мнения.

Ключевые слова: выборы, референдум, избирательные права, право на участие в референдуме, воспрепятствование, тайна голосования, член комиссии.

*Андрей ДЕГТЕРЕВ, қылмыстық құқық кафедрасының доценті,
заң ғылымдарының кандидаты, Астрахан мемлекеттік университеті
Ресей Федерациясы, 410056, Астрахан қ., Татищева көш., 20а, degterevand@rambler.ru*

ЖҮЗЕГЕ АСЫРУҒА КЕДЕРГІ БЕРУ ДАУЫС БЕРУ ҚҰҚЫҚТАРЫ НЕМЕСЕ ТАНДАУ ЖҰМЫСЫ РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСІ ЖӨНІНДЕГІ КОМИССИЯЛАР: ҚҰҚЫҚТЫ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: Мақала баптың 1-бөлігі бойынша негізгі қылмыс құрамының белгілерін талдауға арналған. Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 141, олар даулы болып табылады. Азаматтың өз сайлау құқықтарын және референдумға қатысу құқығын еркін жүзеге асыруына кедергі жасаудың, дауыс беру құпиясын бұзудың, сондай-ақ сайлау комиссияларының, референдум комиссияларының жұмысына немесе осы комиссия мүшелерінің осыған байланысты қызметіне кедергі жасаудың мәні міндеттерін орындауы қарастырылады. Яғни, қылмыстың тікелей объектісінің жаңаша түсіндірмесі пайда болды, субъективтік жағының мазмұнына қатысты даулы мәселелер талданады және т. б. Автордың пікірі негізінде жалған ақпараттың жариялануын кедергі деп тану мүмкіндігі туралы айтылған. қоғамдық пікір сауалнамасының нәтижелері.

Түйін сөздер: сайлау, референдум, дауыс беру құқығы, референдумға қатысу құқығы, кедергі, дауыс беру құпиясы, комиссия мүшесі.

*Andrey DEGTEREV, Associate Professor of the Department of Criminal Law,
Ph. D. in Law, Astrakhan State University,
Russian Federation, 410056, Astrakhan, Tatishcheva str., 20a, degterevand@rambler.ru*

OBSTACLING THE IMPLEMENTATION VOTING RIGHTS OR THE WORK OF THE SELECTION COMMISSIONS ON THE RF CC: PROBLEMS OF LAW ENFORCEMENT

Abstract: The article is devoted to the analysis of the signs of the main corpus delicti under Part 1 of Art. 141 of the Criminal Code of the Russian Federation, which are debatable. The essence of obstructing the free exercise by a citizen of his electoral rights and the right to participate in a referendum, violating the secrecy of voting, as well as obstructing the work of election commissions, referendum commissions or the activities of members of these commissions related to the performance of their duties are considered. Yes, there is a new interpretation of the immediate object of the crime, controversial issues of the content of the subjective side are analyzed, etc. The author's opinion is expressed regarding the possibility of recognizing as an obstruction the publication of false information based on the results of a public opinion poll.

Keywords: elections, referendum, voting rights, the right to participate in a referendum, obstruction, secrecy of voting, member of the commission.

Часть 1 ст. 141 УК РФ предусматривает ответственность за ряд деяний, которые воспрепятствуют осуществлению гражданином своих избирательных прав или права на участие в референдуме.

В литературе непосредственный объект рассматриваемого преступления раскрывается, как правило, одинаково; если и имеются различия, то они не существенны, касаются частных особенностей. Но при этом все определения, на наш взгляд, страдают рядом неточностей, причем независимо от подхода к установлению юридической природы деяния.

Так, Т. Д. Устинова полагает, что преступление, предусмотренное ст. 141 УК РФ, посягает «на избирательное право или право гражданина на участие в референдуме» [1, с. 357]. Во-первых, автор упускает из виду, что в указанной статье описаны, хотя и очень близкие по своей сути, но различные по содержанию преступления: в ч. 1 говорится о воспрепятствовании осуществлению соответствующих прав, а в ч. 3 — о вмешательстве в деятельность комиссий. Во-вторых, избирательное право — полисемантическое понятие, различаются его широкая и узкая трактовки (по другим утверждениям, имеет объективное и субъективное значение [2, с. 391]. В первом значении выступает в качестве института конституционного права, регулирующего общественные отношения, складывающиеся при выборах Президента РФ, депутатов законодательных (представительных) органов власти Российской Федерации и ее субъектов, при выборах в исполнительные органы власти и органы местного самоуправления, а также при реализации принципов проведения выборов, при регистрации избирателей и т. д. [3, с. 55] Иными словами, это система норм, регулирующих порядок формирования выборных государственных и муниципальных органов. Во втором значении избирательное право рассматривается как право граждан государства избирать (активное избирательное право) и быть избранными (пассивное избирательное право) [4, с. 11]. Очевидно, что практически невозможно понять, в каком из указанных трактовок избирательное право выступает объектом деяния, предусмотренного ст. 141 УК РФ [5, с. 27]. Кроме того, ограничение рассматриваемого состава преступления «правом гражданина на участие в референдуме» фактически выводит за пределы действия уголовно-правовой нормы такое деяние, как воспрепятствование работе комиссий или членов комиссий.

Также достаточно неопределенно указывает непосредственный объект преступления Г. П. Новоселов. Он считает, что в качестве такового следует признавать право участвовать в управлении делами государства как непосредственно, так и через своих представителей [6, с. 145].

По мнению А. Г. Князькиной, непосредственным объектом преступления, предусмотренного ст. 141 УК РФ, выступают общественные отношения в сфере реализации предусмотренных ст. 32 Конституции РФ и рядом международных актов права избирать и быть избранным в органы государственной власти и органы местного самоуправления, а также участвовать в референдуме и совершать другие избирательные действия в порядке, установленном законодательством [7, с. 185; 8, с. 105]. В этом случае вместо общественных отношений, которые терпят урон при воспрепятствовании осуществлению избирательных прав или работе избирательных комиссий, указывается сфера (область), в которой совершается это преступление.

Некоторые авторы непосредственный объект преступления, предусмотренного ст. 141 УК РФ, определяют исходя из деяния, образующего объективную сторону посягательства. Так, Б. Д. Завидов пишет: «Непосредственным объектом посягательства будут общественные отношения по обеспечению реализации права граждан на осуществление пассивного или активного избирательного права, права свободного волеизъявления на выборах и референдуме, на нормальную работу избирательных комиссий или комиссии референдума по обеспечению избирательных прав граждан или права на участие в референдуме. В общем, непосредственный объект посягательства может варьировать от способа осуществления преступного деяния, указанного в ... ст. 141 УК РФ» [9, с. 10; 10, с. 206].

Выделяется самостоятельный объект применительно к нарушению тайны голосования. По мнению Е. И. Бычковой, указанное деяние направлено на «общественные отношения по обеспечению реализации права свободного волеизъявления на выборах и референдуме» [11, с. 30]. Между тем Федеральный закон от 12 июня 2002 г. № 67-ФЗ (в ред. от 18.04.2018 г.) «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» тайну голосования (об этом можно судить и по названию нормативного правового акта) относит к гарантиям избирательных прав и права на референдум граждан России (п. 7). В пункте 11

ст. 2 указанного Федерального закона говорится: «гарантии избирательных прав и права на участие в референдуме — установленные Конституцией Российской Федерации, законом, иным нормативным правовым актом условия, правила и процедуры, обеспечивающие реализацию избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» [12].

Ряд авторов к непосредственному объекту рассматриваемого преступления относят «регламентированную законом работу избирательных комиссий» [13, с. 326]; «отношения, опосредующие работу избирательных комиссий и комиссий по проведению референдума» [14, с. 27; 15, с. 65; 16, с. 70] и др.

Непосредственный объект преступления, предусмотренного ст. 141 УК РФ, Н. Ю. Турищева вначале определяет как общественные отношения, складывающиеся в процессе реализации избирательных прав и права граждан на участие в референдуме. По ее мнению, именно они позволяют говорить о существовании системы преступлений против избирательных прав [17, с. 61]. Затем она пишет, что непосредственный объект указанных преступлений — «это общественные отношения, которые возникают в ходе реализации субъективных избирательных прав, прав граждан на участие в референдуме и связаны с возникновением, изменением или прекращением статуса участника избирательного процесса, процесса референдума, а также с реализацией закрепляемых указанным статусом полномочий» [17, с. 294].

Это утверждение вызывает ряд сомнений. Так, избирательный процесс отражает динамику деятельности соответствующих его субъектов, в связи с этим ему присуща стадийность, т. е. наличие этапов, последовательно сменяющих друг друга, в пределах которых должны быть совершены надлежащие процессуальные действия и процедуры [18, с. 34]. Стадии избирательного процесса взаимосвязаны и логически последовательны, предполагают реализацию общей цели — обеспечить выборам легитимность [19, с. 32]. Коль скоро речь идет о процессе, то естественно говорить о его начале и окончании. Начинается он, как известно, со стадии назначения выборов, которая охватывает два действия: принятия соответствующим органом решения о назначении выборов и его опубликования (ст. 10 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации»). Избирательный процесс начался, но как в этой стадии могут быть нарушены «общественные отношения, которые возникают

в ходе реализации субъективных избирательных прав»? Конкретное лицо включается в избирательный процесс со стадии выдвижения и регистрации кандидатов. Так, согласно ст. 38 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» регистрация кандидата, списка кандидатов осуществляется соответствующими избирательными комиссиями. Указанный закон определяет гарантии деятельности зарегистрированных кандидатов (ст. 41).

Следовательно, не весь избирательный процесс как таковой обеспечивает реализацию прав гражданина.

В литературе обоснованно обращается внимание на то, что общественные отношения, характеризующие выборы в законодательные и представительные органы, являются интегративными («многослойными») по структуре, включающими «материально-правовые, процедурные и процессуальные отношения»; первичными и вторичными. Первые из них регулируются конституционно-правовыми нормами и поэтому определяют назначение выборов как таковых, вторые играют «служебную, инструментальную роль в механизме правового регулирования». «Посягательство на вторичные избирательные отношения не может влечь уголовной ответственности» [20, с. 144].

Надо сказать, что есть и иной подход к трактовке рассматриваемого объекта преступления. Так, отношения по реализации избирательных прав граждан А. П. Свигузова относит к дополнительному объекту преступления, при этом непосредственным объектом она предлагает считать «общественные отношения по поводу формирования органов государственной власти и органов местного самоуправления» [21, с. 11]. К сожалению, в этом случае анализируемый элемент состава преступления формулируется очень широко, однако, на наш взгляд, обоснованно подчеркивается назначение выборов как механизма формирования государственной власти.

Иное соотношение основного и дополнительного непосредственных объектов преступления дает Н. В. Иванцова. Она полагает, что в качестве первого из них следует рассматривать основы конституционного строя, в качестве второго — политические права и свободы граждан [22, с. 537]. В этом случае автором допускается ряд ошибок. Во-первых, основы чего-либо вообще и конституционного строя государства в частности не могут

выступать в качестве непосредственного объекта по определению, в уголовном законодательстве им придается значение как минимум видового объекта. Во-вторых, не учитывается соотношение указанных основ конституционного строя и политических прав и свобод граждан, нормы о которых расположены в различных разделах и главах Уголовного кодекса РФ.

Допускал наличие факультативного объекта в преступлении, предусмотренном ст. 141 УК РФ, А. В. Кладков. Таковым он считал собственность, когда путем посягательства на нее осуществляется воспрепятствование реализации избирательного права [23, с. 97]. Вряд ли в этом случае собственность можно признать объектом рассматриваемого преступления. В указанном примере имеет место совокупность деяний, предусмотренных ст. 141 УК РФ и нормами о хищении, уgone транспортного средства либо уничтожения или повреждения имущества, поэтому собственность будет выступать основным непосредственным объектом одного из указанных преступлений, а не воспрепятствования реализации избирательных прав и права на участие в референдуме.

И. С. Щербина, характеризуя общественную опасность так называемых электоральных преступлений, на наш взгляд, выделяет существенный момент: возможность полной или частичной утраты доверия избирателей к органам государственной власти, что может привести к краху политической системы государства [24, с. 11].

По нашему мнению, объектом преступления, предусмотренного ст. 141 УК РФ, следует признавать общественные отношения, характеризующие легитимность государственной власти.

Анализируя объект рассматриваемого преступления, одни авторы применительно к деянию, указанному в ч. 3 ст. 141 УК РФ, выделяют предмет преступления [25, с. 93; 26, с. 89], называя в качестве такового Государственную автоматическую систему Российской Федерации «Выборы», другие же указанную систему одновременно признают предметом и средством совершения преступления [27, с. 27]. По нашему мнению, если осуществляется неправомерное вмешательство в деятельность Государственной автоматизированной системы РФ «Выборы», то последняя в этом случае выступает в качестве предмета преступления (оказывая воздействие на ее деятельность, виновный тем самым

нарушает объект уголовно-правовой охраны) [28, с. 9].

В литературе иногда упоминается потерпевший. Например, в качестве такового называется участник избирательного процесса или процесса референдума, реализующий свои субъективные избирательные права [7, с. 185]. Вероятно, это возможно, когда имеет место воспрепятствование свободному осуществлению гражданином избирательных прав или права на участие в референдуме либо воспрепятствовании деятельности члена избирательной комиссии или комиссии референдума. Скорее всего, наличие указанного признака состава можно выделить в преступлении, выразившемся в нарушении тайны голосования. Суть тайны голосования заключается в том, что никто, кроме самого избирателя (участника референдума), не должен знать содержание волеизъявления последнего и никто не вправе оказывать давление на его выбор. Согласно ст. 7 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» «голосование на выборах и референдуме должно исключать возможность какого-либо контроля за волеизъявлением гражданина. В отношении федерального референдума названный принцип раскрыт в ч. 6 ст. 2 Закона о референдуме РФ: голосование на референдуме является тайным, исключающим возможность какого-либо контроля за волеизъявлением гражданина РФ, в том числе наблюдения за заполнением участником референдума бюллетеня для голосования на референдуме в месте тайного голосования» [29]. «Таким образом, — пишет Е. И. Бычкова, — нарушение тайны голосования представляет собой разновидность воспрепятствования свободному осуществлению гражданином своих избирательных прав или права на участие в референдуме...» [11, с. 32].

Однозначно нет рассматриваемого признака, если преступление было направлено на воспрепятствование деятельности одной из указанных в законе комиссий. Однако в литературе высказана и другая точка зрения. Например, в качестве потерпевшего избирательную комиссию признает Н. Ю. Турищева. По ее мнению, при воспрепятствовании работе избирательных комиссий причиняемый вред может состоять в невозможности реализовать объем полномочий, закрепляемых за избирательной комиссией, участвующей в подготовке и проведении выборов. Объем полномочий различен и определяется уровнем комиссии. Вред может

состоять в физической невозможности проводить заседание комиссии или выполнять определенные обязанности, возлагаемые на комиссию: заниматься организацией изготовления и доставки избирательных бюллетеней, информационного обеспечения выборов, составления протоколов об административных правонарушениях и т. д.; иметь негативные последствия в виде принятия неправомерных по содержанию решений избирательных комиссий: незаконного отказа в регистрации кандидата или списка кандидатов, неправомерного (не соответствующего действительности) определения результатов выборов и др. [17, с. 123].

Потерпевший как признак состава преступления — это физическое лицо, которому деянием причинен физический или моральный вред. Коллегиальный орган им не может быть по определению.

А. В. Кладков указывает, что потерпевшим является гражданин Российской Федерации, чье избирательное право, право на участие в референдуме нарушено. Им может быть и член избирательной комиссии, комиссии по проведению референдума. При воспрепятствовании с применением насилия или угрозы его применения им может быть также близкий указанных лиц [1, с. 125].

При определении потерпевшего С. В. Расторопов исходит из конкретного статуса участника избирательного процесса. К нему он относит: кандидата, избирателя, члена избирательной комиссии или комиссии по проведению референдума и их близких [30, с. 97]. Н. И. Пикуров к указанному перечню добавляет лиц, которые в соответствии с п. 42 ст. 2 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и прав на участие в референдуме граждан Российской Федерации» уполномочены наблюдать за проведением голосования [31, с. 168].

Объективная сторона преступления характеризуется альтернативными действиями:

1) воспрепятствование свободному осуществлению гражданином своих избирательных прав или права на участие в референдуме;

2) нарушение тайны голосования;

3) воспрепятствование работе избирательных комиссий, комиссий референдума;

4) воспрепятствование деятельности члена избирательной комиссии, комиссии референдума, связанной с исполнением им своих обязанностей.

Таким образом, в трех случаях в законе идет речь о воспрепятствовании реализации права гражданина, работе комиссии или деятельности члена комиссии и в одном — о нарушении тайны.

«Воспрепятствовать» в русском языке означает затруднять, создавать помехи. Апплицируя содержание данного термина к указанным деяниям, криминалисты приходят к различным выводам относительно его уголовно-правового объема. Одни утверждают, что воспрепятствование имеет место лишь тогда, когда указанное право гражданина осталось нереализованным [7, с. 186], другие пишут, что воспрепятствование предполагает внешние по отношению к деятельности избирательной комиссии действия, не затрагивающие ее сути, не меняющие, но блокирующие ее, не дающие деятельности осуществляться. Воспрепятствование символизирует результат, при котором сама деятельность или затруднена, или невозможна [32, с. 594].

Состав рассматриваемого преступления является формальным, отглагольное существительное «воспрепятствование» не отражает результат деяния; другими словами, оно не является результативным деянием. Следовательно, рассуждения относительно возможных последствий не имеют отношения к характеристике состава преступления. К тому же, по своей сути препятствия бывают двух видов: преодолимые и непреодолимые. И первый, и второй случай образуют состав преступления, предусмотренного ст. 141 УК РФ.

Закон говорит о свободной, т. е. без какого-либо воздействия извне возможности реализации своих избирательных прав. С. М. Шапиев обращает внимание на важность дополнения ст. 141 УК РФ термином «свободное», относящимся к осуществлению избирательных прав. В этом случае описание деяния согласуется с нормами Конституции РФ, согласно которым участие гражданина в выборах является свободным и добровольным, исключая какое-либо принуждение [33, с. 3]. При этом использует множественное число «прав», осуществление которых обеспечивается анализируемой уголовно-правовой нормой (применительно к референдуму используется единственное число). В соответствии с п. 28 ст. 2 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и прав на участие в референдуме граждан Российской Федерации» избирательные права граждан — это конституционные права граждан РФ избирать и быть избранными в органы государственной власти и органы местного самоуправления, а

также право участвовать в выдвижении кандидатов, списков кандидатов, в предвыборной агитации, в наблюдении за проведением выборов, работой избирательных комиссий, включая установление итогов голосования и определения результатов выборов, в других избирательных действиях в порядке, установленном Конституцией РФ, указанным Федеральным законом, иными федеральными законами конституциями (уставами), законами субъектов РФ. Таким образом, ограничивать цель воспрепятствования только реализацией права избирать или быть избранным необоснованно, не соответствует законодательному определению понятия избирательных прав.

Понятие права на участие в референдуме дается в п. 51 ст. 2 указанного выше Федерального закона. Под ним понимается «конституционное право граждан Российской Федерации голосовать по вопросам референдума, а также участвовать в других действиях по его подготовке и проведению.

Способы воспрепятствования могут быть различными. Они могут включать любые действия, исключаящие или затрудняющие свободную реализацию избирательных прав или права на участие в референдуме, кроме указанных законодателем в качестве квалифицирующих признаков в ч. 2 ст. 141 УК РФ [34, с. 26; 35, с. 120; 36, с. 14].

Во втором случае воспрепятствование как деяние, предусмотренное ст. 141 УК РФ, направлено на прекращение или дезорганизацию работу избирательных комиссий и комиссий референдума. «Избирательная комиссия» — понятие видовое, им обозначается коллегиальный орган, формируемый в порядке и сроки, которые установлены законом, организующий и обеспечивающий подготовку и проведение этих же выборов. Законодательно выделяется три вида избирательных комиссий, выделяемых по «вертикали»:

1) организующая выборы избирательная комиссия — избирательная комиссия, на которую законом возложено руководство деятельностью всех избирательных комиссий по подготовке и проведению соответствующих выборов;

2) вышестоящая избирательная комиссия — определенная в качестве таковой законом избирательная комиссия, организующая и обеспечивающая подготовку и проведение выборов, по отношению к иным избирательным комиссиям, организующим и обеспечивающим подготовку и проведение этих же выборов;

2) нижестоящая избирательная комиссия — определенная в качестве таковой законом

избирательная комиссия, организующая и обеспечивающая подготовку и проведение выборов, по отношению к иным избирательным комиссиям, организующим и обеспечивающим подготовку и проведение этих же выборов (п. 21 – 24 ст. 2 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации»).

Независимо от места в указанной иерархии избирательные комиссии организуют и обеспечивают подготовку и проведение выборов. Именно этим обстоятельством обусловлена криминализация воспрепятствования их деятельности, выступающей одним из условий легитимности, образуемой в результате проведенных выборов государственной власти или органов местного самоуправления.

Как подчеркивает Н. Миронов, избирательные комиссии являются административными органами, не входящими ни в одну из трех ветвей власти и имеющими специальные функции, связанные с организацией выборов [37, с. 52].

Комиссии, в том числе и избирательные, не образуют иерархическую централизованную систему, обеспечивающую проведение всех выборов на территории Российской Федерации. По мнению А.В. Иванченко, предусмотренные законом избирательные комиссии способны эффективно решать вопросы обеспечения легальной передачи государственной власти победившей на выборах политической силе, сохранения единого конституционно-правового пространства [38, с. 74].

Воспрепятствование деятельности комиссии может выражаться в блокировании помещений избирательной комиссии, комиссии по проведению референдума, срыв заседаний, срыв голосования, подведения итогов и т. д. [39, с. 155].

Как и применительно к избирательной комиссии, понятие «комиссия референдума» — собирательное, охватывает все виды комиссий, предусмотренных для организации и проведения референдума. Согласно п. 38 ст. 2 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» под ней понимается коллегиальный орган, формируемый в порядке и сроки, которые установлены законом, организующий и обеспечивающий проведение референдума. Выделяются три их вида (такие же, как и для проведения выборов), характеристика которых по своей сути совпадает с характеристикой аналогичных видов избирательных комиссий.

Общественная опасность воспрепятствования их деятельности обусловлена теми задачами, которые решаются указанными комиссиями, — организацией и проведением референдума.

Криминалисты обоснованно считают, что преступление, предусмотренное ст. 141 УК РФ, может быть совершено как путем действия, так и путем бездействия [40, с. 194]. При этом надо иметь в виду механизм нарушения общественных отношений, признаваемых объектом данного преступления. Действие как форма воспрепятствования возможно, когда виновный нарушает указанные отношения извне. Как правило, так происходит чаще всего, вариантов такого поведения — множество, их суть одна — создать препятствия для осуществления гражданином соответствующего права. Бездействие образует рассматриваемое преступление лишь тогда, когда нарушение объекта преступления осуществляется изнутри, т. е. бездействует лицо, по закону обязанное действовать (оно включено в указанные общественные отношения). В этом случае набор поведения виновного ограничен его полномочиями. Например, отказ включить избирателя в списки для голосования, отказ в выдаче бюллетеня для голосования и др. Такой отказ возможен лишь со стороны лица, уполномоченного формировать соответствующие списки, выдавать бюллетени, он влечет нарушение избирательных прав гражданина.

Следует обратить внимание еще на одно обстоятельство. Воспрепятствование осуществлению избирательных прав гражданина возможно лишь тогда, когда последний, обладает соответствующими правомочиями, при их отсутствии такое объективно невозможно. Например, отказ суда удовлетворить требования гражданина, не являющегося зарегистрированным кандидатом, об аннулировании регистрации в качестве кандидата другого лица.

Федеральным законом от 4 июля 2003 г. № 94-ФЗ ч. 1 ст. 141 УК дополнено указанием на воспрепятствование деятельности члена избирательной комиссии, комиссии референдума, связанной с исполнением им своих обязанностей. Законодатель говорит об избирательной комиссии, в отношении деятельности члена которой было осуществлено воспрепятствование, вообще, без конкретизации ее вида. Следовательно, речь идет о членах всех избирательных комиссий — от Центральной до участковой.

Законодательство предусматривает две категории членов избирательных комиссий: с

правом решающего голоса и с правом совещательного голоса. Их статус различен. Полномочия первых подробно регламентированы в ст. 29 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации», член комиссии с правом совещательного голоса обладает равными правами с членом комиссии с правом решающего голоса по вопросам подготовки и проведения выборов или референдума, за исключением права:

а) выдавать и подписывать бюллетени, открепительные удостоверения;

б) участвовать в сортировке, подсчете и погашении бюллетеней;

в) составлять протокол об итогах голосования, о результатах выборов или референдума;

г) участвовать в голосовании при принятии решения по вопросу, отнесенному к компетенции соответствующей комиссии, и подписывать решение комиссии;

д) составлять протоколы об административных правонарушениях.

Уголовный закон говорит о воспрепятствовании деятельности члена комиссии, связанной с исполнением им своих обязанностей. Федеральный закон «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» не дает их перечня, а определяет их статус членов комиссий (ст. 29), хотя надо сказать, в содержание последнего должны входить и соответствующие обязанности [41; 42; 43]. Кроме того, связывать воспрепятствование только с исполнением обязанностей, значит, по сути, сужать границы действий рассматриваемой нормы. В связи с этим представляется необходимым слово «обязанностей» исключить из ст. 141 УК РФ, изложив норму в этой части следующим образом: «... деятельности члена избирательной комиссии, комиссии референдума, связанной с реализацией им своих полномочий».

В литературе высказано мнение, согласно которому «действия нарушителя, умышленно, в целях воспрепятствования свободному волеизъявлению избирателей и вопреки конституционным принципам народовластия и равенства обнародующего недостоверную информацию о результатах опроса общественного мнения, связанного с выборами, образует состав преступления, предусмотренного ч. 1 ст. 141 УК РФ...» [44, с. 114].

Опрос, с точки зрения русского языка, — это метод сбора первичной информации со слов

опрашиваемого [45, с. 448]. Также он понимается в отраслевых науках, например, как метод психологического изучения, в процессе которого задаются вопросы и по их ответам делаются выводы о психологическом состоянии личности [46, с. 307]. Опросы общественного мнения предусмотрены ст. 46 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации».

Следует отметить, что информирование избирателей, в том числе путем опроса общественного мнения и обнародования его результатов, с одной стороны помогают избирателю сформировать свое мнение [47, с. 391]. С другой стороны, имеет место обнародование недостоверных, искажающих реальную ситуацию сведений, в частности о поддержке избирателями того или иного кандидата или избирательного объединения.

Е. С. Козина, опираясь на исследования П. Бурдые (1930 – 2002, французский социолог, этнолог, философ, политический публицист) и П.-И. Шереля (профессор, Франция), делает вывод о том, что исследование общественного мнения всегда сопровождается манипулированием общественным сознанием, ложной интерпретацией ответов респондентов. Сила воздействия таких опросов обусловлена рядом обстоятельств, в том числе их обнародование в средствах массовой информации, вызывающих доверие у избирателей [48, с. 49].

Законодательного определения понятия «опрос общественного мнения» не существует. В постановлении Центральной избирательной комиссии РФ от 18 декабря 2007 г. № 77/618-5 «О Разъяснениях установленного законодательством Российской Федерации о выборах и референдумах порядка опубликования (обнародования) результатов опросов общественного мнения, связанных с выборами и референдумами» [49] говорится, что результаты опроса — это любые количественные показатели, полученные по его итогам (п. 1), при этом подчеркивается, что информация, сообщая избирателям, должна быть объективной и достоверной.

Искажение указанной информации не может быть признано воспрепятствованием реализации избирательных прав, а, следовательно, эти действия не могут быть квалифицированы по ст. 141 УК РФ. Более того, ответственность за подобного рода действия вообще не урегулирована правом. В связи с этим за обнародование сведений, не отвечающих действительности, в литературе предлагаются

разные меры — от ограничения числа организаций, которым разрешается проводить опросы, до введения административной ответственности [51, с. 25].

Нарушение тайны голосования как один из видов деяния, нарушающего осуществление избирательных прав, включено в ст. 143 УК РФ Федеральным законом от 4 июля 2003 г. № 94-ФЗ «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Российской Федерации в связи с принятием Федерального закона “Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации”» [52].

Нарушение тайны голосования может проявиться в двух формах: во-первых, в создании условий, которые позволяют контролировать волеизъявление голосующих (например, установление видеочкасов в кабинках для голосования; осуществление пометок бюллетеней и т. д.); во-вторых, непосредственный контроль со стороны конкретных лиц за голосованием отдельными гражданами (например, вход в кабинку для голосования посторонних и т. д.). Оба варианта объединяет одно — они дают возможность выяснить результаты голосования конкретного избирателя, участника референдума помимо, или вопреки его воле. Поэтому законодательно закреплено положение, согласно которому «бюллетень заполняется избирателем, участником референдума в специально оборудованной кабине, ином специально оборудованном месте, где не допускается присутствие других лиц» (п. 8 ст. 64 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации»).

Опросы избирателей и участников референдума на выходе из помещений для голосования (например, “exit polls”) проводятся на основе добровольности и анонимности. Подобного рода действия не могут влиять на свободу волеизъявления по определению.

Ю. Н. Климова считает, что нарушение тайны голосования по своей природе отличается от других деяний, указанных в ст. 141 УК РФ. Как уже говорилось, она выступает принципом свободных демократических выборов, а не отражает избирательные права граждан. Поэтому автор предлагает предусмотреть ответственность за совершение данного деяния в отдельной самостоятельной статье УК РФ. Это предложение поддержано другими авторами [17, с. 140].

Субъективная сторона, как правило, всеми авторами трактуется одинаково. Ей присуш

прямой умысел, мотивы [53, с. 40] и цели значения для квалификации не имеют, но могут быть учтены при выборе вида и размера (срока) наказания. Это обусловлено тем, что состав преступления является формальным. В преступлениях с таким составом содержание умысла заключается в осознании общественного опасного характера совершаемого деяния и желании его совершить [54, с. 103]. Однако в литературе допускается возможность совершения этого преступления и с косвенным умыслом. Так, указывается: «Состав преступления характеризуется прямым и косвенным умыслом. В последнем случае виновный сознает общественную опасность деяния, предвидит возможность наступления ущемления избирательных прав или права на участие в референдуме либо последствия нарушения нормальной работы избирательных комиссий, комиссий референдума либо их членов, но сознательно допускает эти последствия либо относится к ним безразлично» [55, с. 61]. Аргументируя высказанное мнение, авторы пишут: «Допустимость косвенного умысла вытекает из того, что в диспозиции (ст. 141 УК РФ. — А. Д.) отсутствуют указания на мотивы, цели и способ совершения преступления» [56, с. 61].

Данные утверждения грубо искажают характеристику вины в формальных составах преступлений, не согласуются с устоявшимся по этому вопросу мнением в теории уголовного права. Нетрудно заметить, что авторы, раскрывая содержание косвенного умысла, ориентируются на какие-то последствия деяния, которые законом не определены и не включены в характеристику объективной стороны преступления, предусмотренного ст. 141 УК РФ. Следовательно, и волевой момент вины не может определяться по отношению к тому, чего нет в законе. Коль скоро лицо совершает предусмотренное законом деяние, значит оно для него желаемо. Иное противоречит логике и здравому смыслу. Одним словом, преступление, предусмотренное ст. 141 УК РФ, вопреки указанным утверждениям, может совершаться только с прямым умыслом. Отсутствие указания в законе на мотивы, цели, а тем более на способ совершения преступления никак не колеблет указанного вывода.

Список литературы

1. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / Под ред. Л. В. Иногамовой-Хегай, А. И. Рарога, А. И. Чучаева. — М., 2006. — 795 с.
2. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: Учебн. для вузов. — 5-е изд., изм. и доп. — М.: Норма, 2006. — 784 с.
3. Кутафин О. Е. Предмет конституционного права. — М., 2011. — 592 с.
4. Черепанов В. А. Конституционное право России. — М., 2016. — 424 с.
5. Горяный С. В. К вопросу о понимании содержания понятия «избирательные права» // Государственная власть и местное самоуправление. — 2013. — № 5. — С. 27 – 30.
6. Уголовное право. Особенная часть: Учебн. / Отв. ред. И. Я. Козаченко, Г. П. Новоселов. — 5-е изд., изм. и доп. — М.: Норма: НИЦ ИНФРА-М, 2013. 912 с.
7. Российское уголовное право. Особенная часть / Под ред. В. П. Коняхина, М. Л. Прохоровой. — М., 2015. — 560 с.
8. Винокуров В. Н. Непосредственный объект преступления и его место в системе объектов преступления // Российский юридический журнал. — 2017. — № 1. — С. 104 – 109.
9. Завидов Б. Д. Уголовно-правовой анализ преступлений против конституционных прав и свобод человека и гражданина // СПС «Консультант-Плюс».
10. Солодовникова С. В. Проблемные аспекты квалификации преступления, предусмотренного ст. 141 УК РФ «Воспрепятствование осуществлению избирательных прав или работе избирательных комиссий» // Ленинградский юридический журнал. — 2015. — № 4. — С. 205 – 213.
11. Бычкова Е. И. Анализ объективных признаков нарушения тайны голосования // Юридический мир. — 2014. — № 5. — С. 30 – 32.
12. Федеральный закон «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» от 12 июня 2002 г. № 67-ФЗ (в ред. от 18.04.2018 г.) // СЗ РФ. — 2002. — № 24. — Ст. 2253.
13. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный) / Под общ. ред. Н. Г. Кадникова. — М., 2006. — 1096 с.
14. Князев С. Д. Уголовная ответственность за нарушение избирательных прав и права на участие в референдуме // Журнал российского права. — 2001. — № 2 (51). — С. 26 – 35.
15. Уголовное право России. Особенная часть / Под ред. А. С. Михлина. М., 2005. 443 с.
16. Шевченко Г. Н. Уголовно-правовая охрана избирательных прав граждан: Дис. ... канд. юрид. наук. — Ростов н/Д., 2006. — 205 с.
17. Турищева Н. Ю. Преступления против избирательных прав и права на участие в референдуме. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2010. — 339 с.
18. Князев С. Д. Избирательный процесс: понятие, особенности и структура // Правоведение. — 1999. — № 3. — С. 33 – 34.
19. Хрусталева Е. Н. Избирательный процесс в России // Правоведение. — 1998. — № 2. — С. 32 – 35.
20. Станкевич Г. А. Уголовная ответственность за воспрепятствование осуществлению избирательных прав или работе избирательных комиссий: Дис. ... канд. юрид. наук. — Кисловодск, 2002. — 208 с.
21. Свигузова А. П. Непосредственный объект уголовно-правовой охраны при совершении преступлений против порядка проведения выборов и референдумов // Следователь. 2006. № 9. С. 11–15.
22. Иванцова Н. В. Общая характеристика преступлений, связанных с выборами // Научные труды. Российская академия юридических наук: в 3-х т. — М., 2004. Вып. 4. Т. 2. С. 533 – 542.
23. Уголовное право России. Особенная часть / Под ред. Б. В. Здравомыслова. — М., 2001. — 507 с.

24. *Щербина И. С.* Уголовная ответственность за нарушение избирательных прав граждан и права на участие в референдуме: Дис. ... канд. юрид. наук. — Екатеринбург, 2012. — 228 с.

25. *Елисеева Т. Н.* Уголовно-правовая охрана избирательных прав граждан Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2004. — 210 с.

26. *Кольчицын А. С.* Преступления против избирательных прав граждан и права на участие в референдуме: Дис. ... канд. юрид. наук. Рязань, 2004. 195 с.

27. *Турищева Н. Ю.* Государственная автоматизированная система выборов как автономный признак состава преступления // Российский следователь. — 2008. — № 16. — С. 25 – 29.

28. *Кругленя А. Н.* Уголовно-правовая охрана избирательных прав и права на участие в референдуме: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2013. — 284 с.

29. *Игнатов С. Л.* Комментарий к Федеральному закону от 12 июня 2002 г. № 67-ФЗ «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» // СПС «КонсультантПлюс».

30. Уголовное право. Особенная часть / Под общ. ред. Л. Д. Гаухмана, С. В. Максимова. М., 2005. 705 с.

31. Особенная часть Уголовного кодекса Российской Федерации: комментарий, судебная практика, статистика / Под общ. ред. В. М. Лебедева; отв. ред. А. В. Галахова. — М., 2009. — 316 с.

32. *Лопашенко Н. А.* Уголовно-правовая охрана избирательных прав: оценка изменившегося законодательства (ст. 141 УК) // Научные труды. Российская академия юридических наук: в 3-х т. — М., 2004. Вып. 4. Т. 2. С. 594 – 601.

33. *Шапцев С. М.* Уголовная ответственность за нарушения законодательства о выборах // Журнал о выборах. — 2006. — № 3. — С. 3 – 9.

34. *Алиев В. М.* Конституционные и уголовно-правовые аспекты защиты прав и свобод человека и гражданина // Российский следователь. — 2017. — № 20. — С. 26 – 31.

35. *Кондрашев А. А.* Избирательно-правовая ответственность в российском конституционном праве // Актуальные проблемы российского права. — 2016. — № 6. — С. 112 – 123.

36. *Степанов И.* Защита избирательных прав неопределенного круга лиц // Законность. — 2007. — № 7. — С. 12 – 16.

37. *Миронов Н.* Институт избирательных комиссий в России: тенденции развития и роль в избирательном процессе // Сравнительное конституционное обозрение. 2007. № 2 (59). С. 51–54.

38. *Иванченко А. В.* Избирательные комиссии в Российской Федерации: история, теория, практика. — М., 1996. — 304 с.

39. *Ануфиева Т. Н., Ходусов А. А.* Уголовно-правовая защита прав и свобод личности. М., 2011. 216 с.

40. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под ред. В. Д. Иванова. — Ростов н/Д., 2002. — 512 с.

41. *Луничев Е. М.* Уголовно-правовой статус несовершеннолетнего в уголовном праве России. — М., 2012. — 224 с.

42. *Чучаев А. И., Крутцов А. А.* Уголовно-правовой статус иностранного гражданина: понятие и характеристика. — М., 2016. — 184 с.

43. *Чучаев А. И., Фирсова А. П.* Уголовно-правовое воздействие: понятие, объект, механизм. — М., 2010. — 304 с.

44. *Реут Д. А.* Опубликование результатов опросов общественного мнения как инструмент информирования

избирателей // Российский юридический журнал. — 2016. — № 3. — С. 114 – 118.

45. *Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.* Толковый словарь русского языка. — М., 1995. — 2314 с.

46. *Головин С. Ю.* Словарь практического психолога. — М., 1998. — 589 с.

47. *Веиняков А. А., Лысенко В. И.* Научно-практический комментарий к Федеральному закону «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» (постатейный). — М., 2003. — 896 с.

49. *Нещипоренко Т. В.* Информационное обеспечение выборов — институт избирательного законодательства Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2010. — 197 с.

50. *Козина Е. С.* СМИ и выборы: ресурс и мифы политического мифотворчества. — М., 2005. — 60 с.

51. Постановление Конституционного Суда РФ «По делу о проверке конституционности отдельных положений Федерального закона “Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации” в связи с запросом группы депутатов Государственной Думы и жалобами граждан С. А. Бунтмана, К. А. Катаняна и К. С. Рожкова» от 30 октября 2003 г. № 15-П // Вест. Конституц. Суда РФ. 2003. № 6.

52. *Шуленин В. В.* Правовое обеспечение в Российской Федерации равенства прав кандидатов и избирательных объединений при проведении предвыборной агитации: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2006. — 178 с.

53. *Климова Ю. Н.* Преступность и массовые коммуникации в период предвыборной агитации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Н. Новгород, 2003. — 233 с.

54. *Груздева А. П.* Понятие и некоторые формы проявления преступлений, совершаемых в условиях избирательного процесса (криминологический анализ) // Следователь. — 1999. — № 12. — С. 39 – 42.

55. *Рарог А. И.* Квалификация преступлений по субъективным признакам. — СПб., 2003. — 232 с.

56. *Антонов О. Ю., Багмет А. М., Бычкова Е. И.* Противодействие преступлениям против избирательных прав граждан: уголовно-правовые, криминологические и криминалистические аспекты: Монография. — М.: Юрлитинформ, 2014. — 256 с.

References

1. Criminal law of the Russian Federation. Special part / Ed. L. V. Inogamova-Khegai, A. I. Raroga, A. I. Chuchaeva. - M., 2006. - 795 p.

2. Baglay M.V. Constitutional law of the Russian Federation: Textbook. for universities. — 5th ed., rev. and additional - M.: Norma, 2006. - 784 p.

3. Kutafin O. E. Subject of constitutional law. - M., 2011. - 592 p.

4. Cherepanov V. A. Constitutional law of Russia. - M., 2016. - 424 p.

5. Goryany S.V. On the issue of understanding the content of the concept of “electoral rights” // State power and local self-government. — 2013. — No. 5. — P. 27 – 30.

6. Criminal law. Special part: Educational. / Rep. ed. I. Ya. Kozachenko, G. P. Novoselov. — 5th ed., rev. and additional - M.: Norma: SIC INFRA-M, 2013. - 912 p.

7. Russian criminal law. Special part / Ed. V. P. Konyakhin, M. L. Prokhorova. - M., 2015. - 560 p.

8. Vinokurov V. N. Direct object of crime and its place in the system of objects of crime // Russian legal journal. — 2017. — No. 1. — P. 104 – 109.

9. Zavidov B. D. Criminal legal analysis of crimes against constitutional rights and freedoms of man and citizen // SPS "Consultant-Plus", 2004.
10. Solodovnikova S.V. Problematic aspects of qualifying a crime under Art. 141 of the Criminal Code of the Russian Federation "Obstruction of the exercise of electoral rights or the work of election commissions" // Leningrad Legal Journal. — 2015. — No. 4. — P. 205 – 213.
11. Bychkova E. I. Analysis of objective signs of violation of the secrecy of voting // Legal world. - 2014. - No. 5. - P. 30 – 32.
12. Federal Law "On Basic Guarantees of Electoral Rights and the Right to Participate in a Referendum of Citizens of the Russian Federation" dated June 12, 2002 No. 67-FZ (as amended on April 18, 2018) // SZ RF. - 2002. - No. 24. - Art. 2253.
13. Commentary on the Criminal Code of the Russian Federation (article-by-article) / Under general. ed. N. G. Kadnikova. - M., 2006. - 1096 p.
14. Knyazev S. D. Criminal liability for violation of electoral rights and the right to participate in a referendum // Journal of Russian Law. - 2001. - No. 2 (51). — P. 26 – 35.
15. Criminal law of the Russian Federation. Special part / Ed. A. S. Mikhlina. - M., 2005. - 443 p.
16. Shevchenko G. N. Criminal law protection of citizens' electoral rights: Dis. ...cand. legal Sci. - Rostov n/d., 2006. - 205 p.
17. Turishcheva N. Yu. Crimes against electoral rights and the right to participate in a referendum. - St. Petersburg: Legal Center Press, 2010. - 339 p.
18. Knyazev S. D. Electoral process: concept, features and structure // Jurisprudence. - 1999. - No. 3. - P. 33 – 34.
19. Khrustalev E. N. Electoral process in Russia // Jurisprudence. - 1998. - No. 2. - P. 32 – 35.
20. Stankevich G. A. Criminal liability for obstructing the exercise of electoral rights or the work of election commissions: Dis. ...cand. legal Sci. - Kislovodsk, 2002. - 208 p.
21. Svirguzova A.P. Direct object of criminal legal protection when committing crimes against the procedure for holding elections and referendums // Investigator. 2006. No. 9. P. 11–15.
22. Ivantsova N.V. General characteristics of crimes related to elections // Scientific works. Russian Academy of Legal Sciences: in 3 volumes - M., 2004. Issue. 4. T. 2. P. 533 – 542.
23. Criminal law of the Russian Federation. Special part / Ed. B.V. Zdravomyslova. - M., 2001. - 507 p.
24. Shcherbina I. S. Criminal liability for violation of the electoral rights of citizens and the right to participate in a referendum: Dis. ...cand. legal Sci. - Ekaterinburg, 2012. - 228 p.
25. Eliseeva T. N. Criminal law protection of electoral rights of citizens of the Russian Federation: Dis. ...cand. legal Sci. - M., 2004. - 210 p.
26. Kolyshnitsyn A. S. Crimes against the electoral rights of citizens and the right to participate in a referendum: Dis. ...cand. legal Sci. - Ryazan, 2004. - 195 p.
27. Turishcheva N. Yu. State automated election system as an autonomous sign of a crime // Russian investigator. - 2008. - No. 16. - P. 25 – 29.
28. Kruglenya A. N. Criminal legal protection of electoral rights and the right to participate in a referendum: Author's abstract. dis. ...cand. legal Sci. - M., 2013. - 284 p.
29. Ignatov S. L. Commentary on the Federal Law of June 12, 2002 No. 67-FZ "On the Basic Guarantees of Electoral Rights and the Right to Participate in a Referendum of Citizens of the Russian Federation" // SPS "ConsultantPlus", 2014.
30. Criminal law. Special part / Under general. ed. L. D. Gaukhman, S. V. Maksimova. - M., 2005. - 705 p.
31. Special part of the Criminal Code of the Russian Federation: commentary, judicial practice, statistics / Under general. ed. V. M. Lebedeva; resp. ed. A. V. Galakhova. - M., 2009. - 316 p.
32. Lopashenko N. A. Criminal legal protection of electoral rights: assessment of the changed legislation (Article 141 of the Criminal Code) // Scientific works. Russian Academy of Legal Sciences: in 3 volumes - M., 2004. Issue. 4. T. 2. P. 594 – 601.
33. Shapiev S. M. Criminal liability for violations of election legislation // Journal of Elections. - 2006. - No. 3. - P. 3 – 9.
34. Aliev V. M. Constitutional and criminal legal aspects of the protection of the rights and freedoms of man and citizen // Russian investigator. — 2017. — No. 20. — P. 26 – 31.
35. Kondrashev A. A. Electoral legal responsibility in Russian constitutional law // Current problems of Russian law. - 2016. - No. 6. - P. 112 – 123.
36. Stepanov I. Protection of electoral rights of an indefinite circle of persons // Legality. - 2007. - No. 7. - P. 12 – 16.
37. Mironov N. Institute of election commissions in Russia: development trends and role in the electoral process // Comparative constitutional review. - 2007. - No. 2 (59). — P. 51 – 54.
38. Ivanchenko A.V. Election commissions in the Russian Federation: history, theory, practice. - M., 1996. - 304 p.
39. Anufieva T. N., Khodusov A. A. Criminal legal protection of individual rights and freedoms. M., 2011. 216 p.
40. Commentary on the Criminal Code of the Russian Federation / Ed. V. D. Ivanova. - Rostov n/d., 2002. - 512 p.
41. Lunichev E. M. Criminal legal status of a minor in the criminal law of Russia. - M., 2012. - 224 p.
42. Chuchaev A.I., Kruptsov A.A. Criminal legal status of a foreign citizen: concept and characteristics. - M., 2016. - 184 p.
43. Chuchaev A.I., Firsova A.P. Criminal legal influence: concept, object, mechanism. - M., 2010. - 304 p.
44. Reut D. A. Publication of the results of public opinion polls as a tool for informing voters // Russian Legal Journal. - 2016. - No. 3. - P. 114 – 118.
45. Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu. Explanatory dictionary of the Russian language. - M., 1995. - 2314 p.
46. Golovin S. Yu. Dictionary of a practical psychologist. - M., 1998. - 589 p.
47. Veshnyakov A. A., Lysenko V. I. Scientific and practical commentary on the Federal Law "On the basic guarantees of electoral rights and the right to participate in a referendum of citizens of the Russian Federation" (article-by-article). - M., 2003. - 896 p.
49. Nechiporenko T.V. Information support for elections - the institution of electoral legislation of the Russian Federation: Dis. ...cand. legal Sci. - M., 2010. - 197 p.
50. Kozina E. S. Media and elections: resources and myths of political myth-making. - M., 2005. - 60 p.
51. Resolution of the Constitutional Court of the Russian Federation "In the case of verifying the constitutionality of certain provisions of the Federal Law "On Basic Guarantees of Electoral Rights and the Right to Participate in a Referendum of Citizens of the Russian Federation" in connection with a request from a group of deputies of the State Duma and complaints from citizens S. A. Buntman, K A. Katanyan and K. S. Rozhkov" dated October 30, 2003 No. 15-P // Vest. Constitutional Courts of the Russian Federation. 2003. No. 6.
52. Shulenin V.V. Legal support in the Russian Federation for the equality of rights of candidates and electoral associations during election campaigning: Dis. ...cand. legal Sci. - M., 2006. - 178 p.
53. Klimova Yu. N. Crime and mass communications during the election campaign: Author's abstract. dis. ...cand. legal Sci. - N. Novgorod, 2003. - 233 p.
54. Gruzdeva A.P. Concept and some forms of manifestation of crimes committed in the conditions of the electoral process (criminological analysis) // Investigator. - 1999. - No. 12.
55. Rarog A.I. Qualification of crimes based on subjective criteria. - St. Petersburg, 2003. - 232 p.
56. Antonov O. Yu., Bagmet A. M., Bychkova E. I. Combating crimes against the electoral rights of citizens: criminal law, criminological and forensic aspects: Monograph. - M.: Yurlitinform2014. - 256 p.

Валерия ПУДИНОВА, магистранты, valipudinova21@gmail.com
Талгат ХАНОВ, Экономикалық-құқықтық зерттеулер ҒЗИ директоры,
заң ғылымдарының докторы, профессор, thanov@mail.ru
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қ., Академическая көш., 9

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕРРОРИЗМ КӨРІНІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ҚАЗАҚСТАНДА

Аннотация: Мақалада 2022 жылдың қаңтарында көрініс берген терроризмнің кейбір мәселелері қарастырылған. Қазіргі жағдайда халықаралық терроризмнің жеке ерекшеліктері мен мақсаттары зерттеледі. Терроризм көріністерінің алдын алу және алдын алу саласындағы құқықтық саясатты жетілдіруге бағытталған жекелеген ұсыныстар әзірленген. Тұрақтылықты қамтамасыз етуге және шиеленісті бәсеңдетуге бағытталған шаралар кешенін қабылдау қажет екендігі атап өтілді. Соның ішінде жастарды кез келген ұлт пен діни дүниетанымға төзімділік, ұлттық-мәдени дәстүрлерді құрметтеу рухында тәрбиелеу. Авторлардың пікірінше, ұлтаралық келісімнің сақталуына және қазақстандық қоғамның гүлденуіне дәл осындай көзқарас ықпал етеді.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитетімен гранттық қаржыландыру туралы келісімді жүзеге асыру шеңберінде дайындалған (IRN жобасы AP08856905).

Түйінді сөздер: террористік әрекет, экстремизм, халықаралық терроризм, лаңкестік акт, қарсы іс-қимыл, зорлық-зомбылық әрекеттері, қауіп-қатер.

Валерия ПУДИНОВА, магистрант, valipudinova21@gmail.com
Талгат ХАНОВ, директор НИИ экономических и правовых исследований,
доктор юридических наук, профессор, thanov@mail.ru
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
Республика Казахстан, 100009, г. Караганда, ул. Академическая, 9

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация: В статье рассматриваются отдельные вопросы терроризма, проявившегося в январе 2022 года. Исследованы отдельные особенности и цели международного терроризма в современных условиях. Сформулированы отдельные предложения, направленные на совершенствование правовой политики в сфере предупреждения и профилактики проявлений терроризма. Указывается на необходимость принятия комплекса мер, направленных на обеспечение стабильности и разрядке напряженности. В том числе, воспитание молодежи в духе толерантности по отношению к любым национальностям и религиозным мировоззрениям, уважения к национальным и культурным традициям. По мнению авторов, именно такой подход способствует сохранению межнационального согласия и процветанию казахстанского общества.

Статья подготовлена в рамках выполнения договора на грантовое финансирование Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН проекта AP08856905).

Ключевые слова: террористическая деятельность, экстремизм, международный терроризм, террористический акт, противодействие, насильственные действия, угроза.

Valeria PUDINOVA, Master's student, valipudinova21@gmail.com
Talgat KHANOV, Director of the Research Institute of Economic and Legal Research,
Doctor of Law, Professor, thanov@mail.ru
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
Republic of Kazakhstan, 100009, Karaganda, Akademicheskaya str., 9

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF INTERNATIONAL TERRORISM IN KAZAKHSTAN

Abstract: The article deals with some issues of terrorism, emerged in January 2022. Some features and goals of international terrorism in modern conditions are studied. Separate proposals aimed at improving the legal policy in the field of preventing and preventing manifestations of terrorism are formulated. It is pointed out that it is necessary to take a set of measures aimed at ensuring stability and defusing tension. In particular, education of young people in the spirit of tolerance towards all nationalities and religious worldviews, respect for national and cultural traditions. According to the authors, this approach contributes to the preservation of interethnic harmony and prosperity of Kazakhstan's society.

The article was prepared as part of the implementation of the grant financing agreement by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN of the AP08856905 project).

Keywords: terrorist activity, extremism, international terrorism, terrorist act, counteraction, violent actions, threat.

For more than a decade, there has been a global problem associated with the manifestation of various forms of terrorism. It should be noted that in the 19th century these manifestations were mostly individual in nature. For example, in the Russian Empire at the end of the 19th century, terrorists carried out targeted assassinations of high-ranking officials in order, to achieve specific political goals. However, the history of Russia empire, that terrorism cannot lead to the achievement поставленныхof its goals. Despite the fact that the narodovoltsy killed the tsar, desired they did not achieve what they wanted, but only caused an increased reaction on the part of the state, misunderstanding and even disappointment of the people. Therefore, in началthe early20th century, the individual terrorism of the old-style ism left the arena, but at the same time left a big mark on history. Until recently, there were only isolated cases of terrorism in Kazakhstan, so this issue was not given due attention.

In the modern world, terrorism has become completely different. Now, this is a serious problem not only for individual States, but for the entire world community. Today, as a rule, terrorists do not attempt to assassinate individual officials, but take entire groups of people hostage: sports teams, hospital patients, schoolchildren. Now the target of intimidation is the people, not the ruling elite. CViolence against peaceful, defenseless people is recognized as a common and effective method of terror. All this is accompanied by the obligatory demonstration of the disastrous results of terror through the mass media, public opinion, and through it, as through a transmission mechanism, the addressed sent to the leaders of countries. Terrorism is almost a laboratory example of the dramatic gap, that occurs between reality and its media reflection. Every terrorist act attracts a lot of attention, it is written about, discussed, expressed by politicians and argued in social networks. Terrorist attacks sow fear and terror in society, and often this leads и to political change.

In January 2022, events occurred in Kazakhstan событияthat were also officially recognized as acts of terrorism. In the recent history of Kazakhstan, such large-scale manifestations of terrorism have not yet been recorded. What happened is so far beyond the scope of violent, but still local terrorist attacks observed before, that analysts compare the days we experienced with the September 11 attacks in the United States. Without a

doubt, the strength of the moral impact on the population and the scale of destruction are quite comparable.

Suffice it to say that on January 4 – 6, many residents of Almaty seriously feared the surrender of the city to unknown, but clearly well-organized bandits. Already on January 5, an organized crowd of about 20 thousand people from all the outskirts of Almaty, having simultaneously arrived in the city center on the square, again attempted to seize the akimat building. They were better armed and organized. Due to the significant numerical advantage, they managed to break through several lines of defense and enter the building. Under the onslaught of a large crowd, the police were forced to retreat in order to avoid accidental casualties. At the same time, property was destroyed and looted, and the building was set on fire. According to the Ministry of Internal Affairs, an armed crowd also seized the buildings of akimats during the riots Atyrau region, Kyzylorda region, Almaty, Aktobe, Zhambyl regions, as well as the city of Semey. In addition, five other akimats were attacked [1].

Since the problem of terrorism is international in nature, many countries conduct various studies in this direction. So, for example, In the United States, The National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (Terrorism and Responses to Terrorism START) was established, which created the Global Terrorism Database (Global Terrorism Database GTD), which is a database that includes information about terrorist events around the world since 1970 [2].

Many research centers use this information when conducting their research. In particular, The Institute of Economics and Peace of the University of Maryland (Australia) conducts a comprehensive study "Глобальный индекс терроризма (Global Terrorism Index Index)" and annually publishes the level of terrorist activity in countries around the world. It shows which States какихare facing the terrorist threat and to what extent. According to them, since 2007, the world has experienced a certain stabilization of the threats of terrorism [3].

In the course of the conducted research, scientists of these research centers came to the conclusion that terrorism is "the threat or illegal use of force or violence by a non-State structure to achieve political, economic, religious or social goals through intimidation, coercion or intimidation" [4].

In this regard, it should be recognized that a practice is a case of intentional violence or a threat

to violence, which must meet at least two criteria. One is dictated by ideology, not by personal motives, and is addressed to society or the authorities, not to specific victims. Therefore, not every brutal murder is equated with a terrorist attack. For example, in 1994, in Rwanda, the Hutu military killed about 800,000 соотечественников Tutsi compatriots in 100 days, 2.5 times more than all the terrorists half a century. But this is not a terrorist act, but a genocide, because the state was behind the murder [5]. Drug cartel wars also do not fall into this category. However, in 1989, on the instructions of a drug lord Pablo Escobar was blown up by a Boeing 727, killing 107 people on board and 3 more on the ground, and this is considered a terrorist attack [6].

At the present stage of development, many terrorist organizations often make no secret of the fact that they seek to change the foreign and domestic policies of individual States or groups of countries, using the most sophisticated and barbaric methods of intimidation. Such behavior, which characterizes today's international terrorism, makes it possible to distinguish a number of distinctive features. These are: strong financial support from sponsors; reliance on extremist ideology, primarily on the politicized Islam of a radical sense; application in their criminal activities of the latest achievements in the field of science and technology, such as information technology, cyberterrorism, weapons of mass destruction and others; the desire of leaders of terrorist organizations not just to organize a terrorist attack but also to make sure that it receives an international response through the media and Internet resources [7, p. 9].

At the same time, at present, the goals of international terrorism have become much more extensive and include the following elements:

- disorganization of public administration and public order;
- creating a general atmosphere of chaos and fear; causing political, economic and moral damage to the authorities and the population;
- destabilization of the situation in a particular country or region;
- provoking armed conflicts and clashes between population groups on ethno-confessional or other grounds [8, p. 11].

Therefore, international terrorism сегодня is particularly dangerous today because it has become a threat to the general global legal order and interstate relations. Any illegal action in the international arena affects the interests of several States, and broad multilateral cooperation is necessary to prevent or prevent such actions.

It is no coincidence that the problem of combating this phenomenon and its causes has been on the agenda of most reputable international

organizations and forums for several decades, being the subject of heated discussions among politicians and scientists. In legal science, there are a number of predictive approaches to the further development of the phenomenon of terrorism [9; 10; 11], there are various opinions on the typing of terrorism [12; 13].

Experts who study the phenomenon of terrorism, as a rule, distinguish six main types of modern terrorism:

1. nationalist terrorism;
2. religious terrorism;
3. state-backed terrorism;
4. terrorism of leftist extremists;
5. terrorism of right-wing extremists;
6. terrorism of anarchists [14, p. 285].

At the same time, in recent years, some scientists have linked the spread of terrorism with migration processes, that have engulfed many countries of the world [15; 16; 17].

Thus, E. A. Popova notes that currently there is an unprecedented increase in the scale and geography of world migration, which is associated with a wave of color revolutions and military conflicts. At the same time, along with real refugees, radical elements also enter the country [18, p. 36].

Many political and public leaders link the problem of terrorism with migration, pointing out the potential for provoking migration from one country to neighboring countries, due to the increased threats of terrorist attacks. In this regard, an important element of any country's migration policy is to strengthen control over migration flows, aimed at preventing spontaneous and illegal economic and labor migration, as well as the isolation of migrants. Unfortunately, it is noted that there is a problem when a certain part of migrants is unable to integrate into the recipient State, accept its traditions and culture, which is often accompanied by the emergence of conflict situations. To date, no state has yet developed a real mechanism for resolving this problem [18, p. 36].

Despite the fact that there is no convincing доказательстваevidence linking migrants to terrorist attacks, however, the emotional response of society to migrants is quite acute. Therefore, it is advantageous for terrorist organizations to use migrants as subjects of recruitment, taking advantage of the negative attitude towards them.

In Kazakhstan, it is not uncommon to find links between terrorist attacks and radical Islamic movements. However, this should not create a negative attitude towards Muslims, as it should clearly distinguish between Muslims and terrorists. The society can quite adequately and rationally compare the facts and not prejudice its opinion. Therefore, acts committed by people of an Islamic faith do not provoke hatred towards adherents of

this denomination, and, on the contrary, can contribute to the growth of pro-Muslim sentiments in society. The state should systematically build an anti-terrorist policy, taking into account the peculiarities that have developed in our country, without allowing excesses and infringement of the rights and legitimate interests of true believers.

Todaya сегоднѣшний день т, terrorism is one of the most discussed issues, as acts of terrorism spread fear and terror among the civilian population. At the same time, the effectiveness of measures to counteract the manifestations of terrorism is still not at the proper level. In many respects, this depends on the combination of a fairly large number of interrelated factors. The most significant ones include: the lack of systematic, systematic work in the field of prevention and prevention of extremist and terrorist activities; insufficient technical оснащенностьequipment and weak professional trainingу специализированных of specialized units; lack of scientifically based developments in the field of countering terrorist threats; unwillingness of the ruling elite to recognize the reality of terrorism as a threat to the national security of the country and a program of actions.

Unfortunately, there are always separate individuals and groups of people who do not agree with the current policy and do not have the opportunity or do not want to use legitimate means of influencing the state. It is these individuals who resort to terrorist acts. However, происходят the changes in values occurring in modern society изменения ценностей, caused by modernization and globalization общественной of social processes cannot be ignored by the state. The mentioned processes of globalization in various spheres, migration flows of various types and levels end in tension of the structural parts of society. All this leads to an increase in the number of conflicts and tension and is one of the main problems of our time, which requires a full range of measures aimed at ensuring stability and defusing tension. Decent education of young people in the spirit of tolerance towards all nationalities and religious worldviews, respect for national and cultural traditions contributes to the preservation of interethnic harmony and prosperity of Kazakhstan's society.

References

1. What was happening in the regions of Kazakhstan. [Electronic resource]. — Access mode: <https://turanpress.kz/regiony/401-что-творило-в-регионах-казахстана.html> (date of access: 28.07.2018).
2. Terrorist attacks in the world. [Electronic resource]. — Access mode: <https://mydata.biz/ru/catalog/databases/gtd> (date of access: 28.07.2018).
3. The number of terrorist attacks in the world has stopped growing in recent years. [Electronic resource]. — Access mode: https://www.bbc.com/russian/international/2012/12/121203_terror_attacks_levelled_o (date of access: 28.07.2018).
4. Rating of countries of the world by the level of terrorism. [Electronic resource]. — Access mode: <https://gtmarket.ru/ratings/global-terrorism-index> (date of access: 28.07.2018).
5. 25 years of genocide against Tutsi in Rwanda: how it was. [Electronic resource]. — Access mode: <https://news.un.org/ru/story/2019/04/1352631> (date of access: 28.07.2018).
6. This day in history: 1989-terrorist attack in the sky over Bogota. [Electronic resource]. — Access mode: <https://eadaily.com/ru/news/2019/11/27/etot-den-v-istorii-1989-god-terakt-v-nebe-nad-bogotoy> (date of access: 28.07.2018).
7. *Ivanov S.*, International terrorism: causes of its occurrence and counteraction measures. *Foreign Military Review*. 2014, No. 2, pp. 8 – 13.
8. SIPRI Yearbook 2013: Armaments, Disarmament and International Security: Translated from English by the Institute of World Economy and International Relations of the Russian Academy of Sciences, Moscow, 2014, 792 p.
9. *Stepanova E. A.* Main trends in modern terrorism // *Security index*. 2015, № 3 (110), Volume 20, pp. 95 – 110.
10. *Stepanova E. A.* Long-term forecast of trends in terrorism // *Ways to Peace and Security*, 2016, № 1 (50), pp. 39 – 52.
11. *Nabiev N. S., Belyakov A. V.* On the issue of trends in the development of modern terrorism. *Internauka*. 2020, № 24-2 (153), pp. 34 – 36.
12. *Sosnin V. A., Kovaleva Yu. V.* The spread of radical Islam as a global threat to modernity: geopolitical trends and socio-psychological aspects of the problem. *Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences. Social and Economic Psychology*, 2017, vol. 2, № 2 (6), pp. 116 – 151.
13. *Nagornova M. P.* Types and nature of terrorist acts // *E-learning in continuing education*, 2014, № 1 – 2, pp. 313 – 316.
14. *Taova L. Yu.* On the issue of classification of types of modern terrorism in the context of extremism and fundamentalism. *Eurasian Law Journal*, 2018, № 3 (118), pp. 285 – 286.
15. *Buchakov S. A.* Illegal international migration and the threat of terrorism // *Bulletin of Omsk University. Series: Pravo*, 2019, vol. 16, № 2, pp. 114 – 121.
16. *Boyko A. V.* Migration and terrorism: on the problem of establishing the relationship between phenomena. *Azimut nauchnykh issledovaniy: ekonomika i upravlenie [Azimut of Scientific Research: Economics and Management]*, 2020, vol. 9, № 3 (32), pp. 24 – 28.
17. *Lapuk V. E., Demidova T. K.* Illegal migration as a factor in the spread of terrorism // *International Journal of Humanities and Natural Sciences*, 2022, № 1 – 2 (64), pp. 114 – 116. DOI:10.24412 / 2500-1000-2022-1-2-114-116.
18. *Popova E. A.* Issues of countering the criminal potential of illegal migration as one of the means of spreading the ideology of terrorism. *Aktual'nye problemy gosudarstva i prava [Actual Problems of the State and Law]*, 2018, vol. 2, № 5, pp. 35 – 46. DOI: 10.20310/2587-9340-2018-2-5-35-46.

*Талгат ХАНОВ, Экономикалық-құқықтық зерттеулер ҒЗИ директоры,
заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, thanov@mail.ru, 87015331147*

*Адель СӘДВАҚАСОВА, философия докторы (Ph. D.),
Қазақстан Республикасы ІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қ., Ермекова көш., 124, adel_sadvakasova@mail.ru*

ТЕРГЕУДІҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІНДЕ ТҮРҒАН ТЕРГЕУ ЖАҒДАЙЛАРЫНДА ДӘЛЕЛДЕР ЖИНАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Мақалада қылмыстық сот ісін жүргізудің бастапқы сатысында дәлелдемелерді жинауға қатысты кейбір мәселелер қарастырылған. Дәлелдеме ұғымының негізгі тәсілдері қарастырылады және осы негізде сотқа дейінгі іс жүргізудің бастапқы сатысын жүзеге асыруға уәкілетті субъектілердің дәлелдемелік ақпаратты алу ерекшеліктері қарастырылады. Жеке жағдайларды қарастыруға әрекет жасалды, нәтижесінде алынған ақпарат негізінде дәлелдеу субъектісі процессуалдық шешім қабылдайды. Сот-сараптамалық және қылмыстық-процессуалдық дәлелдеу аппаратының көздері өзара тығыз байланысты және олардың өзара тиімді әрекетінсіз қылмысты ашу және қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін орындау мүмкін емес дерлік деген қорытынды жасалады.

Түйінді сөздер: қылмыстық іс жүргізу, тергеу жағдайы, сотқа дейінгі тергеу, дәлелдеу, нақты деректер, қылмыстық іс.

*Талгат ХАНОВ, директор НИИ экономических и правовых исследований,
доктор юридических наук, профессор, Карагандинский университет Казпотребсоюза,
Республика Казахстан, 100009, г. Караганда, ул. Академическая, 9, thanov@mail.ru, 87015331147*

*Адель САДВАКАСОВА, доктор философии (Ph. D.),
Карагандинская академия МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова,
Республика Казахстан, 100009, г. Караганда, ул. Ермекова, 124, adel_sadvakasova@mail.ru*

ОСОБЕННОСТИ СБОРА ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В СЛЕДСТВЕННЫХ СИТУАЦИЯХ, ВОЗНИКАЮЩИХ НА ПЕРВОНАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ РАССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация: В статье рассмотрены отдельные вопросы, связанные со сбором доказательственной информации на первоначальном этапе уголовного судопроизводства. Рассмотрены основные подходы к понятию доказательств и, исходя из этого, рассмотрены особенности получения доказательственной информации субъектами, уполномоченными осуществлять первоначальный этап досудебного производства. Предпринята попытка рассмотрения отдельных ситуаций, в результате которых субъект доказывания, исходя из полученной информации, принимает процессуальное решение. Сделан вывод о том, что источники криминалистической и уголовно-процессуальной доказательственной информации тесно взаимосвязаны между собой и без их эффективного взаимодействия между собой раскрытие преступления и выполнение задач уголовного судопроизводства практически невозможно.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, следственная ситуация, досудебное расследование, доказывание, фактические данные, уголовное дело.

*Talgat KHANOV, Director of the Research Institute of Economic and Legal Research,
Doctor of Law, Professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz,
Republic of Kazakhstan, 100009, Karaganda, Akademicheskaya str., 9, thanov@mail.ru, 87015331147*

*Adel SADVAKASOVA, Ph. D.,
Karaganda Academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenov,
Republic of Kazakhstan, 100009, Karaganda, Ermekova str., 124, adel_sadvakasova@mail.ru*

FEATURES OF COLLECTING EVIDENCE IN INVESTIGATIVE SITUATIONS ARISING AT THE INITIAL STAGE OF THE INVESTIGATION

Abstract: The article deals with certain issues related to the collection of evidence at the initial stage of criminal proceedings. The main approaches to the concept of evidence are considered and, on this basis, the features of obtaining evidentiary information by subjects authorized to carry out the initial stage of pre-trial proceedings are considered. An attempt was made to consider individual situations, as a result of which the subject of proof, based on

the information received, makes a procedural decision. It is concluded that the sources of forensic and criminal procedural evidentiary information are closely interconnected and without their effective interaction between themselves, the disclosure of a crime and the fulfillment of the tasks of criminal proceedings is almost impossible.

Keywords: criminal proceedings, investigative situation, pre-trial investigation, proof, factual data, criminal case.

Доказательственная деятельность по уголовным делам заключается в непрерывном мыслительном процессе, осуществляемом субъектом доказывания, посредством творческой активности, направленной на поиск доказательств по уголовному делу.

Между тем, для правильного использования доказательств в уголовном процессе и криминалистике, необходимо четкое уяснение содержания дефиниции «доказательство». Такой подход связан с выяснением методологической основы и роли доказательств в установлении обстоятельств совершенного уголовного правонарушения.

Следует отметить, что в юридической науке еще с советского периода сложились различные суждения ученых по понятию доказательств. Так, Р. С. Белкин [1, с. 10 – 11], Л. М. Карнеева [2, с. 21] считают таковыми только фактические данные (сведения о фактах), установленные с помощью средств доказывания. Другие — Л. Д. Кокарев, Н. П. Кузнецов [3, с. 121], Г. Ф. Горский, П. С. Элькин [4, с. 102] — считают, что доказательства — это сами факты, а также сведения о фактах и средства доказывания. По мнению М. С. Стоговича [5, с. 288 – 289], А. М. Ларина, В. М. Савицкого [6, с. 85 – 86], доказательства — это фактические данные, доказательственные факты и средства доказывания (источники доказательств) вместе взятые. Именно последняя точка зрения сегодня признается большинством исследователей [7, с. 552].

Отсюда следует, что в теории судебных доказательств пока нет единого подхода по рассматриваемому вопросу. При этом суть разногласий сводится к определению содержания доказательств: либо это фактические данные и сведения о фактах, либо сами факты. Также возникает дилемма: охватываются ли данным содержанием средства доказывания, источники доказательств и доказательственные факты?

Для разрешения данной ситуации обратимся к нормативной регламентации. Так, уголовно-процессуальный закон Республики Казахстан доказательствами называет законно полученные фактические данные (ч. 1 ст. 111 УПК РК). Прежний УПК России (1956 г.) также придерживался данной редакции (ст. 69 УПК РСФСР) [8]. Аналогичное понятие содержания доказательств, сформулировано в большинстве

действующих уголовно-процессуальных законов стран СНГ (ст. 81 УПК Республики Узбекистан) [9]. Однако в ныне действующих УПК Российской Федерации и УПК Кыргызской Республики доказательствами признаются «любые сведения» [10; 11].

На сегодняшний день, так же нет солидарности в среде ученых юристов. Большинство процессуалистов придерживаются мнения, что доказательства — это «фактические данные» и отстаивают данную точку зрения [12, с. 24; 13, с. 247; 14, с. 318 – 319].

Однако далеко не все процессуалисты согласны с таким определением доказательств. Ряд авторов не допускают отождествления доказательств с фактическими данными [15, с. 103; 16, с. 75].

Для того чтобы разрешить данные противоречия, необходимо в первую очередь определить содержание понятия «фактические данные», рассмотрев по отдельности составляющие данного словосочетания.

С. И. Ожегов под фактом понимает «действительное, вполне реальное событие, явление; то, что действительно произошло, происходит, существует» [17, с. 845].

Следовательно, факт — это объективно существующее социальное событие, имеющее место быть в действительности, независимо от того, знают ли о нем лица и органы, ведущие уголовный процесс. Так, например, лицо изготовило поддельный документ и использовало его для совершения незаконной правовой операции, эти факты существуют реально, и органы уголовного преследования могут не знать о их наличии до тех пор, пока не обнаружат сам поддельный документ либо не узнают о совершенной с его помощью сделке.

С точки зрения теории судебных доказательств, под фактами следует понимать истинные события (обстоятельства) объективной действительности, которые необходимо установить путем производства определенных законом действий. Фактические — значит действительно существующие, произошедшие события, явления.

В свою очередь «данные — это сведения, необходимые для какого-нибудь вывода, решения» [17, с. 155].

Таким образом, можно констатировать, что фактические данные — это сведения о произошедшем событии, которое реально имело

место в действительности, полученные из источника, установленного уголовно-процессуальным законодательством, путем производства следственных действий.

Отсюда следует, что доказательством следует признавать законно полученные из источника сведения, о каком-либо факте объективной действительности. Иначе говоря, под дефиницией «доказательство», можно понимать доказательственную информацию, содержащуюся в определенном законе источнике.

Между тем, лицо, ведущее уголовный процесс, для получения доказательственной информации использует разнообразные тактические приемы, выбор которых осуществляется субъектом доказывания. Однако, вне зависимости от вида совершенного деяния, должно быть установлено: когда, где и кем совершено преступление, каким способом, какие моменты подлежат доказыванию.

Данные обстоятельства, по мнению отдельных ученых, являются конечной целью доказательственной деятельности [18, с. 64]. Вместе с тем, для достижения данной цели надо решить возникающие в ходе досудебного расследования промежуточные задачи, которые могут повлиять на содержание достигнутых результатов. Однако, конечная цель остается неизменной, меняются только промежуточные задачи, которые требуют взвешенного подхода.

Для правильного разрешения любой промежуточной задачи, необходимо объективно рассмотреть сложившуюся следственную ситуацию, проанализировать имеющиеся информационные компоненты, установить источники информации и принять все предусмотренные законом меры для её получения.

Однако, как показывает анализ судебно-следственной практики, получение любой информации, имеющей значение для правильного разрешения уголовного дела, как правило, связано с возникновением проблемной ситуации. По сути, субъект доказывания вступает в противоречие с окружающей его действительностью, при этом возникает определенное несоответствие между задачами, стоящими перед органами расследования, и деятельностью осуществляемой лицами, вовлеченными в сферу уголовного судопроизводства. Для устранения этого несоответствия субъект доказывания осуществляет производство процессуальных и следственных действий. В результате образуются новые информационные потоки, возникают новые знания о расследуемом событии,

правильное использование которых, в итоге, должно привести к установлению всех обстоятельств преступного деяния и привлечению к ответственности лица, его совершившего.

В этой связи важным элементом расследования и получения объективной доказательственной информации, является первоначальный этап досудебного производства.

По мнению Н. К. Кузьменко, «... первоначальный этап расследования включает в себя предварительную проверку, возбуждение уголовного дела и тот период собственно расследования, в течении которого создается его структура. Окончание его нередко совпадает с установлением подозреваемого или привлечением его в качестве обвиняемого» [19, с. 16].

С данным утверждением следует согласиться лишь отчасти. Поскольку в Казахстане введен новый уголовно-процессуальный кодекс, исключивший стадию возбуждения уголовного дела, то первоначальная стадия совпала с началом досудебного расследования. При этом этап регистрации и проверки заявления или сообщения о совершенном уголовном правонарушении, имеет значение как накопитель сведений, необходимых для принятия правильного процессуального решения.

Поэтому, первым и одним из главных решений, принимаемых на данном этапе, как правило, является решение о начале досудебного расследования. Нововведения, несомненно, повлекли за собой ряд совершенно новых следственных ситуаций, возникающих при начале досудебного производства, с которыми столкнулись органы, ведущие уголовный процесс, и именно эти ситуации требуют подробного исследования и изучения [20, с. 92].

Следует признать, что первоначальный этап расследования представляет собой комплекс мер, направленных, в первую очередь, на раскрытие преступления по «горячим следам» и установлению виновного лица. Действующий уголовно-процессуальный закон не ограничивает возможностей по сбору доказательств, допуская производство любых процессуальных действий. Началом досудебного расследования, наряду с регистрацией заявления, сообщения об уголовном правонарушении в Едином реестре досудебных расследований, может признаваться первое неотложное следственное действие (ст. 179 УПК РК). К тому же закон не ограничивается только перечнем неотложных следственных действий, поскольку даже орган дознания, вправе начать досудебное расследование и произвести не

только неотложные, но и иные следственные действия, направленные на установление и закрепление следов преступления (ст. 196 УПК РК).

Таким образом, исходя из положений действующего законодательства, на первоначальном этапе может сложиться ситуация, связанная с деятельностью органа дознания, принимающего решение о начале досудебного производства и осуществляющего меры по установлению и закреплению следов преступления. При этом орган дознания, исходя из своих полномочий, вправе осуществлять любые следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия для установления обстоятельств совершенного уголовного правонарушения. Весь спектр указанных действий проводится в зависимости от сложившейся на тот или иной момент процессуальной ситуации.

Однако может сложиться ситуация, когда сообщение или заявление поступает непосредственно прокурору или следователю, которые вправе сами до регистрации заявления и сообщения об уголовном правонарушении осуществлять производство неотложных следственных действий, направленных на установление и закрепление следов уголовного правонарушения (ч. 2 ст. 179 УПК РК). В данной ситуации субъект доказывания ограничен в средствах, поскольку закон не позволяет использовать весь спектр процессуальных и непроцессуальных мер. Поэтому в случае необходимости производства оперативно-розыскных мероприятий, дается поручение органу дознания, который по исполнению обязан уведомить инициатора о результатах.

Следовательно, складывается ситуация, которая заключается в совершении прокурором или следователем, в пределах своей компетенции, ограниченных процессуальных действий по сбору доказательств, направленных на установление и закрепление следов уголовного правонарушения, а в случае необходимости, привлечения к взаимодействию сотрудников органа дознания, посредством дачи соответствующего поручения.

Поэтому первоначальным этапом расследования следует считать промежуток времени, связанный с производством проверочных и процессуальных действий, направленных на сбор фактических данных об обстоятельствах, изложенных в поступившем заявлении или сообщении о преступлении и закреплении доказательств, подтверждающих факт преступного события.

Следует иметь в виду, что после поступления в правоохранительные органы сообщения или заявления о преступлении, в действие вступает сложная система, нацеленная на быстрое и полное раскрытие преступлений. Для достижения цели проводятся ряд организационных и других действий, для проведения которых базовым основанием служат первоначальные исходные данные, составляющие содержание уголовно-процессуальной ситуации. В этот же период могут быть получены и иные данные, добытые в ходе отработки первоначальной информации субъектами доказывания и составляющие содержание последующих процессуальных ситуаций.

На данном этапе идет накопление информации, исследование ее и таким образом восстановление события преступления, установление лица, совершившего преступление как при совершении очевидных, так и неочевидных преступлений. Все это невозможно совершить, если субъект доказывания недостаточно быстро реагирует на установленные законом поводы к началу досудебного расследования, или проигнорирует производство комплекса процессуальных и непроцессуальных действий.

В зависимости от сложившейся ситуации в данный период собирается доказательственная информация, имеющая как уголовно-процессуальный, так и криминалистический характер: определение характера преступления, способа его совершения, круга обстоятельств, подлежащих доказыванию, содержание сведений о пострадавших и лицах, совершивших преступление.

По мнению отдельных ученых криминалистов, первоначальный этап расследования имеет определенные ситуационные особенности. Во-первых, данный этап обусловлен временным интервалом, прошедшим с момента совершения преступного деяния до момента поступления сообщения о нем в уполномоченный орган. Во-вторых, ограниченностью содержания первичной доказательственной информацией об обстоятельствах уголовного правонарушения. При этом расчет временного интервала, относительная достоверность представленных заявителем сведений о событии преступления, информация обо всех известных элементах правонарушения и безотлагательная проверка версий о вероятном месте нахождения предполагаемого преступника возлагается на субъект доказывания [21, с. 102].

Таким образом, на первоначальном этапе расследования происходит анализ сложившейся ситуации, путем сбора доказательств, направленных на проверку информации, изложенной в поступившем заявлении или сообщении об уголовном правонарушении. Принятие предусмотренных законом мер по получению новой или дополнительной доказательственной информации, её оценка и определение возможности с ее помощью разрешить сложившуюся ситуацию. При этом источники криминалистической и уголовно-процессуальной доказательственной информации тесно взаимосвязаны между собой и без их эффективного взаимодействия между собой раскрытие преступления и выполнение задач уголовного судопроизводства практически невозможно.

Список литературы

1. Белкин Р. С. Собираание, исследование и оценка доказательств. — М., 1966. — 127 с.
2. Карнеева Л. М. Доказательства и доказывание в уголовном процессе. — М., 1994. — 48 с.
3. Кокарев Л. Д., Кузнецов Н. П. Уголовный процесс: доказательства и доказывание. — М., 1995. — 272 с.
4. Горский Г. Ф., Кокарев Л. Д., Элькин П. С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. — Воронеж, 1978. — 303 с.
5. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. — М., 1968. Т. 1. — 468 с.
6. Ларин А. М., Савицкий В. М. Уголовный процесс России: Лекции-очерки. — М., 1997. — 314 с.
7. Шейфер С. А. Доказательства в уголовном процессе. — М., 2013. — 213 с.
8. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР. — М.: Юрид. лит., 1956.
9. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан. — Ташкент: Адолат, 1995.
10. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. — М., 2002.
11. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 г.
12. Борулеников Ю. П. Теория доказательств и доказывания: о содержании процессуальных доказательств // Российский следователь. — 2019. — № 2. — С. 23 – 29.
13. Васильченко Е. В. Понятие доказательств в уголовном судопроизводстве, концепции понятия доказательств // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. — 2010. — № 9. — С. 244 – 250.
14. Толубекова Б. Х. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. — Алматы, 1998. — 432 с.
15. Адаменко И. Е., Зинченко И. А. Доказательства и источники доказательств в уголовном процессе // Библиотека криминалиста. 2013. № 1 (6). — С. 100 – 105.
16. Давыдов С. И., Бойко Ю. Л. Доказательства и процесс доказывания: криминалистические аспекты оценки доказательств в суде // Алтайск. юрид. вестн. 2014. № 2 (6).
17. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70 000 слов / под ред. Н. Ю. Шведовой. — М., 1990. — 921 с.
18. Ким Д. В. Теоретические и прикладные аспекты криминалистических ситуаций: Монография / Под ред. проф. В. К. Гавло. — Барнаул, 2008. — 196 с.
19. Кузьменко Н. К. Систематизация неотложных следственных действий при раскрытии и расследовании преступлений. — Киев, 1981. — 158 с.
20. Садвакасова А. Т., Ханов Т. А. Ситуации первоначального этапа досудебного производства: казахстанский опыт // Ситуационный подход в юридической науке и практике: современные возможности и перспективы развития: Мат-лы Международ. науч.-практ. конф. — Калининград, 2017. — С. 90 – 95.
21. Ким Д. В. Криминалистические ситуации и их разрешение в уголовном судопроизводстве: Монография. — Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 2006. — 206 с.

References

1. Belkin R. S. Collection, research and evaluation of evidence. - M., 1966. - 127 p.
2. Karneeva L. M. Evidence and proof in criminal proceedings. - M., 1994. - 48 p.
3. Kokarev L. D., Kuznetsov N. P. Criminal process: evidence and proof. - M., 1995. - 272 p.
4. Gorsky G.F., Kokarev L.D., Elkind P.S. Problems of evidence in the Soviet criminal process. - Voronezh, 1978.
5. Strogovich M. S. Course of the Soviet criminal process. - M., 1968. T. 1. - 468 p.
6. Larin A. M., Savitsky V. M. Criminal process in Russia: Lectures and essays. - M., 1997. - 314 p.
7. Shafer S. A. Evidence in criminal proceedings. - M., 2013. - 213 p.
8. Criminal Procedure Code of the RSFSR. - M.: Legal. lit., 1956.
9. Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan. - Tashkent: Adolat, 1995.
10. Criminal Procedure Code of the Russian Federation. - M., 2002.
11. Criminal Procedure Code of the Kyrgyz Republic dated October 28, 2021 [Electronic resource]. — Access mode: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112308> (date of access: November 27, 2021).
12. Borulnikov Yu. P. Theory of evidence and proof: on the content of procedural evidence // Russian investigator. - 2019. - No. 2. - P. 23 – 29.
13. Vasilchenko E. V. The concept of evidence in criminal proceedings, the concept of evidence // Current problems of the humanities and natural sciences. - 2010. - No. 9. - P. 244 – 250.
14. Toleubekova B. Kh. Criminal procedural law of the Republic of Kazakhstan. - Almaty, 1998. - 432 p.
15. Adamenko I. E., Zinchenko I. A. Evidence and sources of evidence in criminal proceedings // Criminologist Library. Science Magazine. - 2013. - No. 1 (6). — P. 100 – 105.
16. Davydov S.I., Boyko Yu.L. Evidence and the process of proving: forensic aspects of assessing evidence in court // Altaysk. legal Vestn. 2014. No. 2 (6). pp. 73 – 76.
17. Ozhegov S.I. Dictionary of the Russian language: 70,000 words / edited by N. Yu. Shvedova. - M., 1990. - 921 p.
18. Kim D. V. Theoretical and applied aspects of forensic situations: Monograph / Ed. prof. V. K. Gavlo. - Barnaul: Altaisk Publishing House. Univ., 2008. - 196 p.
19. Kuzmenko N.K. Systematization of urgent investigative actions in the detection and investigation of crimes. - Kyiv, 1981. - 158 p.
20. Sadvakasova A. T., Khanov T. A. Situations of the initial stage of pre-trial proceedings: Kazakh experience // Situational approach in legal science and practice: modern opportunities and development prospects: Materials International. scientific-practical conf. - Kaliningrad, 2017. - P. 90 – 95.
21. Kim D.V. Forensic situations and their resolution in criminal proceedings: Monograph. - Barnaul: Altaisk Publishing House. University, 2006. - 206 p.

АВТОРЛАРҒА АҚПАРАТ

«Қарағанды экономикалық университетінің Жаршысы» журналы: Экономика, Философия, Педагогика, Юриспруденция бағыттары бойынша мақалалар жариялайды.

Пікірсайыс материалдары үшін журналдың беттері әрқашан ашық, сондықтан оның мазмұны міндетті түрде құрылтайшылардың және редакция алқасының көзқарасын көрсетпейді.

Жариялауға берілетін мақалалар ғылыми жарияланымдар әдебіне сәйкес келуі тиіс.

- Авторлар келтірілген фактілердің, дәйексөздердің, экономикалық-статистикалық деректердің, өз аттарының, жағрафиялық атаулардың және өзге де мәліметтердің іріктелімі мен дұрыстығы үшін, сондай-ақ ашық баспасөзде жариялауға арналмаған деректерді пайдаланғаны үшін жауап береді.

- Нақты деректерді, бүкіл мәліметтерді, әдебиеттерден алып пайдаланған және өзге де дерек көздерін, сондай-ақ мақалада келтірілетін дәйексөздерді тиісті сілтемелермен растау қажет.

- Авторлар жарияланымдарға қойылатын талаптарды сақтауы тиіс.

- Түпнұсқа жұмыс ретінде плагиатты табыс етуге және бұрын жарық көрген жарияланымға жол берілмейді.

Қарағанды экономикалық университетінің Жаршысы» журналы тоқсанына бір рет (жылына төрт рет) шығады. Қайта басылған кезде журналға сілтеме жасау міндетті.

Қарауға қабылданған мақалалар бойынша екі апта ішінде оларды жариялаудың әлеуетті мүмкіндіктері туралы мәселе шешіледі. Түпкілікті шешім Редакция алқасының талқылау нәтижелері бойынша қабылданады. Мақалалардың өтуі туралы бүкіл ақпаратты авторлар +7 (7212) 44-16-24 (6500) телефоны бойынша ала алады.

Автор Интернет желісінде Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті сайтының «ҚЭУ Жаршысы» бөлімінде, «ҚЭУ Жаршысы» журналында жарияланған, өз мақаласының электронды нұсқасын өтеусіз негізде жаңғыртуға келісім береді. Автор сайтқа шығу мүмкіндігі реттелмегенін түсінуге сүйенеді.

Жариялауға қабылданбаған мақалалар авторларға қайтарылмайды.

Жарияланым үшін қаламақы төлеу қарастырылмаған.

Қолжазбаның жарияланым ақысы 3 000 теңге (эквиваленті 20\$).

Назар аударыңыз: Автордың ҚЭУ Жаршысына жариялау үшін мақаланы беруі ғылыми жарияланымдар әдебінде айтылған ережелер мен талаптарға келісім беру ретінде автоматты түрде қабылданады.

Мақалалар мәтінінің форматына қойылатын талап:

- мәтіндік редактор Microsoft Word;

- қарып түрі Times New Roman 11 кегль (мақалалардың негізгі мәтіні үшін);

- бір жол аралық интервал;

- бос орын: жоғарғы, төменгі, оң жақтағы, сол жақтағы - 2 см қалдырылады;

- азат жолдан шегініс - 1 см.

Көрсетілген форматтағы мақала көлемі 8 беттен аспауы тиіс.

Жарияланымдардың міндетті элементтері болып саналады:

- мақаланың тақырыбын жеткілікті түрде толық көрсетуі тиіс УДК индексі, одан әрі азат жолдан шегініс қарып түрі Times New Roman 11 кегль;

- орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі автордың (теңавторлардың) аты (бас әріптермен) және тегі (барлық әріптер бас әріппен) қарып түрі Times New Roman 10 кегль, курсив;

- авторлар туралы мәлімет: регалия, авторлардың жұмыс орны және байланыс ақпараты (орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде), қарып түрі Times New Roman 11 кегль, курсив;

- мақала атауы бас әріптермен, майлы қарып түрімен (орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде), қарып түрі Times New Roman 11 кегль, ары қарай азат жолдан шегініс;

- мақаланың андатпасы және түйінді сөздер орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде, қарып түрі Times New Roman 10 кегль.

- **Назар аударыңыз:** кез келген қысқартуға, оның ішінде аббревиатураға, түпнұсқа тілінде ғана рұқсат етіледі (өзге тілдік форматтарда мағынасы толық ашылып берілуі тиіс).

Мақала мәтінінің ұсынылған құрылымы:

1.Проблемалардың қойылысы.

2.Соңғы зерттеулерді және жарияланымдарды талдау.

3.Жалпы проблемалардың бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету.

4.Зерттеу мақсаты.

5.Зерттеудің негізгі нәтижелері.

Мақалаларды табыс ету формасына қойылатын талаптар:

Мәтін электронды түрде табыс етіледі (e-mail редакция алқасына: vestnik_keu@mail.ru).

Мақалаға мыналарды (сканирленген түрде) тіркеу қажет:

- **ғылыми жетекшінің ұсынысын** (студенттер мен магистранттар үшін);

- **пікір** жазушының ғылыми дәрежесі мен координаттары көрсетілген, аталған зерттеу саласындағы маманның (сканирленген) пікірі (Қазақстанның, ТМД елдерінің және шетелдердің оқу және ғылыми мекемелерінде жұмыс істейтін оқытушылар мен ғылыми қызметкерлер үшін).

Редакция алқасының мекен жайы: Қарағанды, Академиялық көшесі,9, Қарағанды экономикалық университеті, 359 каб, т. +7 (7212) 44-16-24 (6500). **Email:** vestnik_keu@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «Вестник Карагандинского экономического университета» публикует статьи по следующим направлениям: Экономика, Философия, Педагогика, Юриспруденция.

Страницы журнала открыты для дискуссионных материалов, поэтому его содержание не обязательно отражает точку зрения учредителей и редакционной коллегии.

Передаваемые для публикации статьи должны соответствовать этике научных публикаций:

- Авторы несут ответственность за подбор и достоверность приведенных фактов, цитат, экономико-статистических данных, имен собственных, географических названий и иных сведений, а также за использование данных, не предназначенных для открытой печати.

- Фактические данные, все сведения, заимствованные из литературных и иных источников, а также цитаты, приводимые в статье, необходимо подтверждать соответствующими ссылками.

- Авторы должны соблюдать требования к публикациям.

- Не допустимым является представление плагиата в качестве оригинальной работы и публикация ранее опубликованной статьи.

Журнал «Вестник Карагандинского экономического университета» выходит один раз в квартал (четыре раза в год). При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

По принятым к рассмотрению статьям в течение двух недель решается вопрос о потенциальной возможности их публикации. Окончательное решение принимается по результатам обсуждения на Редколлегии. Всю информацию о прохождении статьи авторы могут получить по телефону: **+7 (7212) 44-16-24 (6500)**.

Автор дает согласие на воспроизведение на безвозмездной основе в сети Интернет на сайте Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза в разделе «Вестник КЭУ» электронной версии своей статьи, опубликованной в журнале «Вестник КЭУ». Автор исходит из понимания, что доступ к сайту не регламентирован.

Отклоненные статьи не возвращаются авторам.

Выплата гонорара за публикации не предусматривается.

Плата за публикацию рукописей составляет 3 000 тенге (эквивалент 20\$).

Внимание: Передача автором статьи для публикации в Вестнике КЭУ автоматически воспринимается как согласие с перечисленными положениями и требованиями этики научных публикаций.

Требования к формату текста статей:

- текстовый редактор Microsoft Word;

- шрифт Times New Roman 11 кегль (для основного текста статьи);

- одинарный междустрочный интервал;

- поля: верхнее, нижнее, правое, левое - по 2 см;

- абзацный отступ - 1 см.

Объем статьи в указанном формате не должен превышать 8 страниц.

Обязательными элементами публикации являются:

- индекс УДК, который должен достаточно подробно отражать тематику статьи, далее абзацный отступ шрифт Times New Roman 11 кегль;

- имя (с прописной буквы) и фамилия автора (соавторов) (все буквы прописные) на русском, казахском и английском языках, шрифт Times New Roman 10 кегль, курсив;

- сведения об авторах: регалии, места работы авторов и контактная информация (на русском, казахском и английском языках), шрифт Times New Roman 10 кегль, курсив;

- название статьи прописными буквами, жирным шрифтом (на русском, казахском и английском языках), шрифт Times New Roman 11 кегль, далее абзацный отступ;

- аннотация статьи и ключевые слова на русском, казахском и английском язык, шрифт Times New Roman 10 кегль.

- **Обратите внимание:** любые сокращения, в том числе аббревиатура, допускаются только на языке оригинала (в других языковых форматах должна быть приведена полная расшифровка).

Рекомендованная структура текста статьи:

1. Постановка проблемы.

2. Анализ последних исследований и публикаций.

3. Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы.

4. Цель исследования.

5. Основные результаты исследования.

Требования к форме предоставления статей:

Текст предоставляется в электронном виде (e-mail редколлегии журнала: vestnik_keu@mail.ru).

К статье необходимо приложить (отсканированную):

- **рекомендацию научного руководителя** (для студентов и магистрантов);

- **рецензию** (отсканированную) специалиста в данной области исследования с указанием научной степени и координат рецензента (для преподавателей и научных сотрудников, работающих в учебных и научных учреждениях Казахстана, стран СНГ и дальнего зарубежья).

Адрес редколлегии: Караганда, ул. Академическая, 9, Карагандинский экономический университет, каб. 359

т. +7 (7212) 44-16-24 (6500). **Email:** vestnik_keu@mail.ru

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The journal «Karaganda Economic University Bulletin» publishes papers in the following areas: Economics, Philosophy, Pedagogics, and Law.

Papers are open to discussion, so their content does not necessarily reflect the views of the founders and the Editorial Board.

Manuscripts submitted for publication should correspond to the Ethics of scientific publications.

Authors are responsible for the choice and the accuracy of the facts, quotations, economic and statistical data, proper names, place names and other information, as well as the use of data which are inappropriate for public media.

The actual data and all the information taken from references and other sources, as well as citations given in the manuscript need to be confirmed by the appropriate links.

Authors should meet the publication requirements:

Original research papers can be submitted on the understanding that the paper was not previously published or under consideration for publication elsewhere. Please, avoid plagiarism!

The journal «Bulletin of Karaganda Economic University» is issued once a quarter (four times per year). In terms of reprint the reference to the journal is required.

The final decision about publishing manuscripts accepted for the submission is made within two weeks. The final decision is made according to the results of the Editorial Board discussion. Authors can get information about manuscript evaluation by tel.: +7 (7212) 44-16-24 (int. 6500).

By submitting a manuscript to the editor authors are deemed to have granted permission to publish free electronic version of the manuscript in «Karaganda economic university Bulletin» at the web-site of Karaganda economic university.

Author understands that access to the web-site is not regulated.

Rejected manuscripts are not returned to the authors.

Payments of honoraria for the publication are not provided.

The fee for the publication of manuscripts is 3,000 tenge (equivalent to \$ 20).

Please, pay attention that the submission of manuscripts for publication in the «Bulletin of KEU» automatically means that the author agrees with the provisions and requirements of scientific publications ethics mentioned above.

Format:

- Text editor - Microsoft Word;
- Times New Roman, 11 point font (for the main text);
- Single line spacing;
- Margins: head, bottom, right, left - 2 cm;
- Indention - 1 cm

The volume of manuscripts in the specified format should not exceed 8 pages.

Obligatory elements:

- the universal decimal classification index, which should reflect the research area of publication in details; indention; Times New Roman 11 point font;

- the name (in capital letters) and the surname of the author (co-authors) (in capital letters) in the Russian, Kazakh and English languages, Times New Roman 10 point font, italic;

- information about the authors: regalia, institution and contact information (in Russian, Kazakh and English), Times New Roman 10 point font, italic;

- manuscript title must be in capital letters, bold type (in Russian, Kazakh and English), Times New Roman 11 point font, later indention;

- manuscript's abstract and key words must be in Russian, Kazakh and English, Times New Roman 10 point font.

Please, pay attention that abbreviations must be in the original language (in other language formats full transcript should be given).

Recommended structure:

1. Problem statement.
2. Analysis of the recent research and publications.
3. Selection of the unsolved aspects of the problem.
4. Purpose of the study.
5. Main results.

Requirements for submission

Please submit all manuscripts to the Editorial Board in Word documents by e-mail: vestnik_keu@mail.ru

Master and Bachelor students should attach:

- a scanned version of the scientific Supervisor's recommendation for manuscript submission.
- a scanned version of the review from the specialist in this area of research. The review should contain reviewer's scientific degree and contact information (for teaching staff, scientific researchers working in educational and research institutions in Kazakhstan, and other countries).

Editorial Board address: Karaganda Economic University, office 359, 9 Akademicheskaya str., Karaganda
Tel: +7 (7212) 44-16-24 (6500). E-mail: vestnik_keu@mail.ru

**ҚЭУ Жаршысы: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция
ЖУРНАЛЫ**

**ЖУРНАЛ
Вестник ҚЭУ: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция**

**JOURNAL
Bulletin of KEU: economy, philosophy, pedagogics,
jurisprudence**

Мнение авторов не всегда отражает точку зрения редакции.
Перепечатка материалов, опубликованных в журнале, допускается только
с письменного разрешения редакции. Ссылка на журнал обязательна.

Басуға қол қойылды	29.10.21	Подписано к печати
Пішімі	A4	Формат
Көлемі, ес. б. т.	13,3	Объем, п. л.
Таралымы	300	Тираж
Тапсырыс	№ 733	Заказ
Келісімді баға		Цена договорная

Редакцияның мекен-жайы — Адрес редакции
Республика Казахстан, 100009, г. Караганды, ул. Академическая, 9.
Отпечатано в типографии Карагандинского университета Казпотребсоюза.